

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΤΑΦΙΚΗ ΒΡΑΧΟΣΚΕΠΗ

ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ - ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ ΜΕΤΑΞΙΑ

Η μινωική πόλη και το ανάκτορο του Πετρά* έχουν πλέον ενταχθεί στη διεθνή βιβλιογραφία¹. Μετά το 2000 η συστηματική ανασκαφή διακόπηκε και προχωρούμε εντατικά στην ολοκλήρωση της συντήρησης και τη μελέτη για τις τελικές δημοσιεύσεις.

Το γεγονός, όμως, ότι ο αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη της Σητείας, σε περιοχή με οικιστικό και τουριστικό ενδιαφέρον, μας υποχρέωσε στη συνέχιση των ανασκαφών στον 21^ο αι., σε ιδιωτικά οικοπέδα και κτήματα, με δοκιμαστικό χαρακτήρα πλέον, αλλά πάντα με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, νέα ευρήματα. Σημαντικότερο είναι το προανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά, το οποίο παρουσιάστηκε σε προκαταρκτική μορφή στο Κρητολογικό Συνέδριο των Χανίων (Τσιποπούλου 1990) και σε ένα μινωικό σεμινάριο στην Αθήνα (Τσιποπούλου 2007) και βρίσκεται στο λόφο Κεφάλα, ακριβώς ανατολικά της μινωικής πόλης (εικ. 1).

Το προανακτορικό νεκροταφείο στο Λόφο II (ή Κεφάλα) του Πετρά, ανασκάπτεται από το 2004 για τέσσερις ανασκαφικές περιόδους (2004-2006 και 2009). Η ανασκαφή βρίσκεται ακόμα εν εξελίξει και, δυστυχώς, το γεγονός ότι ο χαρακτήρας της είναι δοκιμαστικός και η συνέχισή της μέχρι το 2009 εξαρτιόταν αποκλειστικά από τις πενιχρές πιστώσεις του ΥΠ.ΠΟ. προς την ΚΔ' Ε.Π.Κ.Α., έχει σημαντικά καθυστερήσει την πρόοδό της. Από το 2009 η ανασκαφή συνεχίζεται με την υποστήριξη του INSTAP. Αντίστοιχα, η συντήρηση και μελέτη των ευρημάτων, που γίνεται στο Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης του INSTAP, έχει αρκετά προχωρήσει, αλλά δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

Το 1986 και το 1990 στην εντατική, επιφανειακή έρευνα της ευρύτερης περιοχής του Πετρά, εντοπίστηκαν σημαντικά λείψανα στην κορυφή και τις πλαγιές του λόφου Κεφάλα (Τσιποπούλου 1990). Στη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική πλαγιά του σώζονταν ίχνη κατοίκησης της τελικής Νεολιθικής, συγκεκριμένα όστρακα και μεγάλη ποσότητα οψιανών. Επίσης, σχεδόν στην κορυφή του λόφου είχαν ταυτισθεί ΥΜ III κατάλοιπα, που περιελάμβαναν τοίχους, καλής ποιότητας κεραμική και έναν ΥΜ IIIA σφραγιδόλιθο. Αυτά τα μετα-ανακτορικά λείψανα συνδέονται πιθανότατα με νεκροταφείο, συλημένο παλαιότερα, που βρισκόταν στο Λόφο III της επιφανειακής έρευνας, από το οποίο έχουν διασωθεί μερικές λάρνακες, σήμερα στα Μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας, καθώς και σε ιδιωτικές συλλογές και μουσεία του εξωτερικού. Το τοπικό αυτό εργαστήριο λαρνάκων μελετήθηκε και δημοσιεύθηκε από τη

* Θερμότητες ευχαριστίες στους συνεργάτες της ανασκαφής Πετρά, τον αρχαιολόγο Δρ. Γιάννη Παπαδάτο, την συντηρήτρια κ. Κλειώ Ζερβάκη, και την αρχαιολόγο κ. Γαρυφαλιά Κωστοπούλου. Για την υποστήριξη στην ανασκαφή, τη συντήρηση των ευρημάτων, τη στερέωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και τη μελέτη, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμότατα και από αυτήν τη θέση το INSTAP και ιδιαίτερα τον καθηγητή P.P. Betancourt.

¹ Βλ.: Τσιπορούλου (2007β), με παλαιότερη βιβλιογραφία.

γράφουσα, σε συνεργασία με τη Δρ. Lucia Vagnetti, πριν μερικά χρόνια (Tsiporoulou & Vagnetti 1997).

Πρόσφατα, σε δοκιμαστικές ανασκαφές τριών ιδιοκτησιών, ήρθαν στο φως ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα. Στην πρώτη από αυτές, στη βόρεια πλαγιά της Κεφάλας, αποκαλύφθηκε ο πλέον εκτεταμένος μέχρι σήμερα οικισμός της Κρήτης της ΠΜ Ι, και μάλιστα σε στρωματογραφική συνάφεια με κτήρια της τελικής Νεολιθικής, από τα οποία προήλθαν ενδείξεις μεταλλουργίας (εικ. 1). Η μελέτη και δημοσίευση του μοναδικού αυτού συνόλου για την πρώιμη ιστορία της Κρήτης έχει παραχωρηθεί στον Δρ. Γ. Παπαδάτο (Papadatos 2007a). Η τελική δημοσίευση, που βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο, θα περιλαμβάνει και τα λείψανα ΥΜ ΙΙΙ κατοίκησης, από την ομιλούσα.

Η δεύτερη ανασκαφή των τελευταίων ετών στο λόφο της Κεφάλας Πετρά έγινε σε ιδιοκτησία γειτονική της προηγούμενης, με πολύ καλό οπτικό έλεγχο όλου του κόλπου της Σητείας. Εκεί ανασκάφηκαν εν μέρει τα λείψανα του ΥΜ ΙΙΙ οικισμού, που είχε εντοπισθεί κατά την επιφανειακή έρευνα και επίσης ήρθε στο φως και το προανακτορικό νεκροταφείο, για το οποίο η επιφανειακή έρευνα του 1986 δεν είχε προσφέρει καμιά ένδειξη. Το νεκροταφείο αποτελείται από τετράπλευρα, ταφικά κτήρια, του τύπου των Τάφων - Οικιών, όπως ήταν ο κανόνας για την ανατολική Κρήτη την εποχή αυτή (εικ. 1). Και τα πέντε από αυτά που ερευνήθηκαν μέχρι σήμερα χρονολογούνται στο τέλος της Προανακτορικής (για τον Πετρά) περιόδου, τη ΜΜ ΙΒ-ΙΙΑ. Το νεκροταφείο βρίσκεται σε υψηλό και εκτεταμένο πλάτωμα της Κεφάλας, στα ανατολικά του οικισμού και του ανακτόρου, σε άμεση οπτική επαφή με αυτά. Η ακριβής έκταση του νεκροταφείου και η χρονική του διάρκεια δεν έχουν ακόμα προσδιορισθεί με ακρίβεια, έχουν όμως εντοπισθεί πέντε ταφικά κτήρια. Είναι πολύ πιθανό ότι υπάρχουν περισσότερα.

Τα ταφικά κτήρια καταλαμβάνουν επιφάνεια περίπου 70-100 τ.μ. το καθένα. Περιλαμβάνουν έξι ή περισσότερα δωμάτια και/ή διαδρόμους, θεμελιωμένα απευθείας στο φυσικό βράχο, τα οποία παρουσιάζουν περισσότερες από μία αρχιτεκτονικές φάσεις, με τροποποιήσεις στην κάτοψη και προσθήκη χώρων, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις σώζουν τις θύρες τους. Η ανασκαφή προσέφερε επίσης ενδείξεις για ένα υπαίθριο χώρο, όπου είχαν αποθεθεί αγγεία, καθώς και για ένα πιθανό περίβολο. Η αρχιτεκτονική και η διεύθυνση των ταφικών κτισμάτων του Πετρά είναι συγκρίσιμη, αλλά όχι όμοια, με αυτές άλλων γνωστών νεκροταφείων αυτού του τύπου στην ανατολική Κρήτη, όπως των Γουρνιών, του Μόχλου και του Παλαικάστρου (Soles 1992). Ένα από τα ταφικά κτήρια έχει πλέον ανασκαφεί ολοκληρωτικά, ενώ άλλα τέσσερα σε σημαντικό βαθμό. Όπως προαναφέρθηκε, όλα τα μέχρι σήμερα ευρήματα, που βρέθηκαν στη θέση τους μέσα στους τάφους, χρονολογούνται προς το τέλος της Προανακτορικής περιόδου (ΜΜ Ι-ΙΙΑ).

Αντίθετα, όμως, ως προς την έναρξη χρήσης του χώρου σε πρωιμότερη της ΜΜ Ι περίοδο αποκαλύφθηκαν σημαντικότερες ενδείξεις.

Καταρχήν η εύρεση, σε διαταραγμένα στρώματα εκτός των ταφικών κτηρίων, τεσσάρων κομματιών μαρμάρινων, εισηγμένων, κυκλαδικών ειδωλίων, προσφέρει σημαντική ένδειξη για τη χρήση του χώρου στην ΠΜ περίοδο (εικ. 2). Πρόκειται για Πρωτοκυκλαδικά ΙΙ δείγματα, συγκρίσιμα με τα γνωστά του νεκροταφείου των Αρχανών, τα οποία ανεβάζουν σημαντικά τον αριθμό των

εισηγμένων, κυκλαδικών ειδωλίων στην Κρήτη (Papadatos 2007β). Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι ένα από αυτά, από το οποίο σώζεται το κεφάλι και τμήμα του λαιμού, υπολογίζεται ότι έφθανε σε ύψος τα 58-60 εκ. Πρόκειται για τα πρώτα κυκλαδικά ειδώλια από ανασκαφικό περιβάλλον στην ανατολική Κρήτη και έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς δηλώνουν, αφενός ότι οι σχέσεις της περιοχής του κόλπου της Σητείας με τις Κυκλάδες συνεχίστηκαν μετά το τέλος της χρήσης του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτιάς (Davaras & Betancourt 2004) στις αρχές της ΠΜ ΙΙ (υπενθυμίζεται ότι στο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς δε βρέθηκαν κυκλαδικά ειδώλια), και αφετέρου ότι πιθανότατα αρχικά υπήρξαν ένας ή περισσότεροι τάφοι ή τουλάχιστον ταφές της ΠΜ ΙΙ στο νεκροταφείο του Πετρά.

Εξαιρετικής σημασίας πάντως εύρημα, και κυρίως απόδειξη ότι το προανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά ξεκινούσε ήδη από την ΠΜ Ι, αποτέλεσε η σωστική ανασκαφή γειτονικής ιδιοκτησίας, επίσης στη δυτική πλαγιά του λόφου, λίγο χαμηλότερα από την προηγούμενη, η οποία αποτελεί το αντικείμενο του παρόντος άρθρου (εικ. 1). Η βραχοσκεπή αυτή βρίσκεται περίπου 50 μ. νότια των ταφικών κτηρίων, σε μια ιδιοκτησία που περιλαμβάνει και άλλα, ανάλογα κοιλώματα του βράχου, τα οποία εξαιτίας της πολύ πυκνής, θαμνώδους βλάστησης και πεσμένων λίθων δεν είχαν ερευνηθεί κατά την εποχή της επιφανειακής έρευνας. Υπήρχε πάντως η υποψία ότι οι βραχοσκεπές αυτές, καθώς είναι ορατές από μακριά και έχουν οπτική επαφή με τη μινωική πόλη και το ανάκτορο, θα είχαν πιθανώς χρησιμοποιηθεί για ταφές. Όπως είναι γνωστό, στην ανατολική Κρήτη ταφές σε φυσικές σπηλιές γίνονταν ήδη από τη Νεολιθική περίοδο και μέχρι τουλάχιστον τον 7^ο αι. π.Χ.

Η βραχοσκεπή ερευνήθηκε το 2006, και ήδη έχει ολοκληρωθεί η συντήρηση και η προκαταρκτική μελέτη των κινητών της ευρημάτων. Η ανασκαφή είχε σωστικό χαρακτήρα, ως προς την ανάγκη άμεσης επέμβασης, αλλά έγινε με συστηματικό τρόπο και ιδιαίτερα λεπτομερή τεκμηρίωση (εικ. 3). Κατά την αρχική αυτοψία διαπιστώθηκε η ύπαρξη κομματιού μεγάλης ΜΜ Ι λάρνακας², όμοιας με αυτές του νεκροταφείου, και μερικών οστών στην επιφάνεια του εδάφους στο εσωτερικό της βραχοσκεπής. Μετά την αφαίρεση της πυκνής βλάστησης και του κομματιού της λάρνακας, αποκαλύφθηκαν ανθρώπινα οστά, πολύ καλής διατήρησης και μερικά αγγεία. Η είσοδος είναι στα δυτικά και αντικρύζει το λόφο, όπου βρίσκεται ο οικισμός και το ανάκτορο του Πετρά. Οι σωζόμενες σήμερα διαστάσεις της βραχοσκεπής είναι 4,5 x 3,5 μ. Το εσωτερικό της έχει έκταση περίπου 10 τ.μ., ενώ το βάθος της επίκωσης ήταν κατά μέσο όρο 1 μ. Την εποχή της χρήσης της η βραχοσκεπή ήταν βαθύτερη, όπως δείχνει μεγάλο τμήμα βράχου που έχει καταπέσει εμπρός από την είσοδό της, κάτω από το οποίο σώζονταν αρχαιολογική επίκωση, βάθους περίπου 1 μ., όμοια με αυτήν της υπόλοιπης βραχοσκεπής, η οποία ανασκάφηκε το 2009.

Ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για δευτερογενείς ταφές, δηλαδή για την απόθεση του υλικού από τον καθαρισμό ενός ή περισσότερων ταφικών κτηρίων, σε μια ή περισσότερες ευκαιρίες (εικ. 4). Η χρονολόγηση των ευρημάτων

² Η λάρνακα αυτή αποτελεί *terminus ante quem* για την ταφική χρήση της βραχοσκεπής.

προσφέρει σημαντικά, νέα στοιχεία, όχι μόνο για τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου του Πετρά, αλλά και γενικότερα για την ιστορία και τις εξωτερικές σχέσεις της περιοχής του κόλπου της Σητείας, καθ' όλη τη μακρά διάρκεια της Προανακτορικής περιόδου. Μεταξύ των οστών και των λοιπών ευρημάτων στην επίκωση της βραχοσκεπής υπήρχε ελάχιστο κώμα, δείχνοντας πιθανότατα ότι οι αποθέσεις στο σπήλαιο έμεναν αρχικά ακάλυπτες ή τουλάχιστον καλύπτονταν πολύ πρόχειρα (εικ. 5). Η έρευνα απέδωσε σημαντική και πολύτιμη ποσότητα οστεολογικού υλικού, συμπεριλαμβανομένων 95 κρανίων. Η ανθρωπολογική μελέτη, που ξεκίνησε το 2008, από τη Δρ. Σεβαστή Τριανταφύλλου (βλ. επίμετρο), δε φαίνεται να αποδεικνύει ότι στη σπηλιά είχαν γίνει αρχικά πρωτογενείς ταφές, οι οποίες παραμερίστηκαν για να χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια ως οστεοφυλάκιο. Πάντως, η ανθρωπολογική μελέτη εντόπισε μερικά αρθρωμένα οστά και ακόμα υπήρχαν στη σπηλιά ελάχιστα αγγεία, τα οποία έχουν παράλληλα στο γειτονικό οικισμό της τελικής Νεολιθικής και πρωιμότητας φάσης της ΠΜ Ι.

Τα ευρήματα ήταν πολλά και αρκετά από αυτά εξαιρετικής ποιότητας, με ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα χρονολόγηση. Τα πήλινα αγγεία έφθαναν τα 100 (εικ. 6-9), και τα λίθινα τα πέντε (εικ. 10), καλύπτοντας τις φάσεις από την ΠΜ Ι μέχρι την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι. Στην τελευταία αυτή φάση χρονολογούνται τα παλαιότερα ευρήματα, που βρέθηκαν κατά χώραν στους τάφους – οικίες.

Σημαντική είναι η εύρεση αγγείων κυκλαδικού τύπου, μεταξύ των οποίων και εισηγμένα (εικ. 11-12), όμοια με αυτά του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτιάς, που δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από την κατά πάσαν πιθανότητα παρουσία κυκλαδικών στο γειτονικό οικισμό της Αγίας Φωτιάς, ο Πετράς πρέπει να προστεθεί στις γνωστές θέσεις της βόρειας Κρήτης, όπου έχουν βρεθεί αντικείμενα κυκλαδικής προέλευσης, κυρίως κεραμική (Paradatos 2007β), αλλά και μέταλλα, ιδιαίτερα ασήμι (βλ. παρακάτω).

Εξάλλου, η συνέχεια χρήσης της σπηλιάς και στη Νεοανακτορική περίοδο, αν και με διαφορετική λειτουργία, δηλώνεται από την εύρεση μιας τελετουργικής ΥΜ Ι πρόκου (εικ. 13) και ενός κωνικού κυπέλλου, σχεδόν στην επιφάνεια. Επομένως, και την εποχή αυτή, όχι μόνον η θέση του αρχαίου τότε νεκροταφείου ήταν γνωστή, αλλά είχε διεξαχθεί τουλάχιστον μια τελετουργία προς τιμήν των προγόνων.

Ο πλούτος και η ποικιλία των ευρημάτων της βραχοσκεπής συμπληρώνεται με 10 αργυρά αντικείμενα και κοσμήματα της ΠΜ Ι περιόδου και 7 χάλκινα αντικείμενα της ΠΜ Ι έως και ΜΜ Ι, μεταξύ των οποίων ένα φυλλόσχημο εγχειρίδιο, 6 λίθινες χάνδρες, πολλά όστρεα και οφιοί, καθώς και 4 τμήματα από χρυσά κοσμήματα ή ταινίες. Σημαντικότερες για την εποχή και την περιοχή είναι εξάλλου δύο λίθινες και ιδιαίτερα τρεις οστίνες σφραγίδες, οι οποίες δείχνουν τη σχέση της περιοχής του κόλπου της Σητείας με την κεντρική Κρήτη στην Προανακτορική περίοδο (εικ. 14).

Πολλά και συναρπαστικά είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη νέα αυτή έρευνα. Ίσως το σημαντικότερο από αυτά, για το οποίο δυστυχώς δεν έχουμε ακόμα απάντηση, είναι η σύνδεση του ταφικού αυτού συνόλου με την αντίστοιχη θέση κατοίκησης. Καταρχήν πρέπει να διευκρινισθεί ότι η κεραμική τύπου Αγίας Φωτιάς δε συνδέεται με τον οικισμό του γνωστού νεκροταφείου, το οποίο απέχει 4 χλμ. Επομένως, το πρωτομινωικό υλικό προέρχεται από ένα

άλλο οικισμό της ίδιας εποχής στην περιοχή του Πετρά, οι κάτοικοι του οποίου είχαν πρόσβαση σε κεραμική κυκλαδικής προέλευσης, καθώς και σε κρητικές μιμήσεις κυκλαδικών αγγείων.

Επομένως:

- Υπήρξε ένας οικισμός της ΠΜ Ι-ΙΙΑ στην Κεφάλα που δεν έχει εντοπισθεί ακόμα;
- Η πρόκειται ίσως για άλλο οικισμό, που βρισκόταν στο Λόφο Ι του Πετρά, ο οποίος δεν έχει ακόμα εντοπισθεί, παρά τις στρωματογραφικές τομές, του οποίου η πρωιμότερη οικιστική φάση ήταν η ΠΜ ΙΙ με χαρακτηριστική κεραμική Βασιλικής;
- Τα τρία κυκλαδικά ειδώλια, αν υποθεθεί ότι πράγματι προέρχονται από τάφους, ανήκαν σε κατοίκους αυτού του υποθετικού, άγνωστου προς το παρόν οικισμού; Πρόκειται λοιπόν για ένα δεύτερο οικισμό με κάποιου είδους σύνδεση με τις Κυκλάδες, ο οποίος, όμως χρησιμοποιήθηκε για μακρότερο χρονικό διάστημα από όσον ο οικισμός στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς;
- Τέλος, ποια ήταν η σχέση του πρώιμου αυτού οικισμού με τον οικισμό του Λόφου Ι, ο οποίος συνέχισε να κατοικείται για πολλούς αιώνες και μετεξελίχθηκε σε ανακτορικό κέντρο;

Το γεγονός, πάντως, της τελετουργικής -προφανώς- απόθεσης των δύο ΥΜ Ι αγγείων στο σπήλαιο δείχνει ότι οι κάτοικοι του νεοανακτορικού Πετρά, όχι μόνον γνώριζαν την ύπαρξη του αρχαίου (τότε) νεκροταφείου, αλλά αισθάνονταν πως είχαν κάποιας μορφής σύνδεση ή σχέση με τους χρήστες του. Πάντως, φαίνεται ότι, κατά πάσαν πιθανότητα, η απόθεση των δύο τελετουργικών αγγείων αποτέλεσε μεμονωμένο επεισόδιο, αν και αυτό μένει να διευκρινισθεί με απόλυτη ασφάλεια μετά την ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

REPORT OF HUMAN BONE PRELIMINARY WORK IN 2008

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΣΕΒΑΣΤΗ

ΠΑΝ/ΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. Introduction: Archaeological Background

In 2006, a rescue excavation on the west slope of the Kephala hill recovered a new burial site located in a rock shelter. The rock shelter is situated some 50 m south to the cemetery of the House tombs and its entrance is facing the palace and the settlement of Petras. The cave was found un plundered and without any later disturbances. Systematic excavation of the rock shelter provided a large quantity of human skeletal remains and grave goods of various materials in very good condition consisting mainly of clay and stone vases, silver and bronze objects, two stone and three bone seals, stone beads - some were recovered in wet sieving of human bone material - shells, obsidian blades and four fragmentary golden bands. It is significant to note the presence of Cycladic-type vases along with imported ones identical to those excavated at the nearby Agia

Photia cemetery suggesting that the Cycladic influence in the area of the Siteia bay was more extensive than it was believed to date. The use of the rock shelter extends from the EM I to the MM IB-IIA periods and overlaps with the use of the nearby cemetery of the House tombs. The use of both burial sites appears to have stopped at the date of the foundation of the palace (Tsipopoulou *unpublished manuscript*). The human skeletal remains consist of very thick deposits of fragmentary bone material in very good preservation extending at an area of 10 square meters which were covered by a very thin layer of soil suggesting the intense and continuous use of the disposal area possibly for secondary burials. The skeletal remains were systematically collected and well documented during excavation and they are currently housed in 22 crates at the Museum of Siteia (temporary removal at the INSTAP Study Center, Pacheia Ammos).

2. Previous Studies of Human skeletal Remains in Crete

Although there is a large number of excavated Minoan burial assemblages, there is a remarkable lack of studies of the human remains from them. This is partly due to the state of preservation of the human bones, and to a certain degree to the treatment of the deceased often involving multiple re-openings of the tomb as well as repeated removals of the human bone material. Moreover, most of the tombs' excavations took place either many years ago when the systematic collection of the human material was very limited or they have suffered badly from modern looting, resulting in the complete disturbance of the burial context. It is only recently that tholos tomb Gamma in Archanes (Triantaphyllou 2005) and the two tholoi tombs of Moni Odigitria in Mesara plain (Triantaphyllou *in print a*) offered the opportunity for a thorough study of the human remains suggesting the potential of recording and interpreting skeletal remains from similar contexts recovered in a commingled state of disposal.

Earlier work on prehistoric skeletal assemblages has been on the Early and Middle Minoan periods (EM I/MM II at Pseira (Arnott 2003); MM I at Pezoules Kephala Kato Zakro (Becker 1975); and MM III at Knossos (Carr 1960); and the Late Minoan period (LM III at Khania (Hallager & McGeorge 1992). McGeorge has contributed mainly to the study of human remains on Crete using a purely physical anthropological approach with limited reference to aspects related to the treatment of the deceased and on a relatively broad scale on much of the island. Much of her work therefore has focused on the discussion of broad thematic topics such as the stature or the mean life expectancy of the Minoans (McGeorge 1988 and 1989). More recently, she is responsible for a number of ongoing projects, e.g. the study of the EM Agia Photia cemetery population and the EM/MM Hagios Haralambos burial cave (McGeorge *in print*) which await for final publication. The latter which is a greek-american collaboration presents many similarities as regards the way of the disposal of the human remains and the type of the grave goods to the Kephala-Petras rock shelter. Besides, more recently, chemical analyses with a special focus on stable isotope analysis of carbon and nitrogen for the reconstruction of Minoan diet (Tzedakis &

Martlew 1999) and a strontium analysis for the exploration of the biological affinities of Cretan populations during the Bronze Age (Nafplioti 2007 and 2008) have been applied on Minoan skeletal assemblages.

3. *Preliminary Results*

In March and April 2008, the human bone material was cleaned with soft brush and water by Eleftheria Tsihli, MA candidate, Aristotle University of Thessaloniki at the INSTAP Study Center at Pacheia Ammos, eastern Crete. At a later stage, in May 2008 (two weeks), Dr. Sevi Triantaphyllou sorted the human bone material in major anatomical units: Cranial bones (3 crates), Mandibles/maxillae/teeth (1 crate), Clavicles/scapulae (1 crate), Humeri (1 crate), Ulnae (1 crate), Radii (1 crate), Hand/Foot bones (1 crate), Vertebrae (1 crate), Ribs (1 crate), Os coxae (1 crate), Femora (3 crates), Tibiae (2 crates), Fibulae/Patellae (1 crate) and Unidentified bone fragments (4 crates). Sorting of the skeletal material will facilitate next stage of macroscopic study which will involve detailed recording of identified bone fragments by side, sex and age category.

Skeletal assemblages coming from multiple burials and commingled bone remains, such as the human bones of the rock shelter, offer a unique opportunity to shed some light on issues related to the treatment of the deceased, the practices associated with the burial, re-burial and multiple use of the disposal area as well as on biological parameters such as the demographic picture of the population – minimum number of individuals buried, sex and age groups – and its health and dietary status, as well as the physical activities engaged in during life. The study and analysis of commingled human remains differs from that of individual articulated skeletons involved in single episodes of primary burial.

In particular, issues which will be explored extensively in this project and have been partly seen throughout the first stage of investigation include:

A) The occurrence of *primary burials or semi-articulated anatomical units* which will provide information on mortuary activities taken place after the burial of the deceased. Preliminary work on the material as well as careful observation of the photographic archives reveals that the skeletal remains of the rock shelter represent mainly products of secondary treatment. Taphonomic factors related to intense fragmentation suggest that removal of the bone material from their original disposal area took place after the remains were skeletonised and turned into dry bones. There is no strong evidence of complete articulated skeletons but there is some evidence of articulated anatomical units of adjacent bones e.g. forearm (radius & ulna), foot/hand, lower skeleton, lumbar vertebrae/sacrum etc. Partial decomposition of soft tissue in these remains resulted to better preservation and completeness of the bone material providing often complete bones which can give measurements for stature estimation. Anatomical units tend to appear more frequently in Trench 3, Group 19 which is located at the western section of the excavated area. This picture needs further investigation in order to verify whether semi-articulated anatomical units consist scattered remains or remnants of initially articulated burials.

B) The occurrence of *preferential selection of certain bone categories* e.g. skulls and/or long bones as opposed to small bones which are usually lacking from secondary disposal of human remains. This is particularly significant considering that at the same time the nearby cemetery of the house tombs was also in use. Preliminary investigation reveals that there is no particular selection of anatomical units and therefore all bone categories are included in the skeletal assemblage including small bones (hand/foot bones, phalanges), vertebrae and rib fragments. Long bones are over-represented as it is the norm in commingled assemblages due to robusticity and therefore high resistance to extrinsic factors such as removal during secondary treatment.

C) Accessibility to the rock shelter of *certain age and/or sex categories*. Preliminary investigation shows that all age categories and both sexes were disposed in the rock shelter including perinatal or newborn babies and early infants. This picture is consistent with the idea that skeletal remains represent population groups linked with family relations rather than population segments based on age and/or sex divisions.

D) The character of the deposition of the human skeletal remains whether they represent *one single episode or multiple episodes* reflecting therefore different times of visits by the relatives of the deceased. It is interesting to point out here the exceptionally remarkable evidence of ritual activity which appears to have taken place during the Neopalatial period and was consisting of a libation jug and a conical cup (Tsipopoulou *unpublished manuscript*) placed together with an articulated left side lower limb (pelvis, femur, tibia and fibula, foot), according to the preliminary investigation. There is a number of cranial and post-cranial bone fragments with clear evidence of burning on the bone surface. Burnt human bones are well known from pre-palatial skeletal assemblages of Mesara tholoi e.g. Moni Odigitria, tholos A and B (Triantaphyllou *in print a*), and they represent remnants of the fumigation of the tholos, a practice which is usually associated with the symbolic and practical clearance of the floor of the earlier human remains and its preparation for the deposition of the new incomers. Considering that fumigation activities represent single episodes, it is interesting to note that burnt bones were found scattered in several layers of the rock shelter and not in certain areas. This picture would suggest that burning of bones – or burial deposit - did not probably take place within the rock shelter and reinforces the idea of the skeletal assemblage representing one-off episode of deposition of extremely careful and sophisticated cleaning of the floor of the initial disposal area of the deceased. At this point, it is important to mention the occurrence of a number (69 small plastic bags) of stratified – and not intrusive - animal bones sorted out from the human skeletal remains which gave no evidence of burning, except for one case only. The study of this material is extremely crucial in the discussion of activities associated with the memory of the deceased such as *funerary meals* taken place during burial and/or reburial.

E) The *health and oral status of the deceased* as well as *diet*. Preliminary investigation gave evidence of pathological conditions commonly

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΤΑΦΙΚΗ ΒΡΑΧΟΣΚΕΠΗ ΣΤΟΝ
ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ – ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

found in prehistoric assemblages in the prehistoric Aegean such as different types of arthritis and vertebral arthritis, long term healed fractures especially on ribs - there is an overall lack of cranial injuries – non specific infections and in particular periostitis on lower limbs, cribra orbitalia and porotic hyperostosis associated with anaemia, caries and teeth lost prior to death. There is also one case of an adult female with possible artificial cranial deformation resulting to a long-shaped head. Cranial deformation appears to be a common phenomenon in Neolithic and Bronze Age populations at Cyprus while its occurrence in the prehistoric Aegean is rare. Further reading and research for parallels of artificial cranial deformation on the island of Crete and the Aegean will help us in understanding the identity or social status of this particular individual in the Minoan society. Furthermore, the same individual with the deformed skull gave evidence of trephination – small opening on the sagittal suture of the parietals - but the individual seems to have died shortly after the operation. Also, there is one case of a symmetrical rounded cranial fragment with very sharp edges, which may consist the split-off cover of a trephination – there is a similar case from 51Myc skeleton, the Grave Circle B at Mycenae.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Τσιποπούλου, Μ., 2007. Το Προανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά Σητείας. Πρώτες παρατηρήσεις. Στο: Κύκλος Διαλέξεων «Μινωικό Σεμινάριο», 2-3-2007, www.minoanseminar.gr.
- Τσιποπούλου, Μ., 1990. Νέα στοιχεία για τη μινωική κατοίκηση στην περιοχή του κόλπου της Σητείας. *Πεπραγμένα Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», σ. 305-321.
- Arnott, R., 2003. The human skeletal remains. Στο: P.P. Betancourt & C. Davaras (επιμ.), *Pseira VII: The Pseira Cemetery 2. Excavation of the Tombs*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, σ. 153-163.
- Becker, M.J., 1975. Human skeletal remains from Kato Zakro. *AJA*, 79, σ. 271-276.
- Buikstra, J.E. & Ubelaker, D.H. (επιμ.), 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research Series 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.
- Carr, H.G., 1960. Some dental characteristics of the Middle Minoans. *Man*, 156, σ. 119-122.
- Davaras, C. & Betancourt, P.P., 2004. *The Hagia Photia Cemetery I. The Tomb Groups and Architecture*. Philadelphia, PA: INSTAP Academic Press.

- Hallager, B.P. & McGeorge, P.J.P (επιμ.), 1992. *Late Minoan III burials at Khania: the tombs, finds and deceased in odos Palama*. SIMA XCIII. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- McGeorge, T., *υπό έκδοση*. Trauma, surgery and (pre-) historical events. *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*.
- McGeorge, T., 1989. A comparative study of the mean life expectancy of the Minoans. *Πεπραγμένα Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α1. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», σ. 419-428.
- McGeorge, T., 1988. Μυθικοί πυγμαίοι και γίγαντες: νέα στοιχεία για το ύψος των μινωιτών. *Κρητική Εστία*, 2, περίοδος Δ', σ. 10-18.
- Nafplioti, A., 2008. Mycenaean political domination of Knossos following the Late Minoan IB destructions on Crete: negative evidence from strontium isotope ratio analysis (⁸⁷Sr/⁸⁶Sr). *JAS*, 35, σ. 2307-2317.
- Nafplioti, A., 2007. *Population Bio-Cultural History in the South Aegean during the Bronze Age*. Διδακτορική διατριβή. Southampton: University of Southampton.
- Papadatos, Y., 2007α. The beginnings of metallurgy in Crete: new evidence from the FN-EMI settlement at Kephala Petras, Siteia. Στο: P.M. Day & R.C.P. Dooman (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Oxford: Oxbow Books, σ. 154-167.
- Papadatos, Y., 2007β. Beyond culture and ethnicity: a new look at material culture distribution and inter-regional interaction in the Early Bronze Age Southern Aegean. Στο: S. Antoniadou & A. Pace (επιμ.), *Mediterranean Crossroads*. Αθήνα: Ίδρυμα Πιερίδη, σ. 419-452.
- Soles, J.S., 1992. *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*. Hesperia Supplement 24. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Triantaphyllou, S., *υπό έκδοση α*. The human remains. Στο: K. Branigan & A. Vassilakis (επιμ.), *Moni Odigitrias: the Prepalatial Tombs*. New York: INSTAP Academic Press.
- Triantaphyllou, S., *υπό έκδοση β*. Living with the dead: a consideration of mortuary practices in the Greek Neolithic. Στο: V. Isaakidou & P. Tomkins (επιμ.), *Rethinking the Cretan Neolithic*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Oxford: Oxbow Monographs.
- Triantaphyllou, S., 2005. The human remains. Στο: Y. Papadatos (επιμ.), *Tholos Tomb Gamma*. New York: INSTAP Academic Press, σ. 66-75.
- Tsipopoulou, M., *υπό έκδοση*. Pottery of Cycladic type and/or provenance from the rock shelter at Kephala Petras. Στο: *Τμηματικός τόμος για τον καθηγητή Κ. Δαβάρρα*.

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΤΑΦΙΚΗ ΒΡΑΧΟΣΚΕΠΗ ΣΤΟΝ
ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ – ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

- Tsipopoulou, M., 2007a. The Central Court of the Palace of Petras. Στο: P.P. Betancourt, M.C. Nelson & H. Williams (επιμ.), *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, σ. 49-59.
- Tsipopoulou, M., 2007β. *Burial Cave-Rock Shelter Kephala-Petras*. Ανέκδοτο χειρόγραφο (Unpublished manuscript).
- Tsipopoulou, M. & Vagnetti, L., 1997. Workshop attributions for some Late Minoan III east Cretan larnakes. Στο: R. Laffineur & P.P. Betancourt (επιμ.), *Tέχνη. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*. Aegaeum 16. Liège & Austin: Université de Liège & University of Texas at Austin, σ. 473-479.
- Tzedakis, Y. & Martlew, H. (επιμ.), 1999. *Minoans and Mycenaeans: Flavours of their Time: National Archaeological Museum, 12 July - 27 November 1999*. Catalogue Exhibition. YP.PO. – National Archaeological Museum. Athens: Kapon.

A PREPALATIAL BURIAL ROCK-SHELTER AT PETRAS, SITEIA

A PRELIMINARY REPORT

ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ ΜΕΤΑΧΙΑ

A rock-shelter on the west slope of the Kephala Hill at Petras Siteia is presented here, which was part of the Prepalatial cemetery of Petras. It has received secondary burials dated to EM I-MM I and was found un plundered. Its preserved dimensions are 4.5 x 3.5 m. But was initially larger, as a part of the roofing has fallen, covering archaeological deposits.

The finds included 100 clay vases and five stone vases. Particularly important were vases of Cycladic type or origin, very similar to those uncovered in the nearby Aghia Photia cemetery. Also significant is the presence of a neopalatial libation jug, which indicates that at that time the place of the rock-shelter was known and at least one ritual activity took place. Non ceramic finds comprise 10 silver EM I items, as well as 7 bronze EM I-MM I objects, including a leaf-shaped dagger, stone beads, shells and obsidians, as well as 4 fragments from gold bands. Very important were two stone and three bone seals, with good parallels in central Crete.

Εικ. 1. Ο λόφος Κεφάλα από τα βόρεια. Διακρίνονται ο οικισμός της τελικής Νεολιθικής, το νεκροταφείο και η ταφική σπηλιά.

Εικ. 2. Τμήμα μαρμάρινου, εισηγμένου, πρωτοκυκλαδικού ειδωλίου.

Εικ. 3. Η είσοδος της ταφικής σπηλιάς από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 4. Ανασκαφή της σπηλιάς. Διακρίνονται δύο αγγεία ρυθμού Βασιλικής.

Εικ. 5. Ανασκαφή της σπηλιάς. Διακρίνονται ΠΜ I και II αγγεία.

Εικ. 6. ΠΜ I πυξίδα.

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΤΑΦΙΚΗ ΒΡΑΧΟΣΚΕΠΗ ΣΤΟΝ
ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ – ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Εικ. 7. Αυγοθήκη ρυθμού Βασιλικής.

Εικ. 8. ΠΜ ΙΙΙ πρόχους λευκού ρυθμού.

Εικ. 9. ΠΜ ΙΙΙ γεφυρόστομη πρόχους.

Εικ. 10. ΠΜ ΙΙΙ λίθινη φιάλη με προκοχή.

Εικ. 11. Πρωτοκυκλαδικό, μικρογραφικό αγγείο.

Εικ. 12. Πρωτοκυκλαδικό, απιόσχημο αγγείο.

Εικ. 13. Νεοανακτορική, τελετουργική πρόχους.

Εικ. 14. ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ οστέινη σφραγίδα.

ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΠΑΔΙΟΚΑΜΠΟΥ ΣΗΤΕΙΑΣ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ Β.1 ΚΑΤΑ ΤΟ 2008

ΣΟΦΙΑΝΟΥ ΧΡΥΣΑ & BROGAN M. THOMAS

Ο μινωικός οικισμός στον Παπαδιόκαμπο βρίσκεται σε μια μικρή, παραλιακή πεδιάδα στα δυτικά της χερσονήσου Τράχηλας και απέχει περίπου 10 χλμ. από τη Σητεία (χάρτης 1). Οι ανασκαφές ξεκίνησαν το 2004 από την ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και από το 2007 διεξάγονται με την γενναιόδωρη υποστήριξη του Ινστιτούτου του Προϊστορικού Αιγαίου (INSTAP). (Σοφιανού & Brogan 2008, 23-32, Brogan & Sofianou 2008, 117-124.)

Το 2008 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή και η στερέωση της Οικίας Α.1 που βρίσκεται στην παραλία, στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού (σχ. 1-2). Η κατοικία ήταν διώροφη και καταλάμβανε έκταση περίπου 130 τ.μ. Στο νότιο τμήμα της υπήρχε αυλή και πιθανόν κήπος, ο οποίος αρδευόταν από το παρακείμενο ρυάκι, που η κοίτη του είναι υπαρκτή μέχρι σήμερα. Αποκαλύφθηκαν δέκα δωμάτια από τον ισόγειο χώρο, ενώ υπολογίζεται ότι τουλάχιστον άλλα δύο κάθηναν στη θάλασσα. Οι τοίχοι του ισόγειου διατηρούνται σε ύψος 1,30-1,40 μ. Η Οικία Α.1 παρουσιάζει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, η πρώτη χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ περίοδο και τελειώνει με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Η δεύτερη φάση εντοπίστηκε μόνο στα βόρεια δωμάτια και δηλώνει μερική επαναχρησιμοποίηση της κατοικίας, αμέσως μετά την καταστροφή, κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο.

Σε απόσταση περίπου 150 μ. ανατολικά της Οικίας Α.1 και εντός της ιδιοκτησίας Εμμ. Μαχαιράκη παλαιότερα είχαν εντοπιστεί τοίχοι κτισμάτων, που κατέληγαν στη θάλασσα (εικ. 1, σχ. 3). Ένας φαρδύς, εξωτερικός τοίχος με μεγάλους, ορθογώνιους δόμους που σωζόταν σε ύψος 2 μ., η προσεγμένη κατασκευή και κυρίως τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν από το χώρο, υποδήλωναν ένα κτίσμα σημαντικότερο από την Οικία Α.1. Τα βόρεια δωμάτια έχουν χαθεί στη θάλασσα, ενώ κάθε χρόνο η διάβρωση από τις χειμερινές τρικυμίες κατέστρεφε αρχαιολογικά στρώματα και αποκάλυπτε αρχαία αντικείμενα. Κατά καιρούς παραδόθηκαν διάφορα αντικείμενα από το συγκεκριμένο σημείο, το 2007 περισυλλέχθηκε τμήμα τάλαντου (εικ. 2α) και το 2008 ένα χάλκινο εγχειρίδιο (εικ. 2β), ενώ αποκαλύφθηκε πρόσφατα μια λίθινη, κυλινδρική γούρνα.

Προκειμένου να αποφευχθεί περαιτέρω καταστροφή πολύτιμων στοιχείων, το Σεπτέμβριο του 2008 η ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ξεκίνησε μια σύντομη ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο Εμμ. Μαχαιράκη, με τη χρηματοδότηση και την υποστήριξη του INSTAP.

Το επιφανειακό στρώμα περιείχε όστρακα διαφόρων περιόδων, που αποδεικνύουν ότι η περιοχή του Παπαδιόκαμπου κατοικήθηκε επανειλημμένως. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται όστρακα μιας εντυπωσιακής ΥΜ ΙΙΒ κύλικας, καθώς και αρκετά ελληνιστικά. Κάτω από το επιφανειακό

στρώμα εντοπίστηκαν ΥΜ Ι λείψανα που αποτελούσαν τη νοτιοδυτική γωνία μιας κατοικίας, που ονομάστηκε Β.1. Μετά από ένα παχύ στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκε ένα καλά διατηρημένο πάτωμα με εστία από τον πάνω όροφο της κατοικίας (σχ. 4). Τα σημαντικότερα αγγεία ήταν δύο αμφορείς, δύο γεφυρόστομες πρόχοι, μαγειρική χύτρα, διάφορα κύπελλα και προκοϊσκες, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΒ περίοδο (εικ. 3α-β). Μεταξύ των άλλων ευρημάτων συγκαταλέγονται λίθινα βαρίδια, δύο τριβεία, δύο λίθινα εργαλεία για την κατασκευή λίθινων αγγείων, υφαντικό βάρος και χάλκινο αγκίστρι.

Κατά τον καθαρισμό του πατώματος του ισογείου εντοπίστηκαν δύο ακέραιοι πίθοι, τοποθετημένοι μέσα στο έδαφος με τρόπο, ώστε να προεξέχουν τα στόμια από το ΥΜ ΙΒ πάτωμα (εικ. 4). Ο ένας πίθος ήταν σφραγισμένος συνολικά 10 φορές με δύο διαφορετικές σφραγίδες, στο χείλος και στις βάσεις των λαβών (εικ. 5). Ένα παράλληλο για αυτήν την ασυνήθιστη χρήση των πολλαπλών σφραγισμάτων βρέθηκε πρόσφατα σε έναν πίθο από το Ακρωτήρι της Θήρας (Karnava & Nikolakourou 2005, 213-225). Το ένα σφράγισμα φέρει παράσταση πλοίου και το άλλο σφράγισμα παράσταση ενός φοίνικα ανάμεσα σε δύο χέρια. Σύμφωνα με τον καθηγητή Ε. Hallager πιθανόν πρόκειται για ιερογλυφικά σύμβολα και ίσως οι σφραγίδες να προέρχονται από δύο πλευρές πρίσματος, παρόμοιο με αυτά που κατασκευάζονταν στα ΜΜ ΙΙ εργαστήρια των Μαλίων (Poursat 1996, 7-22 και 58-67). Από την τυπολογία των σφραγισμάτων και από το προφίλ ο πίθος χρονολογείται από τη ΜΜ ΙΙ μέχρι την ΥΜ Ι περίοδο (πιθανόν ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ). Μάλλον διατηρήθηκε σε χρήση ως οικογενειακό κειμήλιο μέχρι την ΥΜ ΙΒ. Ο Κ. Χρηστάκης αναφέρει μόνο ένα παράλληλο από την Κνωσό, διακοσμημένο με πολλά σφραγίσματα, ενώ μερικά ακόμη προέρχονται από τα ΜΜ ΙΙ στρώματα των Μαλίων (Poursat 1999, No. 183-192). Η Δρ. Μ. Τσιμποπούλου αναφέρει παραστάσεις πλοίου και φοίνικα στη μεγάλη συλλογή σφραγίδων και σφραγισμάτων από τον Πετρά, στοιχείο που σηματοδοτεί την έναρξη νέων ερευνών (Tsiporouli & Hallager 1996, 40-42).

Ο δεύτερος στόχος της ανασκαφικής έρευνας στις Οικίες Α.1. και Β.1. ήταν η περισυλλογή και η ανάλυση οργανικών υπολειμμάτων. Συγκεντρώθηκαν περισσότερα από 350 δείγματα από τις γωνίες και το κέντρο κάθε στρώματος, καθώς και από τις εστίες και το εσωτερικό των αγγείων. Με τη μέθοδο της επίπλευσης απομονώθηκαν απανθρακωμένα, φυτικά υπολείμματα, τα οποία μελετήθηκαν από την Ε. Μαργαρίτη, ενώ τα δείγματα από το εσωτερικό των αγγείων δόθηκαν προς ανάλυση στο Κέντρο Ερευνών του Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας στους Βόρους¹.

Τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά. Τα δείγματα από το Δωμάτιο 5 στην Οικία Α.1. περιείχαν πυρήνες ελιάς και σπόρους σταφυλιού (σχ. 2). Στο χώρο αυτό, ο οποίος εξαρχής θεωρήθηκε εργαστηριακός εξαιτίας του μεγάλου υγδίου, των λίθινων εργαλείων και των αποθηκευτικών αγγείων που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του, γινόταν η πρώτη επεξεργασία για την οικιακή παραγωγή του λαδιού και του κρασιού. Ακόμη βρέθηκαν σπόροι σύκου, αμύγδαλου και φακής.

¹ Ευχαριστούμε τον καθηγητή Χριστόφορο Βαλλιάνο για την ευγενική προσφορά του να βοηθήσει στο έργο μας.

Τα δείγματα που προέρχονταν από την εστία και τα αγγεία του πατώματος στην Οικία Β.1. περιείχαν επίσης πυρήνες ελιάς και σπόρους φακής. Διαπιστώθηκε ότι οι μεγάλες ποσότητες από πυρήνες ελιάς, που βρέθηκαν στις εστίες και των δύο κατοικιών, χρησίμευαν ως καύσιμη ύλη, καθώς είναι λιγότερο καπνογόνοι από το ξύλο. Οι πίθοι περιείχαν σπόρους σταφυλιού πιθανόν από κρασί (εικ. 6).

Εξίσου εντυπωσιακά ήταν και τα αποτελέσματα από τη μελέτη της πανίδας, που έγινε από την ζωολόγο Δήμητρα Μυλωνά. Οι κάτοικοι της Οικίας Α.1. καταλάωναν κρέας κασικιού, προβάτου και γουρουνιού, η αγαπημένη τους τροφή όμως ήταν τα θαλασσινά. Περισσότερα από 50 κιλά όστρεα πεταλίδων, θαλασσινών σαλιγκαριών και καβουριών περισυλλέχθηκαν από διάφορα σημεία της κατοικίας. Μάλιστα την ώρα της καταστροφής προετοιμαζόταν γεύμα με θαλασσινά. Πάνω στην εστία του Δωματίου 8 βρέθηκε μια τριποδική χύτρα γεμάτη με πεταλίδες, σαλιγκάρια, καβούρια και караβίδα, ενώ στην αυλή ήταν ήδη έτοιμη προς κατανάλωση μια πιατέλα με πεταλίδες δίπλα σε ένα χάλκινο μαχαίρι.

Ακόμη, από τη μελέτη των οστών διαπιστώθηκε ότι ο μικρός σκελετός ζώου, που βρέθηκε καταπλακωμένος με πέτρες στα ανατολικά της αυλής, ανήκε σε σκύλο.

Εκτός από τις ανασκαφικές στον Παπαδιοκάμπο έγιναν και άλλες, σημαντικότερες έρευνες, που μας δίνουν μια σαφή εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή κατά την εποχή του Χαλκού. Αρχικά, μια επιστημονική ομάδα πραγματοποίησε εκτενή, επιφανειακή έρευνα σε ολόκληρη την πεδιάδα. Στη συνέχεια έγινε ραδιοσκόπηση σε επιλεγμένα, επίπεδα σημεία και τοπογραφική αποτύπωση όλων των αρχιτεκτονικών λειψάνων, που ήταν ορατά στην παραλία αλλά και στα ενδότερα. Από μια πρώτη εκτίμηση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι στον Παπαδιοκάμπο κατά την Εποχή του Χαλκού υπήρχε μια μεγάλη, παραθαλάσσια πόλη έκτασης περίπου 5-8 εκταρίων (σχ. 1). Η πόλη κατείχε ένα στρατηγικό σημείο ανάμεσα στον κόλπο του Μιραμπέλλου και στον κόλπο της Σητείας και βρισκόταν μεταξύ δύο σπουδαιών, μινωικών κέντρων, του Μόχλου και του Πετρά, με τα οποία θα είχε επαφές και θα δέχτηκε επιρροές. Από τη μελέτη, όμως, της κεραμικής που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη, προκύπτει ότι ο Παπαδιοκάμπος είχε περισσότερο σχέσεις με τον Πετρά. Εξαιτίας της στρατηγικής του θέσης σίγουρα έπαιξε σημαντικό ρόλο στους δρόμους του εμπορίου κατά την ΥΜ Ι περίοδο. Στην Οικία Α.1. βρέθηκαν αγγεία εισηγμένα από τα Δωδεκάνησα, ενώ το τμήμα τάλαντου από την Οικία Β.1. προερχόταν από την Κύπρο.

Η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας φαίνεται πως ήταν η αιτία της καταστροφής της ΥΜ Ι πόλης. Αυτό αποδεικνύεται από τη μεγάλη ποσότητα ελαφρόπετρας που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της πρώτης φάσης της Οικίας Α.1., αλλά κυρίως από ένα στρώμα τέφρας πάχους 15 εκ. περίπου, που εντοπίστηκε πάνω σε μινωικά ερείπια με ΥΜ Ι κεραμική στο ανατολικό τμήμα της πόλης. Σύμφωνα με τον καθηγητή Floyd McCoy, ο οποίος ερεύνησε την τέφρα και περισυνέλεξε δείγματα, πρόκειται για ηφαιστειακό υλικό που προήλθε από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας.

Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Παπαδιοκάμπου βρίσκεται ακόμη στην αρχή. Ελπίζουμε με τη συνέχιση των εργασιών να διερευνηθούν

πολλά θέματα και να απαντηθούν ερωτήματα που σχετίζονται με τη μινωική πόλη και την ιστορία της ανατολικής Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού².

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Σοφιανού, Χ. & Brogan, Τ., 2008. Πρώτη προσέγγιση μιας ΥΜ Ι οικιακής εγκατάστασης στον Παπαδιόκαμπο Σητείας. *Κρητική Εστία*, 12, περίοδος Δ, σ. 23-32.
- Brogan, T.M. & Sofianou, Ch., 2008. Papadiokambos: New Evidence for the Impact of the Theran Eruption. Στο: D.A. Warburton (επιμ.), *Time'up! Dating the Minoan Eruption of Santorini. Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg, November 2007*. Monographs of the Danish Institute at Athens 10. Naryana: Aarhus University Press, σ. 117-124.
- Karnava, A. & Nikolakopoulou, I., 2005. A Pithos Fragment with a Linear A Inscription from Akrotiri, Thera. *SMEA*, 47, σ. 213-225.
- Poursat, J.C., 1999. Mallia Quartier Mu. Στο: W. Muller & I. Pini (επιμ.), *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, τόμ. II.6.: Iraklion Arcaologischen Museum. Berlin: Gerr.Mann Verlag, σ. 206-241.
- Poursat, J.C., 1996. *Fouilles Exécutées à Malia. Le Quartier Mu III. Artisans Minoens. Les Maisons-Ateliers du Quartier Mu*. Études Crétoises XXXII. Paris: De Boccard.
- Tsipopoulou, M. & Hallager, E., 1996. Hieroglyphs and Linear A from Petras. *SMEA*, 37, σ. 7-46.

THE 2008 EXCAVATION OF HOUSE B.1 AT PAPADIOKAMBOS, SITEIA

SOFIANOU CRHYSA & BROGAN M. THOMAS

In 2004 the 24th EPKA began excavation of the LM I settlement of Papadiokambos, 10 km west of Siteia. From 2007 this work continued with the help of the INSTAP Study Center for East Crete.

The excavation and conservation of House A.1 at the western end of the settlement and the radar survey of the surrounding yard have now been

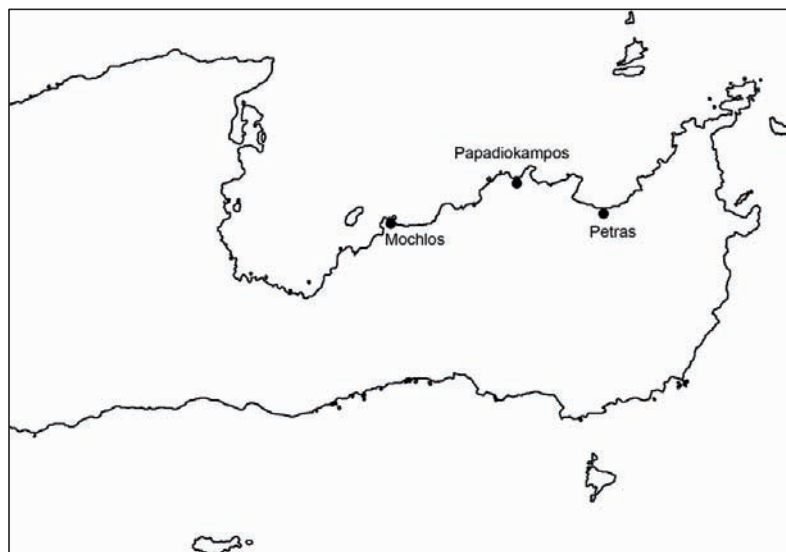
² Ευχαριστούμε την οικογένεια Εμμ. Μαχαιράκη που μας επέτρεψε ευγενικά να προχωρήσουμε σε ανασκαφή της ιδιοκτησίας της. Συνεργάστηκαν μαζί μας για την ανασκαφή και τη μελέτη: Κώστας Χαλικιάς, Melissa Eaby (ανασκαφή), Στέφη Χλουβεράκη, Katherine Hall (συντήρηση), Αντωνία Στάμος, Doug Faulmann (αποτύπωση-σχεδίαση), Δήμητρα Μυλωνά (μελέτη πανίδας), Εύη Μαργαρίτη (μελέτη κλωρίδας), Jerolyn Morrison (μελέτη κεραμικής), Χρόνης Παπανικολόπουλος (φωτογράφιση), Κωστής Πλατανάκης, Νίκος Σταματάκης (στερέωση), Κωστής Φραγκιαδάκης, Ματίνα Παπαδάκη, Βαγγέλης Φιοράκης, Μιχάλης Σολυδάκης (ειδικευμένοι εργάτες), καθώς και ο φοιτητής της Αρχαιολογίας Γιάννης Μαυροκουκουλάκης. Τους ευχαριστούμε όλους για την καλή συνεργασία.

ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΠΑΔΙΟΚΑΜΠΟΥ ΣΗΤΕΙΑΣ
Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ Β1 ΚΑΤΑ ΤΟ 2008

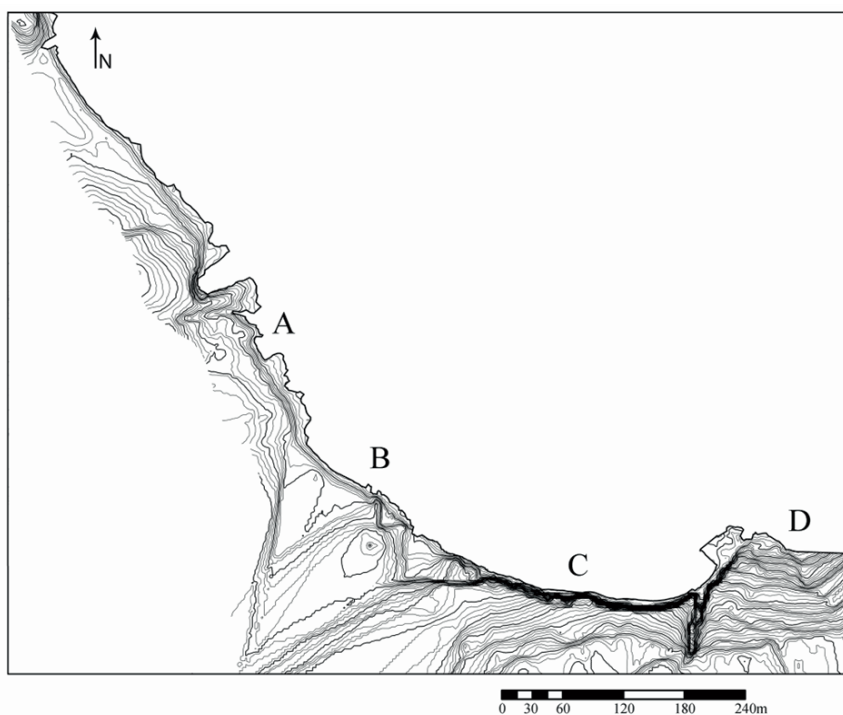
completed. Ten rooms have been uncovered on the ground floor (representing probably 80-90% of the original plan) and careful removal of the collapsed upper storey will allow for an unusually detailed presentation of the layout and contents of the rooms upstairs. House A.1 has two architectural phases. The first is LM IA while the second phase represents a post-eruption phase of LM IB.

In Area B we opened the first trenches in House B.1, 150 m east of Area A. The architecture of House B.1 suggests it is a more impressive construction than House A.1 and the finds from the house, including a copper ingot fragment and a pithos stamped 10 times with two different seals, also support this hypothesis.

Progress can also be reported on the study of the artefacts and ecofacts from Houses A.1 and B.1. The first stage of the pottery study of House A.1 is now finished and several hundred objects have been selected for winter conservation, drawing, and photography. Moreover, residue samples have been collected from all ceramic and many stone objects (600 artefacts in two seasons) and 100 samples have now been chosen for the final organic residue study. The intensive soil flotation program is also producing important results. More than 360 samples have now been sorted and studied. House A.1 produced an exceptional record for the preparation and consumption of shellfish and fish while soil samples from the hearths and jars from both House A.1 and B.1 contain a rich collection of carbonized plant remains: (olive, legumes, grape, fig, almonds.) Preliminary study of the artefacts and ecofacts suggest that the inhabitants were producing small amounts of olive oil and wine in the houses.

Χάρτης 1. Χάρτης ανατολικής Κρήτης.

Σχ. 1. Ο μινωικός οικισμός.

ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΠΑΔΙΟΚΑΜΠΟΥ ΣΗΤΕΙΑΣ
Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ Β1 ΚΑΤΑ ΤΟ 2008

Σχ. 2. Σχέδιο Οικίας Α.1.

Εικ. 1 Αεροφωτογραφία της Περιοχής Β.

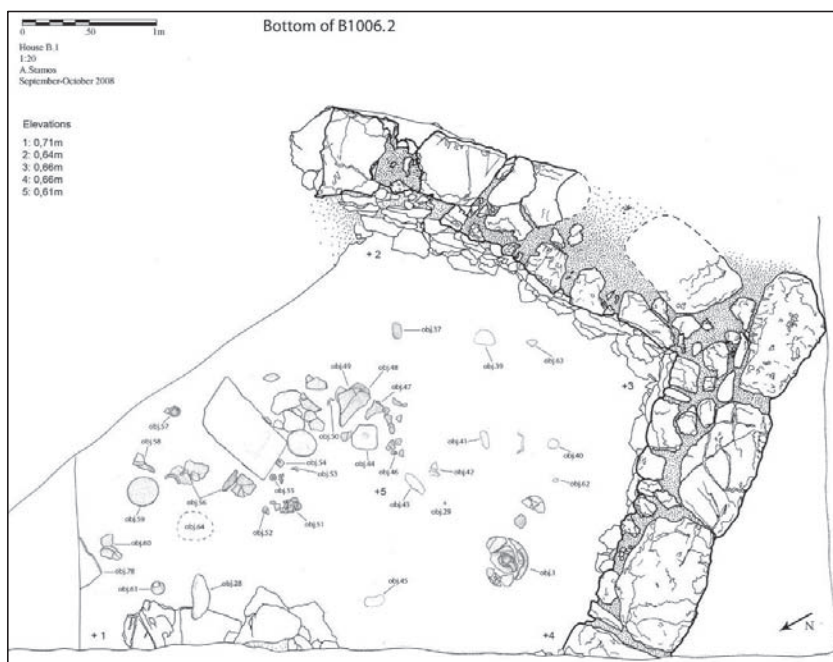

Σχ. 3. Σχέδιο Οικίας Β.1.

Εικ. 2α-β. Το τμήμα του τάλαντου και το εγχειρίδιο.

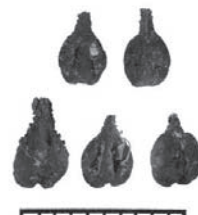
ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΠΑΔΙΟΚΑΜΠΟΥ ΣΗΤΕΙΑΣ
 Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ Β1 ΚΑΤΑ ΤΟ 2008

Σχ. 4. Σχέδιο του ανώτερου δαπέδου της Οικίας Β.1.

Εικ. 3α-β. Πρόχει από την Οικία Β.1.

Εικ. 6. Σπόροι σταφυλιού από τους πίθους της Οικίας Β.1.

Εικ. 4. Οι πίθοι.

Εικ. 5. Ο πίθος με τα σφραγίσματα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΧΕΙΑ ΑΜΜΟ

ΚΑΙ ΤΗ ΧΡΥΣΗ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ ΒΙΛΗ, ΒΕΤΑΝCOURT P. PHIL & BROGAN M. THOMAS

Το 2007 και 2008 η ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ανέλαβε τρεις ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Ιεράπετρας. Εδώ επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση των ερευνών και των ευρημάτων τους.

Στις αρχές του 2007 ο Νικόλαος Παπαδάκης, εργολάβος και χειριστής σκαπτικών μηχανημάτων, παρέδωσε στην ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δύο αγγεία -μια πρόχου και ένα μικρό πίθο- που σύμφωνα με τη δήλωσή του βρέθηκαν στη θέση Αλατσομούρι, στο δυτικό όριο της επαρχιακής οδού Αγίου Νικολάου - Ιεράπετρας κατά τις εργασίες διαμόρφωσης χώρου στάθμευσης για την εξυπηρέτηση του νεκροταφείου Παχειάς Άμμου. Τα αγγεία κατατέθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου, όπου και καταγράφηκαν με αρ. ευρ. 14378 & 14379 (εικ. 1).

Η θέση Αλατσομούρι είναι γνωστή από την παλαιά έρευνα του R. Seager, ο οποίος αναφέρει τον εντοπισμό μινωικής κεραμικής στο λόφο πάνω από τις σύγχρονες αποθήκες της Παχειάς Άμμου (Seager 1916, 10-11), αλλά την έλλειψη αρχιτεκτονικών λειψάνων, και της Boyd Hawes, η οποία ανέσκαψε σε αυτήν, όπως και στη θέση Αϊσά Λαγκάδα, υστερομινωικούς τάφους (Hawes *et al.* 1908, 46). Σε μικρή απόσταση από το χώρο που υποδειχθηκε, ερευνήθηκε από τον Στ. Αλεξίου το 1951 ένας Υστερομινωικός ΙΙΙ τάφος (Αλεξίου 1955), ενώ λίγο νοτιότερα, στη θέση Κατερή Κούμος, ένας ακόμη Υστερομινωικός ΙΙΙ τάφος ανασκάφηκε από το Γιάννη Σακελλαράκη (Kanta 1980, 144). Το 1992 οι Κωστής Δαβάρης και V. Watrous, στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας στην περιοχή Γουρνιών, σημειώνουν στην υποδειχθείσα θέση μια εγκατάσταση με κεραμική από την Πρωτομινωική ΙΙ έως την Υστερομινωική Ι περίοδο, χωρίς όμως αρχιτεκτονικά λείψανα.

Το Φεβρουάριο 2007 με την οικονομική υποστήριξη και την επιστημονική συνδρομή και συνεργασία του INSTAP και του Κέντρου Μελέτης στην Παχειά Άμμο ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα στην υποδειχθείσα θέση εύρεσης των αγγείων¹. Με την ευκαιρία των εργασιών στην περιοχή η έρευνα επεκτάθηκε σε μια ακόμη θέση κοντά στην έπαυλη Seager και έγινε και καθαρισμός του τάφου που ανέσκαψε το 1951 ο Στυλιανός Αλεξίου.

Από τις πέντε τομές, που ανοίχθηκαν παράλληλα με την επαρχιακή οδό και σε απόσταση μόλις 2 μ. στα δυτικά της, μόνον σε μία αποκαλύφθηκε ένας σχεδόν ελλειπσοειδής χώρος, λαξευμένος στο μαλακό βράχο με διαστάσεις 2,75-2,80 μ., που έκλινε στα βόρεια και βορειοανατολικά με ένα χαμηλό τοιχάριο

¹ Στην ανασκαφή εργάστηκαν ο αρχαιολόγος Κων/νος Χαλκιός, οι συντηρητές έργων τέχνης του Μουσείου Αγίου Νικολάου, Αλέξανδρος και Νέαρκος Νικάκης, οι εργάτες ανασκαφών Ματίνα Παπαδάκη και Μιχάλης Λιοντάκης.

από μικρές πέτρες σε σχήμα Γ. Η οροφή του, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα των τοιχωμάτων του καταστράφηκαν από το σκαπτικό μηχάνημα (εικ. 2). Στο εσωτερικό του, σε βάθος 5 εκ., δηλαδή σχεδόν αμέσως κάτω από την επιφάνεια που δημιούργησε η εκσκαφή, και σε στρώμα 40 εκ. περίπου βρέθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων –πρόχοι, πίθοι, αμφορείς, λεκάνες, χύτρες, μαγειρικοί δίσκοι, σκύφοι, κύπελλα- πολλά από τα οποία ήταν ακέραια, σχεδόν 100 λίθινα εργαλεία, 8 υφαντικά βάρη, λίγες λεπίδες οψιανού, δύο ή τρία τμήματα κεραμικών τροχών, όμοιων με αυτούς που βρέθηκαν στη Φούρνου Κορυφή Μύρτου. Η κεραμική είναι όλη χειροποίητη από τοπικό πηλό, γνωστό από την περιοχή Καλού Χωριού – Γουρνιών (Haggis 2000), με ελάχιστες εξαιρέσεις (εικ. 3). Τα περισσότερα αγγεία είναι ακόσμητα με εξαίρεση τις απλές ταινίες ή τις σταγόνες σκούρου χρώματος, όμως ένας μικρός σχετικά αριθμός αγγείων είναι διακοσμημένα με την εντυπωσιακή λευκού επί σκοτεινού τεχνική, χαρακτηριστική για την ύστερη Προανακτορική περίοδο στην ανατολική Κρήτη (Betancourt 1984). Στα διακοσμημένα αγγεία περιλαμβάνονται ευρύστομες πρόχοι, κύπελλα, σκύφοι, κάνθαρος με προκοή και μια «τσαγιέρα» (εικ. 4-5). Με την εξαίρεση ελάχιστων οστράκων του πρωτομινωικού ΠΒ ρυθμού Βασιλικής, η πλειονότητα των διακοσμημένων αγγείων έχουν απλά, λευκά, ευθύγραμμο μοτίβα, που θεωρούμε ότι προσφέρουν μια νέα βάση για την τυπολογία της πρωτομινωικής ΙΙΙ κεραμικής στο τμήμα αυτό της Κρήτης. Το υλικό δεν περιλαμβάνει όστρακα με τα συνθετότερα καμπυλόγραμμο μοτίβα, σπείρες ή άλλα σχέδια της Πρωτομινωικής ΙΙΙ-Μεσομινωικής ΙΑ περιόδου, όπως αυτά που έχουν βρεθεί στα Γουρνιά και το Μόχλο (Hall 1908, 57, fig.42).

Παρότι ένα τμήμα ανθρώπινου κρανίου βρέθηκε σε διαταραγμένο χώρο από το σκαπτικό μηχάνημα κοντά στο τμήμα που ανασκάφηκε, η χρήση του θαλάμου παραμένει ακόμη ένα μυστήριο. Στο εσωτερικό του δε βρέθηκαν ανθρώπινα οστά, γεγονός που αποκλείει την ταφική χρήση. Η άποψη ότι πρόκειται για χώρο αποθήκευσης αγγείων και άλλων αντικειμένων παρουσιάζει επίσης αδυναμίες, κυρίως λόγω της μεγάλης ποσότητας της κεραμικής που υπερβαίνει αυτήν μιας συνηθισμένης οικοσκευής, αλλά και της παρατήρησης ότι όλα τα αγγεία είναι ελλiptή κατά μικρό ή μεγαλύτερο τμήμα τους και όλα τα εργαλεία σπασμένα. Στην ταύτιση του χώρου ίσως βοηθήσει η οργανική ανάλυση με μη καταστροφική μέθοδο των 500 δειγμάτων που έχουν ήδη συγκεντρωθεί από το σύνολο του υλικού.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας αποφασίστηκε και ο καθαρισμός του θαλαμοειδούς τάφου που ερευνήθηκε το 1951 βόρεια από την έπαυλη Seager και δημοσιεύθηκε στα Κρητικά Χρονικά (Αλεξίου 1955). Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού χώματος, που με τα χρόνια συσσωρεύθηκε στο εσωτερικό του θαλάμου, διαπιστώθηκε ότι είχε απομείνει άσκαφος ένας μικρός θύλακας στη δυτική πλευρά του (εικ. 6). Η έρευνα εδώ έφερε στο φως μια χάλκινη περόνη και ένα δίσκο ζυγαριάς –ο άλλος δίσκος είχε βρεθεί το 1951 (Αλεξίου 1955, pl. H, No. 2) και εκτίθεται στο Μουσείο Ηρακλείου. Η έρευνα ολοκληρώθηκε με την αφαίρεση της επίκωσης του δρόμου του τάφου. Κατά την επίπλευση, από την οποία πέρασε όλο το χώμα του θαλάμου και του δρόμου, βρέθηκαν λίγες χάντρες από χρυσό και ημιπολύτιμο λίθο, που φαίνεται ότι ανήκουν στα περιδέραια της παλιάς ανασκαφής.

Νότια, σε μικρή απόσταση και σε υψηλότερο άνδηρο, σε πευκόφυτο

πεδίο, παρατηρήθηκαν στο έδαφος εκβαθύνσεις, για τις οποίες γεννήθηκε η υποψία, εξαιτίας βεβαίως και της εγγύτητας με τον τάφο, ότι ήταν ίσως κάποιιοι από τους τάφους που ερευνήθηκαν στο παρελθόν ή νέοι τάφοι, στους οποίους είχε καταρρεύσει η οροφή. Με την αφαίρεση του στρώματος από πευκοβελόνες και ελάχιστου χώματος αποκαλύφθηκαν σε σειρά και σε ίσες περίπου αποστάσεις μεταξύ τους, από 1,7 έως 2,1 μ., επτά τετράγωνα ορύγματα, διαστάσεων 1 x 1,20 μ. περίπου και βάθους 0,30 έως 0,50 μ., λαξευμένα στο μαλακό, ασβεστολιθικό βράχο (σχ. 1). Με πρόχειρο υπολογισμό φαίνεται ότι κάποιες από τις τετράγωνες δεξαμενές έχουν τη μισή χωρητικότητα από τις άλλες (Apostolaki 2008, 1-3).

Βορειότερα από αυτήν τη σειρά αποκαλύφθηκε μια κυκλική, επίσης λαξευμένη στο βράχο, δεξαμενή, μεγαλύτερη σε διαστάσεις -2 μ. διάμετρο και μέγιστο βάθος τα 0,55 μ.- και με κάποια κλίση προς τα νότια. Ανατολικά από αυτήν και σε μικρή απόσταση ήρθε στο φως ένα ακόμη ορθογώνιο λάξευμα, διαστάσεων 4 x 2,5 μ. περίπου με βάθος 0,50 μ., μέσα στο οποίο είχε σκαφτεί σε δύο επίπεδα ένα πηγάδι, που φθάνει, στενεύοντας προς τα κάτω, στα 8,5 μ., βάθος στο οποίο αποκαλύφθηκε ο σκληρός βράχος.

Τα μόνα ορατά υπολείμματα τοίχων βρέθηκαν ανάμεσα στις δεξαμενές 4 και 5, σχηματίζουν ένα T, με τις κεραιές του σε μήκος 1,40 και 1,10 μ. και σώζουν μια σειρά μικρών λίθων. Ανάμεσα στους τοίχους αυτούς βρέθηκαν συσσωρευμένα θραύσματα οστρέων πορφύρας. Όμοιοι λίθοι στην επίκωση του πηγαδιού αμέσως βόρεια μας οδηγούν στην υπόθεση ότι προέρχονται από ανάλογους τοίχους, που ίσως ανήκουν σε μια κατασκευή σχετιζόμενη με τις δεξαμενές. Μια υπόθεση είναι ότι υπήρχαν αρχικά τοίχοι γύρω από τις τρεις πλευρές των δεξαμενών, πιθανόν σε χαμηλό ύψος, αφού το μέγεθος των λίθων και η προχειρότητα των σωζόμενων τμημάτων μάλλον αποκλείει την πιθανότητα να ανήκουν σε κτήρια.

Η τετράγωνη δεξαμενή 4 ενώνεται με τη μεγαλύτερη, ορθογώνια δεξαμενή και το βαθύ πηγάδι με ένα κανάλι λαξευμένο στο βράχο. Ένα ακόμη κανάλι αποκαλύφθηκε βόρεια της δεξαμενής 9, αλλά δε βρέθηκε η κατασκευή στην οποία οδηγούσε. Στο χώρο αποκαλύφθηκαν και τρεις κυκλικές γούρνες, λαξευμένες επίσης στο βράχο, από τις οποίες η καλύτερα σωζόμενη, βάθους 20 εκ., βρίσκεται μεταξύ των δεξαμενών 4, 5 και 2.

Η ανασκαφική έρευνα σε όλο το χώρο των δεξαμενών εξαιτίας της μικρής επίκωσης έδωσε μικρή ποσότητα κεραμικής και ελάχιστα λίθινα εργαλεία από τις περισσότερες δεξαμενές, καθώς και μικρή ποσότητα οστρέων πορφύρας. Ωστόσο, η έρευνα στη δεξαμενή 2 και κυρίως στο βαθύ πηγάδι έδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής -περισσότερα από 50 πλαστικά κιβώτια με όστρακα- που παρά τη διαφορά στο χώμα της επίκωσης φαίνεται από μια πρώτη εξέταση να ανήκει σε μία χρονική περίοδο, τη Μεσομινωική ΙΙΒ. Μαζί με τα όστρακα ήρθαν στην επιφάνεια μερικές εκατοντάδες λίθινα εργαλεία και λίγα πήλινα υφαντικά βάρη, όστρεα και οστά από ζώα και λίγα ανθρώπινα οστά, που ανήκουν σε ενήλικα άνδρα. Το υλικό μεταφέρθηκε στο Κέντρο Μελέτης του INSTAP, όπου με επίπλευση το ανασκαφικό υλικό συμπληρώθηκε από λίγα παλαιοβοτανικά στοιχεία και κάρβουνο.

Από τη μέχρι σήμερα συντήρηση του υλικού έγινε δυνατή η αποκατάσταση περισσότερων από 100 αγγείων, στα οποία περιλαμβάνονται

τριποδικές χύτρες (εικ. 7), ένα αβαθές, τριποδικό αγγείο, πίθοι, αμφορείς (εικ. 8) και πρόχοι, διακοσμημένες με χαρακτηριστική διακόσμηση της Μεσομινωικής ΙΙΒ περιόδου, τροπιδωτά και κωνικά κύπελλα (εικ. 9), λεκάνες και τρία δείγματα του καμαραϊκού ρυθμού. Μέσα στο πηγάδι βρέθηκε επίσης μια τριεδρη σφραγίδα από στεατίτη, που φαίνεται να είναι προϊόν του εργαστηρίου των Μαλίων.

Το 1904 η Boyd Hawes μετά την ανασκαφή δύο υστερομινωικών τάφων στο λόφο Αλατσομούρι περιγράφει την αποκάλυψη σειράς πέντε τετράγωνων δεξαμενών σε σειρά, από τα ανατολικά προς τα δυτικά, με πλευρά περίπου 0,80 και βάθος 0,30 μ. (Hawes *et al.* 1908, 46). Αναφέρει ότι βρέθηκαν άδειες, εκτός από λίγα όστρακα και υποθέτει ότι προορίζονταν για ταφές, ίσως με μια λάρνακα σε κάθε μια. Παρότι η περιγραφή και η θέση των τετράγωνων αυτών δεξαμενών ταιριάζει αρκετά με τις δεξαμενές που αποκαλύφθηκαν κατά τη δική μας έρευνα, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο αριθμός είναι διαφορετικός, ενώ δεν αναφέρονται τα δύο μεγαλύτερα ορύγματα και το πηγάδι, ούτε ο λαξευμένος αγωγός. Μοιάζει εξάλλου πολύ δύσκολο, αν η θέση είναι η ίδια, να μη βρήκε η Boyd Hawes όλα τα λαξεύματα, αφού εργαζόταν με μεγάλο αριθμό εργατών που ερευνούσαν επιφανειακά μεγάλη έκταση ψάχνοντας για τάφους. Πιθανόν θα χρειαστεί μια συμπληρωματική έρευνα νοτιότερα της θέσης που ερευνήσαμε, προκειμένου να διαπιστώσουμε αν υπάρχουν και διατηρούνται άλλα παρόμοια λαξεύματα, πριν αποκλείσουμε κάθε πιθανότητα.

Η υπόθεση που διατυπώνουμε διαφέρει από αυτήν της Boyd Hawes. Ο αριθμός και η θέση των λαξευμάτων στο χώρο, το βαθύ πηγάδι και το κανάλι που το ενώνει με το ένα από τα τετράγωνα λαξεύματα, οι λαξευτές γούρνες, ο μικρός σωρός από όστρακα πορφύρας μεταξύ των λαξευμάτων και η βάση του πίθου που βρέθηκε γεμάτη με θρυμματισμένα όστρακα πορφύρας (εικ. 10), το είδος των λίθινων εργαλείων, ο μεγάλος αριθμός χρηστικής χονδροειδούς κεραμικής (χύτρες, αμφορείς, λεκάνες, πίθοι, κύπελλα με προκοή) συχνά με ασυνήθιστα χοντρά τοιχώματα, μας οδηγούν στη δελεαστική υπόθεση ότι είμαστε μπροστά σε ένα βιοτεχνικό χώρο που θα μπορούσε να σχετίζεται με την επεξεργασία πορφύρας και τη βαφή μαλλιού με το χρώμα της και ίσως και με άλλα φυτικά και ορυκτά χρώματα.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι παρότι οι μελετητές θεωρούν σήμερα ότι η παραγωγή πορφύρας ξεκίνησε στην Κρήτη κατά τη Μεσομινωική περίοδο λόγω των αναφορών για τον εντοπισμό οστρέων *murex* μαζί με κεραμική της περιόδου αυτής σε διάφορες θέσεις – όπως Κουφονήσι, Παλαίκαστρο, Καρούμες, Κομμός, και τώρα Παχειά Άμμος και Χρυσή στην ανατολική Κρήτη- ελάχιστοι χώροι έχουν ταυτιστεί με εγκαταστάσεις επεξεργασίας πορφύρας και γενικά με βαφεία, κυρίως εκτός Ελλάδας και νεότερων χρόνων. Ελπίζουμε ότι κάποιες πληροφορίες θα πάρουμε από την οργανική ανάλυση δειγμάτων, που ήδη έχουν ληφθεί από περισσότερα από 600 όστρακα.

Η ανασκαφή αυτή, που γέννησε την ιδέα για τη διερεύνηση του θέματος της πορφύρας, οδήγησε στην άλλη έρευνα στη νησίδα Χρυσή Ιεράπετρας, όπου ο συνεργάτης της Εφορείας και του INSTAP αρχαιολόγος Κωστής Χαλικιάς είχε εντοπίσει συσσώρευση οστρέων πορφύρας σε μινωική θέση στο βορειοδυτικό άκρο του νησιού (εικ. 11). Η έρευνα, με στόχο να διερευνηθεί την έκταση της

εγκατάστασης, τις περιόδους κατοίκησης και τη σχέση της με την επεξεργασία πορφύρας, λόγω του περιορισμένου χρόνου και των δύσκολων συνθηκών πρόσβασης περιορίστηκε στη διάνοιξη 10 τομών κοντά στο φάρο, ο οποίος φαίνεται ότι τοποθετήθηκε στη μέση του μικρού οικισμού έκτασης 15-20 στρεμμάτων περίπου. Στην επιφάνεια του χώρου είναι ορατοί αρχαίοι τοίχοι, που σε κάποιες περιπτώσεις σχηματίζουν την κάτοψη οικιών. Με μια πρόχειρη εκτίμηση τις υπολογίζουμε σε 12 έως 20.

Επιφανειακή κεραμική μαρτυρεί κατοίκηση στο χώρο ήδη από την Πρωτομινωική I και II περίοδο, ενώ κάποιες από τις τομές έδωσαν σημαντική ποσότητα κυρίως Μεσομινωικής IIB κεραμικής –κατά κύριο λόγο κύπελλα αλλά και πρόχοι και αμφορείς- μαζί με μεγάλη ποσότητα θρυμματισμένων οστρέων πορφύρας. Μικρή ποσότητα Μεσομινωικής III και Υστερομινωικής IA κεραμικής συγκεντρώθηκε από την επιφάνεια του χώρου. Όλη αυτή η πρωιμότερη κεραμική δε φαίνεται να σχετίζεται μέχρι σήμερα με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Αντιθέτως, όλα τα ευρήματα που συνδέονται με τις δύο ή τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις των πέντε οικιών, που μερικώς ερευνήθηκαν, δείχνουν ότι αυτές κατασκευάστηκαν και εγκαταλείφθηκαν κατά την Υστερομινωική IB περίοδο. Επειδή, όμως, ερευνήθηκε μικρό μόνον τμήμα τους, το θέμα της χρονολόγησης πρέπει προς το παρόν να παραμείνει ανοικτό.

Παρόλο που καμιά οικία δεν ανασκάφηκε ακόμη πλήρως, φαίνεται ότι σε αντίθεση με το γενικό σχέδιο των οικιών στην ανατολική Κρήτη, οι οικίες στη Χρυσή ήταν μονώροφες με λιθόκτιστο το κατώτερο τμήμα των τοίχων από τοπική πέτρα και πιθανόν πλινθόκτιστο το ανώτερο. Για τις ανάγκες ύδρευσης του οικισμού είναι πιθανόν ότι υπήρχαν και στην αρχαιότητα πηγάδια, όπως αυτά - 6 ή 7 - που εντοπίζονται 1-2 χλμ. ανατολικά και που εξασφάλιζαν νερό στο νησί μέχρι τα τελευταία χρόνια.

Παρά τη μικρή επίκωση, τα δάπεδα των κατοικιών διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση, ενώ και τα ευρήματα, που φαίνεται ότι οι κάτοικοι δεν τα μετέφεραν εγκαταλείποντας τον οικισμό, παρότι συνηθισμένης τυπολογίας για τις Υστερομινωικές IB οικίες της ανατολικής Κρήτης, παρουσιάζουν απρόσμενη ποιότητα και ποσότητα. Σε αυτά περιλαμβάνονται κεραμική με γραπτή διακόσμηση, λίθινοι λύκνοι και αγγεία μαζί με τα εργαλεία κατασκευής τους, όπως και χάλκινα αγκίστρια και εγχειρίδια, χάλκινη και ασημένια περόνη, χάντρες από γυαλί και φαγεντιανή και σφραγίδα από κόκκινο ίασπη, λίθο που υπάρχει στο νησί (εικ. 12). Όση από την κεραμική ήταν δυνατόν να συντηρηθεί στο σύντομο διάστημα που μεσολάβησε από την ανασκαφή μέχρι σήμερα, περιλαμβάνει, εκτός από τη χρηστική κεραμική και τα μεσαίου μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία, μεγάλο αριθμό λεπτότεχνων κυπέλλων και αγγείων (εικ. 13-14). Δείγματα έχουν ληφθεί από περισσότερα από τριακόσια κεραμικά αγγεία και όστρακα για οργανική ανάλυση, που μαζί με τα οργανικά κατάλοιπα –κυρίως όστρακα πορφύρας και τρίτωνες, αλλά και άλλο πλούσιο υλικό κλωρίδας και πανίδας, καθώς και δείγματα χώματος από τα δάπεδα και τις εστίες- αναμένεται να δώσουν ευκρινέστερη εικόνα των δραστηριοτήτων των κατοίκων του οικισμού και του αρχαιοπεριβάλλοντος του νησιού.

Μια πρώτη μελέτη του υλικού από τα δωμάτια των οικιών B1, A2 και A3 δίνουν μια εικόνα του ρόλου του νησιού στο πλαίσιο της οικονομίας της μινωικής εποχής, ιδιαίτερα με την παραγωγή της πορφύρας. Το μικρό δωμάτιο

στην οικία Α2 χρησίμευε ως κουζίνα και κελάρι (εικ. 15). Ένα μικρό, τριποδικό, μαγειρικό αγγείο βρέθηκε κοντά σε μια εστία στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου, ενώ το χώμα ήταν γεμάτο από κουκούτσια ελιάς, που ίσως χρησίμευαν ως καύσιμη ύλη. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν διακοσμημένα αγγεία, πρόκους, αλάβαστρα (εικ. 13-14), ηθμό, 14 κύπελλα, 7 λίθινα εργαλεία, δύο λίθινα αγγεία και ένα λίθινο πώμα, χάλκινο αγκίστρι, χάντρα γαλάζιας φαγεντιανής, όστρεο τρίτωνα και οστά ζώων.

Αντίστοιχης χρήσης δωμάτιο εντοπίστηκε στην οικία Β1, η οποία βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία του οικισμού, δίπλα στη θάλασσα και σε μεγάλη έκταση, με θρυμματισμένα όστρεα πορφύρας. Το δωμάτιο περιλάμβανε μικρή εστία, λιθόκτιστη δίπλα στο βόρειο τοίχο, με τριποδική χύτρα όρθια πάνω σε σπασμένο μαγειρικό δίσκο και σε παχύ στρώμα στάχτης. Πολλά λίθινα εργαλεία και κύπελλα βρέθηκαν διάσπαρτα στο δάπεδο γύρω από την εστία μαζί με μεγάλη ποσότητα οστρέων θρυμματισμένων *murex* και τριτώνων και κελυφών αμυγδάλων (εικ. 16). Ακόμη μια τριποδική χύτρα βρέθηκε στο κέντρο του δωματίου δίπλα σε έναν ακέραιο τρίτωνα. Παχύ στρώμα μαύρου, καμμένου χώματος κάλυπτε όλο το δάπεδο, ενώ παντού υπήρχαν θρυμματισμένα όστρεα πορφύρας και τρίτωνα, αλλά και σπασμένα κουκούτσια ελιάς και κελύφη αμυγδαλών, που προφανώς και αυτά χρησίμευαν ως καύσιμη ύλη.

Δίπλα στον ανατολικό τοίχο του δωματίου 1 της οικίας Α3 είχε κτιστεί ένα τετράγωνο θρανίο δίπλα σε λιθόστρωτη δεξαμενή, που ορίζεται από όρθιες, λεπτές πλάκες. Είναι πιθανόν κάποια υγρά να παράγονταν, να χρησιμοποιούνταν ή να συγκεντρώνονταν στη δεξαμενή αυτή. Η ελαφρά κλίση του δαπέδου της προς τη βορειοδυτική γωνία βοηθούσε στην απομάκρυνση του περιεχομένου της, με ένα μικρό δοχείο - συλλεκτήρα, που βρέθηκε χωμένο στο δάπεδο στο σημείο αυτό. Τρία κύπελλα, ένα λίθινο πώμα, τρία υφαντικά βάρη και ένα σφοντύλι συγκεντρώθηκαν από το χώρο αυτό (εικ. 17).

Προκειμένου να σχηματιστεί μια πρώτη ιδέα για το τι ακριβώς εξυπηρετούσαν οι εγκαταστάσεις αυτές και ποιες ήταν οι ασχολίες των κατοίκων του μικρού οικισμού, που σίγουρα αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης, ξεκίνησε ένα εντατικό πρόγραμμα οργανικής ανάλυσης, ενώ το INSTAP δημιούργησε μια βάση δεδομένων από σύγχρονα δείγματα ελαιόλαδου, κρασιού, μελιού και πορφύρας, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για να ελεγχθούν συγκριτικά τα δείγματα που συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό των αγγείων.

Ο χώρος και οι συγκεκριμένες εγκαταστάσεις θα είναι το αντικείμενο μελλοντικής μελέτης που θα δείξει αν ο εργαλειακός εξοπλισμός και τα όστρεα αποτελούν τα υπολείμματα της παραγωγής πορφύρας στο νησί. Η μεγάλη ποσότητα σπασμένων οστρέων ήδη υποδεικνύει ότι αυτή η δραστηριότητα ήταν σημαντικός τομέας της ζωής των κατοίκων σε αρκετές περιόδους της Εποχής του Χαλκού, ωστόσο ευελπιστούμε με την πρόοδο της μελέτης και των αναλύσεων να είμαστε σε θέση να δώσουμε μια λεπτομερέστερη εικόνα των σταδίων της παραγωγής της πορφύρας, από τη συγκέντρωση των οστρέων μέχρι ίσως ακόμη και τη βαφή των υφασμάτων.

Τέλος, θα ήταν σκόπιμο για την πλήρη και διαχρονική εικόνα των δραστηριοτήτων στο νησί να ερευνηθεί και η ρωμαϊκή θέση ανατολικά της μινωικής, στην οποία ανήκει ένας καμαροσκεπής τάφος και ίσως και οι δύο ιχθυοδεξαμενές, που εντοπίστηκαν στην παραλία μπροστά από την ανασκαφή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Στ., 1955. Υστερομινωικός Τάφος Παχυάμμου. *ΚρητΧρον*, 8, σ. 399-412.
- Apostolakou, B., 2008. A Workshop for dyeing wool at Pefka near Pacheia Ammos. *Kentro. The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete*, 11, σ. 1-3.
- Betancourt, P.P., 1984. *East Cretan White-on-Dark Ware: Studies on a Handmade Pottery of the Early to Middle Minoan Periods*. University Museum Monograph 51. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Haggis, D.C., 2000. The Cultural and Economic Implications of Course Ware Ceramic Distribution in the North Isthmus of Ierapetra in the Bronze Age. *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α1. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 535-543.
- Hall, E.H., 1908. Appendix E. Early Minoan III Ware from the North Trench. Στο: H.B. Hawes, B.E. Williams, R.B. Seager & E.H. Hall, *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Philadelphia: American Exploration Society, Free Museum of Science and Art, σ. 57.
- Hawes, H.B., Williams, B.E., Seager, R.B. & Hall, E.H., 1908. *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Philadelphia: American Exploration Society, Free Museum of Science and Art.
- Kanta, A., 1980. *The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery, and their Distribution*. SIMA LVIII. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Seager, R.B., 1916. *The Cemetery of Pachyammos, Crete*. The Museum Anthropological Publications II.1. Philadelphia: University of Pennsylvania.

RECENT EXCAVATIONS AT PACHEIA AMMOS AND CHRYSI ISLAND:

A PRELIMINARY REPORT

APOSTOLAKOU VILI, BETANCOURT P. PHIL & BROGAN M. THOMAS

In 2007 and 2008 the 24th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities conducted rescue excavations in Pacheia Ammos and on the island of Chryssi. In 2007 a bulldozer exposed a small cutting in the bedrock near the modern cemetery in Pacheia Ammos. The chamber contained a large number of stone tools, 8 loomweights, fragments of several Prepalatial potters' wheels like those found at Myrtos and a rich deposit of pottery. In addition to the large number of undecorated cooking vessels and jars, jugs, and bowls with simple dark bands and drips, the deposit included a significant range of finer vessels decorated with the light on dark style typical of the end of the Prepalatial period in East Crete.

Further excavation in the pine trees above Pacheia Ammos uncovered 9 shallow basins cut in two rows, roughly 2 m apart, in the bedrock. Channels cut in the rock connect two of the basins and suggest that in some cases liquids were transferred between basins. Traces of a low wall flank two of the basins, and small amounts of crushed murex shells were recovered between the walls and the basins. A well cut through the largest basin to a depth of 8.5 m. It contained more than 50 crates of MM IIB pottery, stone tools and building debris, which probably come from nearby buildings that are no longer preserved. Preliminary study suggests that the assemblage contains large numbers of tripod cooking pots, trays, storage jars and cups, several shallow bowls, basins and other industrial equipment, and a smaller number of ritual vessels. The presence of the well, basins, crushed murex and the range and quantity of the ceramic shapes suggest that the site may represent a unique Protopalatial industrial quarter connected with dyeing fiber and textiles.

In 2008 the 24th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities also sent a team to explore a small settlement built on the island of Chryssi near large deposits of crushed murex shells. Excavation in 4 areas revealed that the site was used during the Protopalatial and Neopalatial periods for the production of purple dye from the rich local murex sources. Remains of 12-20 houses were visible on the surface and excavation in four revealed that all were built and abandoned during the LM IB period. The artifacts and ecofacts from the houses are very well preserved and should prove useful for further exploration of local economy, including the production of purple dye, fishing and trade with Minoan sites on Crete.

Εικ. 1. Πρωτομινωικά ΙΙΙ αγγεία από την Παχεία Άμμο (Μουσείο Αγίου Νικολάου 14378 & 14379).

Εικ. 2. Παχεία Άμμος, Πρωτομινωικός ΙΙΙ λαξευτός θάλαμος.

Εικ. 3. Παχεία Άμμος, Πρωτομινωική ΙΙΙ πρόχους.

Εικ. 4 & 5. Παχεία Άμμος, Πρωτομινωικό ΙΙΙ κωνικό κύπελλο και κωνικός σκύφος.

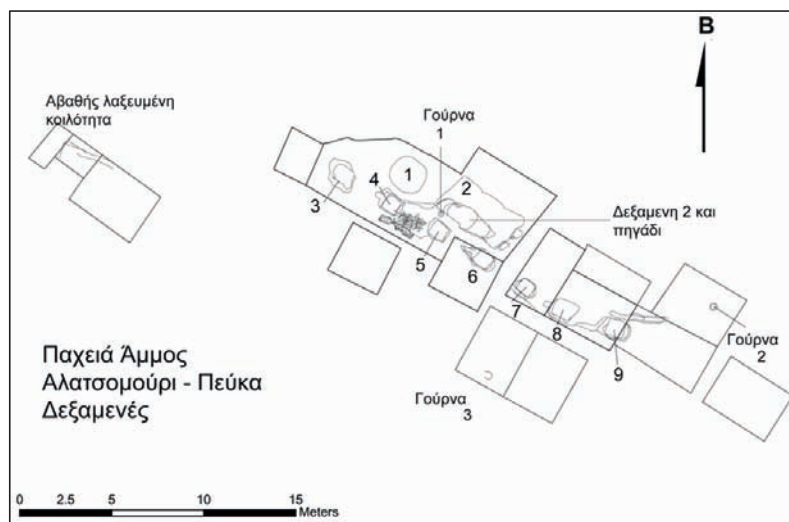
Εικ. 6. Παχειά Άμμος, Υστερομινωικός ΙΙΙ Α2-Β τάφος.

Εικ. 7. Παχειά Άμμος, Τριποδική χύτρα από το πηγάδι στη Μεσομινωική ΙΙ βιοτεχνική εγκατάσταση.

Εικ. 8. Παχειά Άμμος, Αμφορέας από το πηγάδι στη Μεσομινωική ΙΙ βιοτεχνική εγκατάσταση.

Σχ. 1. Παχειά Άμμος, Αποτύπωση της Μεσομινωικής ΙΙ βιοτεχνικής εγκατάστασης.

Εικ. 9. Παχεία Άμμος, Κύπελλο από το πηγάδι στη Μεσομινωική ΙΙ βιοτεχνική εγκατάσταση.

Εικ. 10. Παχεία Άμμος, Θρυμματισμένα όστρεα πορφύρας από τον πίθο στο πηγάδι.

Εικ. 11. Νήσος Χρυσή, αεροφωτογραφία της θέσης από την M. Bridges.

Εικ. 12. Νήσος Χρυσή, σφραγίδα από ίασιτη.

Εικ. 13 & 14. Νήσος Χρυσή, Αλάβαστρο και Κύπελλο από την Οικία Α.2.

Εικ. 15. Νήσος Χρυσή, κουζίνα ή κελάρι στην Οικία Α.2.

Εικ. 16. Νήσος Χρυσή, Κουζίνα στην Οικία Β.1.

Εικ. 17. Νήσος Χρυσή, Οικία Α.3, Δωμάτιο 1.

Η ΥΜ ΙΒ ΑΓΡΕΠΑΥΛΗ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΩ ΖΑΚΡΟ:
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΚΑΙ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

ΚΡΙΓΚΑ ΔΗΜΗΤΡΑ

Ενώ οι ανασκαφές του ανακτόρου της Κάτω Ζάκρου βρίσκονταν σε εξέλιξη, ένα μικρότερο, ανασκαφικό έργο ξεκίνησε λίγο έξω από το χωριό της Επάνω Ζάκρου¹ κατά το έτος 1964 (Πλάτων 1964, 163-167), συνεχίστηκε και σταμάτησε κατά το έτος 1965 (Πλάτων 1965, 216-224, Ορλάνδος 1965, 143-145) και έφερε στο φως τμήμα μεγάλης, αγροτικής έπαυλης της ΥΜ ΙΒ περιόδου². Η ανασκαφή του κτηρίου επαναλήφθηκε μερικώς κατά το έτος 1973, λόγω εργασιών διάνοιξης δρόμου, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (Ιωαννίδου - Καρέτσου 1973-1974, 897-898). Μεγάλο τμήμα του κτηρίου προς νότο έχει καταστραφεί από σύγχρονο κανάλι άρδευσης και από το σύγχρονο δρόμο προς την Κάτω Ζάκρο, που περνά πάνω από το βόρειο άκρο του (εικ. 1-2).

Η αγρέπαυλη είναι κτισμένη σε τρία επίπεδα. Γύρω από το κτήριο εκτείνεται μικρή κοιλάδα, η οποία ορίζεται από τα Σητειακά βουνά (εικ. 3). Το κτήριο πρέπει να περιβαλλόταν από μικρό οικισμό κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Από την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν πλήρως 10 δωμάτια και τμήματα από τουλάχιστον 10 ακόμη και όταν το κτήριο βρισκόταν σε λειτουργία, τα δωμάτια πρέπει να ξεπερνούσαν τα 50 σε ισόγειο και όροφο (Πλάτων 1965, 223).

Ο Ν. Πλάτων ονομάζει το συγκεκριμένο κτήριο *αγροικία*³ και ο G. Cadogan προτείνει τον όρο *αγρεπαύλεις* για τα κτήρια αυτού του τύπου⁴. Ο όρος αγρέπαυλη χρησιμοποιείται εδώ ως πιο αρμόζων στη μορφή και λειτουργία του κτηρίου και τη γεωγραφική του θέση.

Το θέμα του χαρακτηρισμού και του κοινωνικο-οικονομικού ρόλου των ανεξάρτητων κτηρίων, που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Κρήτη κατά τη ΜΜ ΙΙΙΒ περίοδο και σταματούν να υπάρχουν κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, αποτελεί άξονα πολλών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων μεταξύ των ειδικών και ως σήμερα δεν έχει λυθεί οριστικά (Hägg 1997). Ο πλέον συνηθισμένος όρος

¹ Για την παραχώρηση του ανασκαφικού προς μελέτη υλικού από την αγρέπαυλη της Επάνω Ζάκρου ευχαριστώ τον διευθυντή των ανασκαφών Ζάκρου, επίκουρο καθηγητή Ελ. Πλάτωνα. Για τη συντήρηση του κεραμικού υλικού από την αγρέπαυλη εργάστηκε ο συντηρητής Κ. Νικάκης και το έργο της συντήρησης χρηματοδοτήθηκε μερικώς από το INSTAP. Χρησιμοποιείται εδώ η λεπτομερής σχεδιαστική κάτοψη του κτηρίου, η οποία εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Α. Νακάση.

² Την ανασκαφή της αγρέπαυλης στην Επάνω Ζάκρο ανέλαβαν οι αρχαιολόγοι Γ. Σακελλαράκης και Ε. Σαπούνα - Σακελλαράκη, υπό την εποπτεία του καθηγητή Ν. Πλάτωνος.

³ Ο όρος αγροικία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ν. Πλάτωνα (Πλάτων 1952, 636-639, Πλάτων 1953, 288-297).

⁴ *Country houses* (αγροτόδοπια ή αγρεπαύλεις) (Cadogan 1997, 99-103).

χαρακτηρισμού των κτηρίων αυτών είναι επαύλεις⁵, όμως ο συγκεκριμένος όρος ταιριάζει καλύτερα στα πολυτελή κτήρια της κεντρικής, βόρειας Κρήτης.

Φαίνεται ότι στην ανατολική Κρήτη, στις περιοχές κοντά στη Σητεία, υπήρχε ο τύπος των μεμονωμένων ή ανήκοντων σε οικισμούς αγροτόσπιτων, τα οποία όμως έπαιζαν το ρόλο τοπικών κέντρων παραγωγής κρασιού ή λαδιού, με αντιστοιχη σημασία στην οικονομία της περιοχής.

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του συγκεκριμένου κτηρίου ακολουθεί τον παλαιότερο τύπο κτηρίων (Μιχαηλίδου 1984, 37-50), που κατά κύριο λόγο συναντάται στην ανατολική Κρήτη κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Τα κτήρια αυτά διαθέτουν δωμάτια που οργανώνονται γύρω από κοινό προθάλαμο και η είσοδός τους ανοίγει προς αυτόν, σχηματίζοντας νησίδες χωρίς τη μεσολάβηση διαδρόμου.

Το κτήριο στην Επάνω Ζάκρο ήταν διώροφο, όπως αποδεικνύει η παρουσία των πεσμένων θραυσμάτων τοιχογραφιών στο ισόγειο, των πεσμένων θραυσμάτων δαπέδου του ορόφου και των ενδείξεων ύπαρξης κλιμακοστασίου σε δύο συνεχόμενους, μικρούς και επιμήκεις χώρους. Από τη διασπορά των πεσμένων κονιαμάτων μπορεί να αποδοθεί με σχετική βεβαιότητα η ύπαρξη τουλάχιστον δύο τοιχογραφημένων δωματίων δημόσιου χαρακτήρα στον όροφο⁶.

Πιθανόν τα κύρια δωμάτια κατοίκησης και τα δωμάτια με επίσημο χαρακτήρα βρίσκονταν στον όροφο, ενώ στο ισόγειο βρίσκονταν οι αποθηκευτικοί χώροι και οι χώροι με τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις.

Θραύσματα κονιαμάτων με γραμμικά και εικονιστικά θέματα βρέθηκαν πεσμένα από τον όροφο στα ισόγεια δωμάτια (Α, Β, Γ, Δ-Ε, Θ). Μόνο το δωμάτιο Δ-Ε του ισόγειου υπάρχει η πιθανότητα να ήταν τοιχογραφημένο με παράσταση παπύρων, εφόσον βρέθηκαν θραύσματα κονιαμάτων με παπυροειδή σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο των πεσμένων από τον όροφο θραυσμάτων.

Στην περιοχή του υψηλότερου και βορειότερου άνδηρου βρέθηκε τμήμα δωματίου, του οποίου οι τοίχοι ήταν καλυμμένοι με γαλάζιο κονίαμα (Πλάτων 1965, 218).

Η τοικοδομή της αγρέπαυλεως αποτελείται από δουλεμένους ογκόλιθους εγχώριου ασβεστόλιθου, εναλλάξ με μεγάλους ποτάμιους λίθους (σχ. 1). Η είσοδος στην αγρέπαυλη μάλλον βρισκόταν κατά μήκος της δυτικής πρόσοψης (εικ. 4). Εξωτερικά η πρόσοψη παρουσίαζε οδοντώσεις. Διαπιστώθηκαν ίχνη ενίσχυσης της τοικοδομής με κατακόρυφες, ξύλινες δοκούς (δωμάτιο Δ-Ε).

Έχουν διαπιστωθεί, επίσης, θραύσματα γυψόλιθου (εικ. 5), τα οποία αποτελούσαν τις παραστάδες εισόδων ή ποδιές παραθύρων. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο γυψόλιθος είναι σπάνιο σε χρήση οικοδομικό υλικό και συνηθίζεται κυρίως στα ανάκτορα της κεντρικής Κρήτης⁷.

⁵ Η διάκριση τριών τύπων των οικιών κατά τη Νεοανακτορική περίοδο έγινε από τον J. McENroe (1982, 3-19).

⁶ Σχετικά με τις τοιχογραφίες στην αγρέπαυλη της Επάνω Ζάκρου, βλ.: Πλάτων, Βλαχόπουλος & Χρυσικοπούλου (υπό έκδοση).

⁷ Πολύ συνηθισμένη είναι η χρήση του γυψόλιθου στο ανάκτορο της Κνωσού και η προέλευσή του είναι από το γειτονικό λατομείο των Γυψάδων. Παραλλαγή του γυψόλιθου, που μοιάζει περισσότερο με αλάβαστρο, είναι γνωστή και έχει ευρεία χρήση στο ανάκτορο της Φαιστού και την έπαυλη της Αγίας Τριάδας. Το λατομείο εξόρυξης

Στο χαμηλότερο άνδηρο βρίσκονταν τα δωμάτια: Α, το κλιμακοστάσιο, το μεγάλο δωμάτιο Θ (αποθήκη με τους πίθους), Δ-Ε, ΙΒ, ΙΓ, ενώ τα δωμάτια Β και Γ βρίσκονταν στο ψηλότερο άνδηρο. Στο υψηλότερο από τα τρία άνδηρα βρίσκονταν τα δωμάτια: μικρός τετράγωνος χώρος με τοίχους καλυμμένους με ασβεστοκονίαμα, Ζ, Η, Ι, ΙΑ και ΙΔ.

Το δωμάτιο Α διαιρείται σε δύο τμήματα (μεγαλύτερο στα δυτικά και μικρότερο στα ανατολικά), με διαφορετικά ύψη δαπέδου. Στο ανατολικό τμήμα βρισκόταν η κτιστή εγκατάσταση του ληνού. Βαθμίδα οδηγούσε από το χαμηλότερο και μεγαλύτερο τμήμα του δωματίου στο μικρότερο και υψηλότερο. Μεταξύ του επιπέδου με το ληνό και του νοτιοδυτικού τοίχου του δωματίου υπήρχε είσοδος, από την οποία διατηρείται μόνο η παραστάδα (σχ. 1). Οι τοίχοι των δύο τμημάτων του δωματίου Α ήταν καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα και το δάπεδό τους αποτελείτο από σκληρή, πατημένη γη με χαλίκια (Πλάτων 1965, 218).

Δύο βαθείς, πήλινοι, κωνικοί κάδοι - ληνοί (Πλάτων 1965, 218-9) με προκοή κοντά στη βάση, σε σχήμα ανεστραμμένου Π, χρησιμοποιούνταν για τη σύνθλιψη των σταφυλιών (εικ. 6, σχ. 2-3). Τα δύο σκεύη ήταν εγκιβωτισμένα μέσα σε κτιστό εδώλιο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι προκοές τους ήταν τοποθετημένες αντικριστά προς το ίδιο σημείο. Το υγρό που προέκυπτε από το πάτημα των σταφυλιών συγκεντρωνόταν σε καδοειδές σκεύος - συλλεκτήρα με πλαστική, οξοινοειδή διακόσμηση. Στο επίπεδο που βρίσκονταν οι ληνοί σώζονται στον τοίχο ίχνη από χαμηλό, κτιστό εδώλιο, όπου μάλλον θα κάθονταν εκείνοι που συμμετείχαν στη διαδικασία του πατήματος των σταφυλιών.

Το σκεύος - συλλεκτήρας βρισκόταν στο χαμηλότερο επίπεδο του δωματίου, εγκιβωτισμένο ως το μέσον του σε χαμηλό κτιστό εδώλιο. Δύο ακόμα σκεύη - συλλεκτήρες βρέθηκαν βυθισμένα στο δάπεδο, κοντά στην κτιστή εγκατάσταση του ληνού. Το ένα από τα σκεύη αυτά χρησίμευε για τη συλλογή υγρού, που θα συγκεντρωνόταν σε κυκλική κοιλότητα κοντά στη γωνία του κτιστού εδωλίου. Γύρω από το χείλος το αγγείο αυτό είχε κονίαμα και προκοή κοντά στη βάση. Από την προκοή αυτή το υγρό, που συγκεντρωνόταν στο εσωτερικό του αγγείου, θα έτρεχε σε αγωγό στο δάπεδο. Στο ένα άκρο του κτιστού εδωλίου, κοντά στην είσοδο, βρισκόταν ορθογώνια κοιλότητα (Πλάτων 1965, 219).

Προς το παρόν, η παρουσία διπλού ληνού σε αγρέπαυλη αποτελεί μοναδικό φαινόμενο της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη. Λόγω της διαμόρφωσης της κτιστής εγκατάστασης και του τρόπου με τον οποίο είχαν τοποθετηθεί τα βοηθητικά σκεύη, ώστε να μην επικοινωνούν μεταξύ τους, η R. Palmer (1994, 20) πιστεύει ότι επρόκειτο για εγκατάσταση που θα χρησίμευε στο διαχωρισμό του κατακαθιού από το φρέσκο μούστο. Αν το υγρό που προέκυπτε από τη σύνθλιψη των σταφυλιών έρρεε από το συλλεκτήρα στην πρώτη λεκάνη που βρισκόταν χαμηλότερα, τότε τα φύλλα και οι πυρήνες των σταφυλιών θα μαζεύονταν στον πυθμένα του σκεύους, ενώ ο καθαρός μούστος θα έρρεε στην επόμενη λεκάνη.

βρίσκεται κοντά στην Αγία Τριάδα, ενώ άλλο ένα υπάρχει στην περιοχή της Γόρτυνας (Graham 1987, 143-144). Σχετικά με την ύπαρξη λατομείων εκμετάλλευσης γυψόλιθου στην ανατολική Κρήτη κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, βλ.: Chlouneraki 2002.

Στο ίδιο δωμάτιο (δωμάτιο Α) βρέθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής (αμφορέας, άωτα, κωνικά κύπελλα, κύαθοι (εικ. 7), χρηστικά, ακόσμητα αγγεία, τμήμα πίθου, τμήματα τριποδικών κυτρώων κλπ.). Επίσης, βρέθηκαν πεσμένα από τον όροφο τμήματα γυψόλιθου, κονιαμάτων με χρώματα (ερυθρό, κυανό, λευκό και ώχρα) και καμμένων ξύλων. Ακόμη, βρέθηκε υφαντικό βάρος, τμήματα φαγεντιανής και λίγα τμήματα ελαφρόπετρας.

Το δωμάτιο Α διέθετε δύο εισόδους από τις οποίες βρέθηκαν οι βάσεις των παραστάδων. Η μια είσοδος οδηγούσε νοτιοανατολικά προς το κλιμακοστάσιο και η άλλη οδηγούσε στο δωμάτιο Δ-Ε προς βορρά. Στην είσοδο που οδηγούσε προς το δωμάτιο Δ-Ε βρέθηκαν δύο κύαθοι, άωτο, κωνικό κύπελλο και πεσμένα από τον όροφο κονιάματα διαφόρων χρωμάτων.

Ο στενός, επιμήκης χώρος σε άξονα Β-Ν, νοτιοανατολικά του δωματίου Α, που αποτελείται από δύο παράλληλους και στενούς μικρότερους χώρους με λεπτό, διαχωριστικό τοίχο ανάμεσά τους, πρέπει να ήταν ο χώρος που φιλοξενούσε την ξύλινη κλίμακα προς τον όροφο και βρέθηκε γεμάτος πεσμένους λίθους.

Προς βορρά ακολουθούν τα δωμάτια Γ, Β και Δ-Ε. Ξεκινώντας από τα δυτικά, πρώτος στη σειρά είναι ο μικρός χώρος Γ, ο οποίος οργανώνεται σε άξονα Α-Δ και είναι στενεπιμήκης, με δάπεδο από πατημένη γη και τοίχους καλυμμένους με κονίαμα ωχρού χρώματος. Στο δωμάτιο Γ βρέθηκε πήλινος αγωγός (εικ. 8), που στο ένα άκρο του σχηματιζόταν κεφάλι ζώου (Πλάτων 1964, 167), ο οποίος πιθανότατα σχετιζόταν με εγκατάσταση για παροχή νερού στο κτήριο. Βρέθηκε επίσης βάση και τμήμα σώματος από καδοειδή ληνό, με προχοή εκροής στο κάτω μέρος του σώματος. Αυτή η εγκατάσταση είναι πιθανό ότι βρισκόταν κοντά στο μικρό άνοιγμα του νοτιοδυτικού τοίχου. Άωτα, κωνικά κύπελλα, τμήμα θραυσμένου πίθου, τμήματα χρωματιστών κονιαμάτων, πεσμένα από τον όροφο και τέσσερα τμήματα ελαφρόπετρας αποτελούσαν το σύνολο των ευρημάτων του δωματίου Γ.

Το δωμάτιο Β είναι ένας μικρός χώρος, σχήματος παραλληλεπίπεδου, ο οποίος προς τα δυτικά γεμίζει από το μεγάλο, λίθινο αγωγό, σε άξονα Α-Δ. Είχε δάπεδο από πατημένη γη και τοίχους καλυμμένους με κονίαμα χρώματος ώχρας. Στο δωμάτιο βρέθηκε πίθος κατά χώραν, με πλαστική, οχαιοειδή διακόσμηση και κρουνό κοντά στη βάση. Ο πίθος στεκόταν πάνω σε λίθινη πλάκα.

Ο λίθινος αγωγός που διέσχιζε με κατεύθυνση Α-Δ το δωμάτιο Β, περνούσε μέσα από στενό άνοιγμα και συνέχιζε στενότερος στο γειτονικό, μικρό δωμάτιο Γ (εικ. 9). Τέλος, κατέληγε έξω από το κτήριο, κάτω από την είσοδο στο δυτικό τοίχο του δωματίου Γ (Πλάτων 1965, 220). Οι μεταξύ των λίθινων πλακών αρμοί καλύπτονταν με ασβεστοκονίαμα.

Αρκετή ποσότητα κεραμικής προέκυψε από το δωμάτιο Β (κωνικά κύπελλα (εικ. 10), τμήμα κυλινδρικού σκεύους, τμήμα οφθαλμοπρόχου (εικ. 11), τμήμα αλάβαστρου).

Ανατολικά του δωματίου Β ακολουθούσε το δωμάτιο Δ-Ε, το οποίο ήταν μεγάλων διαστάσεων, σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου και οι τοίχοι του διατηρούνταν σε αρκετό ύψος. Ενδεχομένως, οι τοίχοι του δωματίου να ήταν τοιχογραφημένοι με παραστάσεις παπυροειδών και συνεχόμενων σπειρών, διότι βρέθηκαν πολλά τμήματα κονιαμάτων πολύ κοντά στο δάπεδο και τους

τοιχους, κάτω από το στρώμα των πεσιμένων κονιαμάτων από τον όροφο (Πλάτων 1965, 222).

Στο δωμάτιο Δ-Ε οδηγούσε είσοδος από το ανατολικό τμήμα του δωματίου Θ, αλλά και από το χώρο του ληνού του δωματίου Α (από νότο). Το δωμάτιο Δ-Ε βρέθηκε γεμάτο με πεσιμένους λίθους, τμήματα κονιαμάτων, πλίνθους, τμήματα δαπέδου από χαλικιάσβεστο, καμμένα ξύλα και τμήματα γυψόλιθων. Στη βορειοδυτική του γωνία υπήρχε κτιστή κατασκευή (αποθήκης ή πηγάδι ή είδος καπνοδόχου). Πολλοί από τους λίθους είχαν ασβεστοποιηθεί, λόγω της πυρκαγιάς που κατέκαψε το κτήριο. Μικρή ποσότητα κεραμικής βρέθηκε στο δωμάτιο αυτό (τμήματα πίθου, αμφορέας, κωνικά κύπελλα, λίθινο πώμα αγγείου).

Το τρίτο δωμάτιο προς τα ανατολικά, είναι το δωμάτιο Θ, το οποίο είναι τετράγωνο και διαθέτει κεντρικό κτιστό πεσό στο μέσον του. Οι τοίχοι του ήταν καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα. Το δωμάτιο πρέπει να είχε δύο εισόδους και πιθανόν παράθυρο στο νοτιοδυτικό τμήμα του νοτιοανατολικού τοίχου, όπου ακόμη υπάρχουν ίχνη της ποδιάς του στον τοίχο (Πλάτων 1965, 222).

Το δωμάτιο Θ γέμιζε με ιστάμενους πίθους⁸, που βρέθηκαν κατά χώραν (εικ. 12-15). Συνολικά ήταν οκτώ: έξι βρέθηκαν κοντά στον κεντρικό πεσό, ένας βρέθηκε στη βόρεια γωνία και ένας στο βορειοανατολικό τμήμα του δωματίου. Οι έξι είχαν πλαστική, σχοινοειδή διακόσμηση και ήταν μεγάλου μεγέθους (Πλάτων 1965, 222), ενώ οι άλλοι δύο ήταν μικρότερου μεγέθους. Δε διαπιστώθηκε η ύπαρξη οργανικών καταλοίπων στο εσωτερικό των πίθων.

Ένας από τους πίθους έφερε στο σώμα επτά πλαστικές ταινίες σχοινοειδούς διακόσμησης και στον ώμο έφερε εγχάρακτη επιγραφή Γραμμικής Α γραφής με 26 σημεία (εικ. 16, σκ. 4), χωρισμένα σε δύο στίχους. Σε σχετικά μικρό αριθμό νεοανακτορικών θέσεων έχουν βρεθεί πίθοι με επιγραφή Γραμμικής Α⁹.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του δωματίου Θ βρέθηκαν δύο πιθοειδή. Το ένα από τα αγγεία αυτά περιείχε κρανίο ζώου και οστό, ίσως ανθρώπινο. Από το ίδιο δωμάτιο προέρχεται χάλκινη σμίλη, μικρό, χάλκινο μαχαίρι και όστρεο πορφύρας. Πεσιμένα από τον όροφο βρέθηκαν τμήματα κονιαμάτων, λίθοι και τμήματα γυψόλιθου. Αρκετά μεγάλος αριθμός αγγείων (20 κωνικά κύπελλα, 15

⁸ Συνήθως οι μεγάλοι σε μέγεθος πίθοι τόσο στο γειτονικό ανάκτορο, όσο και αυτοί της αγρέπαυλης της Επάνω Ζάκρου έφεραν πλαστική, σχοινοειδή διακόσμηση με τη μορφή πλατιών ταινιών με κατακόρυφες εγχαράξεις ή δακτυλίες. Οι πίθοι αυτοί αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της εγχώριας παραγωγής της Ζάκρου, που εξαγόταν πέρα από τα όρια της περιοχής. Με βάση τον τύπο της διακόσμησής τους και του σχήματός τους κατατάσσονται από τον Κ. Χρηστάκη ως ανήκοντες στους τύπους 85-88 (Christakis 2005, 16).

⁹ Τμήμα πίθου με εγχάρακτη επιγραφή Γραμμικής Α γραφής βρέθηκε σε αποθηκευτικό χώρο του ανακτόρου της Κάτω Ζάκρου (Πλάτων 1965, 222). Βόρεια του Κτηρίου ΑΦ (Ψείρα) έχουν βρεθεί τμήματα δύο πίθων με εγχάρακτη επιγραφή Γραμμικής Α γραφής (Floyd 1998, 222). Στο ανάκτορο του Πετρά έχουν βρεθεί πίθοι με εγχάρακτη επιγραφή Γραμμικής Α γραφής (Τσιροπούλου κ.κ.). Εύρεση πίθου με εγχάρακτη επιγραφή πέντε σημείων Γραμμικής Α γραφής μαρτυρείται από τον αποθηκευτικό χώρο 9 της Οικίας C της Τυλίσου (Hazzidakis 1934, 86). Αναλυτικό κατάλογο των θέσεων της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη, από τις οποίες προέρχονται πίθοι με εγχάρακτες επιγραφές Γραμμικής Α γραφής, παρουσιάζει ο Κ. Χρηστάκης (Christakis 2005, 59).

κύαθοι και καρποδόχες, αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο και πρόχους) προέρχεται από το δωμάτιο Θ.

Ανατολικά του δωματίου Θ βρίσκονται τμήματα δύο επιμήκων χώρων (δωμάτιο ΙΒ και ΙΓ), οι οποίοι οργανώνονται σε άξονα Β-Ν. Ίσως επρόκειτο για ένα ακόμη κλιμακοστάσιο. Οι τοίχοι του δωματίου ΙΒ ήταν καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό του δωματίου ΙΒ βρέθηκε πήλινο πώμα Γεωμετρικής περιόδου με κομβιόσχημη λαβή (Πλάτων 1965, 223). Από τους δύο χώρους συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής, κυρίως άωτα, κωνικά κύπελλα, τμήμα ερυθρής επιχρισμένης μικρής καρποδόχης (εικ. 17) και αριθμός πεσμένων από τον όροφο τμημάτων κονιαμάτων.

Προς βορρά ακολουθεί το τρίτο άνδρηρο με ανασκαμμένα δωμάτια. Από τα δυτικά προς τα ανατολικά, πρώτα παρατηρείται μικρό, τετράγωνο δωμάτιο, καλυμμένο εξ ολοκλήρου με κονίαμα (εικ. 18), τόσο στο δάπεδο, όσο και στους σε ελάχιστο ύψος διατηρούμενους τοίχους. Δύο βαθμίδες προς τα κάτω οδηγούσαν σε αυτό από βορρά. Το δωμάτιο βρέθηκε κενό.

Λόγω των βαθμίδων και του κονιαμάτων που το κάλυπτε, ερμηνεύθηκε από την Αλ. Καρέτσου (Ιωαννίδου - Καρέτσου 1973-1974, 897-8) ως χώρος λουτρού. Πιστεύω, ότι δεν επαρκούν τα σωζόμενα στοιχεία για την ορθή ερμηνεία της χρήσης του συγκεκριμένου χώρου. Ίσως πραγματικά να επρόκειτο για λουτρό ή σχετιζόταν ο χώρος αυτός με τις οιοπαραγωγικές διαδικασίες και κατασκευές, που βρέθηκαν στα υπόλοιπα δωμάτια.

Αμέσως ανατολικά ακολουθεί το τετράγωνο δωμάτιο Ζ, το οποίο έχει ανασκαφεί μερικώς, ενώ οι τοίχοι του σώζονται μόνο ως το ύψος των θεμελίων. Πιθανόν υπήρχε άνοιγμα εισόδου, που οδηγούσε στο γειτονικό δωμάτιο Η, το οποίο φαίνεται ότι σε κάποια στιγμή της λειτουργίας του κτηρίου κλείστηκε (Πλάτων 1965, 223). Δεν αναφέρονται ευρήματα από το συγκεκριμένο χώρο.

Προς τα ανατολικά ακολουθεί επιμήκης, μικρός χώρος (χώρος Η), ο οποίος οργανώνεται σε άξονα Β-Ν. Έχει ανασκαφεί μερικώς. Ανατολικά ακολουθεί ο στενεπιμήκης χώρος Ι, επίσης ημιανασκαμμένος και κενός ευρημάτων. Ο νοτιοανατολικός τοίχος του δωματίου αυτού είναι ιδιαίτερα παχύς, ώστε δίνεται η εντύπωση ότι πάνω από αυτό βρισκόταν κλιμακοστάσιο (Πλάτων 1965, 223).

Ανάλογη εικόνα δίνουν οι προς τα ανατολικά μερικώς ανασκαμμένοι χώροι ΙΑ και ΙΔ, οι οποίοι έχουν σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου και οι τοίχοι τους σώζονται μόνο ως το επίπεδο των θεμελίων. Στο νοτιοδυτικό τοίχο του δωματίου ΙΑ σώζεται λίθινο κατώφλι εισόδου. Από τους χώρους ΙΑ και ΙΔ προέρχονται πολλά, κωνικά κύπελλα και τμήματα λίγων, τριποδικών, μαγειρικών σκευών (εικ. 19).

Η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής συγκεντρώθηκε από τα δωμάτια Α (εγκατάσταση διπλού ληνού) και Θ (αποθήκη με κεντρικό πεσό και τους ιστάμενους πίθους). Η παρουσία κυπέλλων και κύαθων μέσα στο δωμάτιο Α με την κτιστή εγκατάσταση ληνού ταιριάζει απόλυτα με τη βιοτεχνική χρήση του, εφόσον τα κύπελλα θα χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή του υγρού από τους κάδους σε άλλα σκεύη και οι κύαθοι θα χρησιμοποιούνταν ως μονάδες μέτρησης του υγρού.

Ο συνδυασμός του αποθηκευτικού χώρου Θ με πεσό και πίθους στο εσωτερικό του και η διπλή εγκατάσταση ληνού στο γειτονικό, επίσης ισόγειο,

δωμάτιο Α, μας θυμίζει αντίστοιχη εικόνα από την έπαυλη στο Βαθύπετρο¹⁰.

Η αγρέπαυλη στην Επάνω Ζάκρο έχει αρκετά ασυνήθιστα στοιχεία, όπως η συνύπαρξη στο ίδιο επίπεδο του ισογείου περισσότερων του ενός δωματίων με βιοτεχνικές δραστηριότητες. Μπορούμε να διακρίνουμε με σχετική ακρίβεια το είδος της δραστηριότητας στο δωμάτιο με την εγκατάσταση ληνού, αλλά δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη η διαπίστωση του είδους των δραστηριοτήτων στα γειτονικά δωμάτια, που επίσης έφεραν εγκαταστάσεις βιοτεχνικής δραστηριότητας.

Ο πήλινος αγωγός με το τελείωμα σε κεφαλή ζώου συνδεόταν με κάδο με προκοή στο δωμάτιο Γ, ο λίθινος αγωγός ύδρευσης του οποίου οι αρμοί έκλειναν με ασβεστοκονίαμα στο δάπεδο του δωματίου Β και τέλος η κτιστή εγκατάσταση σε μορφή καπνοδόχου στο δωμάτιο Δ-Ε αποτελούν προφανώς ενιαίο σύνολο μόνιμων εγκαταστάσεων, που χρησιμοποιούνταν σε συνδυασμό με την εγκατάσταση του ληνού για την παραγωγή και αποθήκευση του κρασιού.

Είναι, επομένως, πιθανό ότι όλες οι εγκαταστάσεις σχετιζόνταν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο με την παραγωγή του κρασιού. Άλλωστε, οι κτιστές εγκαταστάσεις καλύπτουν τόσο μεγάλο μέρος των δωματίων αυτών, ώστε αποκλείουν κάθε άλλη χρήση.

Επίσης, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην εύρεση του πίθου με την επιγραφή των 26 σημείων Γραμμικής Α γραφής. Από τη μελέτη της εγκάρκτης επιγραφής προέκυψε ότι (Platon & Brice 1975)¹¹ ανάμεσα σε άλλα υπήρχε το ιδεόγραμμα του οίνου. Η παρουσία της επιγραφής αποτελεί στοιχείο για την ύπαρξη ανθρώπων που γνώριζαν γραφή και εκτός των ανακτόρων.

Είναι ενδιαφέρον ότι καμία από τις κτιστές εγκαταστάσεις ληνών ή κάδων δε βρέθηκε στο γειτονικό ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου, ενώ αρκετές εγκαταστάσεις βρέθηκαν στις οικίες του γειτονικού σε αυτό οικισμού¹². Όμως, από τις 15 πινακίδες Γραμμικής Α γραφής που βρέθηκαν στο ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου (Palmer 1994, 20), οι 6 αναφέρουν το κρασί και διαπιστώνεται το ενδιαφέρον που είχε το ανάκτορο στην παραγωγή κρασιού. Αντίστοιχα, καμία εγκατάσταση ληνού δε μαρτυρείται σε κάποιο από τα ανάκτορα της Νεοανακτορικής περιόδου.

Φαίνεται, επομένως, ότι η καλλιέργεια του αμπελιού, η συλλογή σταφυλιών και κατά συνέπεια η παραγωγή και διάθεση κρασιού θα γινόταν αναλόγως σε ιδιωτικό επίπεδο σε όλες τις περιοχές της Κρήτης, ώστε να εξυπηρετούνται τοπικές ανάγκες, χωρίς την παρεμβατικότητα του ανακτόρου.

¹⁰ Στην έπαυλη στο Βαθύπετρο βρέθηκε μεγάλος επιμήκης χώρος (δωμάτιο 10) με κτιστό πεσό στο μέσον του και ιστάμενους πίθους γύρω, ενώ σε γειτονικό δωμάτιο (δωμάτιο 40) βρέθηκε κτιστή εγκατάσταση ληνού (Driessen & Sakellarakis 1997, 63-77).

¹¹ Σύμφωνα με την R. Palmer, η επιγραφή του πίθου ΖαΖβ3 ξεκινά με το ιδεόγραμμα ΑΒ131α και τον αριθμό 32. Αυτό σημαίνει ότι αναφέρεται το κρασί και η μονάδα 32, με την έννοια της ποσότητας. Υποστηρίζει, επομένως η Palmer, ότι αυτή η ποσότητα ήταν μεγάλη (9.236 Lt.) για να χωράει σε ένα πίθο και μάλλον αφορούσε σε αριθμό πίθων (Palmer 1994, 37).

¹² Κτιστές εγκαταστάσεις ληνών ή πήλινων κάδων με προκοή κοντά στη βάση έχουν βρεθεί στα κτήρια του οικισμού της Κάτω Ζάκρου (οικίες Ε, J, I, Β, Α, Ισχυρό Κτήριο). Για τις εγκαταστάσεις ληνών στις οικίες του οικισμού της Κάτω Ζάκρου, βλ.: Πλάτων 1974, 16-26.

Σε αρκετές από τις περιπτώσεις οικιών και αγρεπαύλεων της ανατολικής Κρήτης οι εγκαταστάσεις ληνού μπορούν να διαπιστωθούν από την εύρεση σκευών που χρησίμευαν σε αυτή τη διαδικασία, χωρίς απαραίτητα να βρεθούν τα ίδια τα σκεύη κατά χώραν ενσωματωμένα σε κτιστές εγκαταστάσεις. Στις λιγότερες των περιπτώσεων οι ληνοί βρίσκονται κατά χώραν στα δωμάτια¹³, μέσα σε κτιστές εγκαταστάσεις και η περίπτωση της αγρέπαυλης στην Επάνω Ζάκρο είναι μια από αυτές.

Τόσο οι τοιχογραφίες, όσο και η κεραμική οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα ως προς τη χρονολόγηση της αγρέπαυλης στην Επάνω Ζάκρο στην ΥΜ ΙΒ περίοδο. Διαπιστώνεται μόνο μια φάση χρήσης του κτηρίου και στο τέλος της περιόδου αυτής καταστράφηκε από πυρκαγιά, όπως και το γειτονικό ανάκτορο. Τα ίχνη της καταστροφής από πυρκαγιά είναι εμφανή στο κτήριο από τα κατάλοιπα καμμένου ξύλου, ίχνη καύσης στους λίθους και τα αγγεία (εικ. 20).

Η τυπολογία των κυάθων, οι πίθοι με τις οριζόντιες ταινίες πλαστικής, σχοινοειδούς διακόσμησης, οι αμφορείς και οι λίγες πρόχοι οδηγούν στην ΥΜ ΙΒ περίοδο. Τα περισσότερα αγγεία που βρέθηκαν στην αγρέπαυλη είναι σε αποσπασματική κατάσταση, λίγα σε αριθμό και ποικιλία σχημάτων. Συνολικά τα αγγεία που βρέθηκαν στην αγρέπαυλη είχαν κατασκευασθεί στην περιοχή, προκειμένου να ικανοποιήσουν χρηστικές ανάγκες, ενώ απουσιάζουν τα εισηγμένα από άλλες περιοχές αγγεία και η λεπτή, γραπτή κεραμική.

Σχεδόν όλα τα αγγεία είναι χρηστικά και χονδροειδή (πίθοι, πιθοειδή, κάδοι, αμφορείς), ενώ είναι λίγα τα μεγάλα σκεύη μεταφοράς υγρών (αμφορείς, πρόχοι). Αρκετά σε ποσότητα είναι τα ακόσμητα, κωνικά κύπελλα.

Η ύπαρξη των μεγάλων αποθηκευτικών πίθων, που μάλλον ήταν άδειοι και αντίστοιχα η απουσία σκευών για τη μεταφορά του κρασιού υποδεικνύει ίσως το είδος της λειτουργίας του κτηρίου ή τη χρονική στιγμή της καταστροφής του, σε εποχή που το κρασί θα είχε μεταφερθεί αλλού.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαν να τεθούν ορισμένα ερωτήματα σχετικά με τη μορφή και τη λειτουργία του συγκεκριμένου κτηρίου, την καλή κατασκευή του με χρήση γυψόλιθου και τα τοιχογραφημένα δωμάτια στον όροφο και ίσως στο ισόγειο. Τελικά, αυτό το κτήριο ήταν οικία ή είχε πιο σύνθετη λειτουργία; Και ποιος κατοικούσε σε αυτό, ο τοπικός άρχων ή κάποιος ιδιώτης - έμπορος;

Θα έλεγα ότι είναι πιθανότερο να επρόκειτο για κτήριο που ανήκε σε ιδιώτη, που μπορούσε να το κοσμήσει με τοιχογραφίες στα δωμάτια κατοικίας στον όροφο, ενώ άφηγε για βιοτεχνικές εργασίες τα δωμάτια στο ισόγειο. Στα δωμάτια του ισόγειου γινόταν η παραγωγή και συγκέντρωση του κρασιού για εμπορικές συναλλαγές. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο αποθηκευτικός χώρος με τους οκτώ πίθους, όπου φυλαγόταν το κρασί, βρισκόταν στο ίδιο κτήριο με την εγκατάσταση ληνού για την επί τόπου

¹³ Εγκαταστάσεις ληνού γνωρίζουμε από το Παλαικάστρο (Οικία βορείως της Οικίας Β, Συγκρότημα Γ, Οικία Ν, Περιοχή 6), τα Γουρνιά (Οικίες Αc, Fe, Dd) και τα Μάλια (Οικία Ζα), ενώ τρία σκεύη ληνών προέρχονται από τρία δωμάτια της αγρέπαυλης Προφήτη Ηλία Πραισού. Σχετικά με τις εγκαταστάσεις ληνού στην Κρήτη βλ.: Koraka & Platon (1993, 35-101). Με το θέμα της παραγωγής κρασιού και εγκαταστάσεων ληνών έχει ασχοληθεί η R. Palmer (1994, 20-37).

παραγωγή του κρασιού.

Εφόσον το ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου ήταν παράλιο, με σαφή προσανατολισμό ενδιαφέροντος τους θαλάσσιους, εμπορικούς δρόμους προς την Ανατολή και η ίδρυσή του πιστεύεται ότι είχε ως αφετηρία την Κνωσό, τότε ο ιδιοκτήτης της αγρέπαυλης στη μικρή κοιλάδα της Επάνω Ζάκρου θα δρούσε ξεχωριστά και πιθανόν ιδιωτικά, ασκώντας ανεξάρτητα έλεγχο στο προϊόν (στην περίπτωση αυτή το κρασί), που ετοιμαζόταν για εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των αγορών της ενδοχώρας της Κρήτης, αλλά και εκτός αυτής.

Άλλωστε, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η απουσία εισηγμένων ή πολύτιμων σκευών ή αντικειμένων από την έπαυλη της Επάνω Ζάκρου, ώστε να δικαιολογείται η κατοικία ενός τοπικού μονάρχη που ασχολείται με το εμπόριο. Ένας ακόμη άρχων, έστω με τοπική εξουσία, μάλλον πρέπει να αποκλειστεί ως ιδέα σε τόσο άμεση γειτνίαση με το ανάκτορο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ιωαννίδου - Καρέτσου, Α., 1973-1974. Κεντρική και Ανατολική Κρήτη. *ΑΔ*, 29, Χρονικά Β'3, σ. 897-898.

Μιχαηλίδου, Α., 1984. Ενδείξεις για την οργάνωση και λειτουργία τριών νεοανακτορικών σπιτιών. Ένα μεθοδολογικό πείραμα. *Ανθρωπολογικά*, 5, σ. 37-50.

Ορλάνδου, Αν., 1965. Κρήτη - Κάτω Ζάκρος. *Έργου*, σ. 143-145.

Πλάτων, Ε., Βλαχόπουλος, Α. & Χρυσικοπούλου, Ε., *υπό έκδοση*. Μινωική Βίλλα Επάνω Ζάκρου – Ξεστή 3 Ακρωτηρίου Θήρας: Εντοπίζοντας κοινά θεματολογικά, τεχνοτροπικά και τεχνολογικά στοιχεία σε δύο σύγχρονα μεταξύ τους εικονογραφικά προγράμματα. *Πεπραγμένα Ι'Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*.

Πλάτων, Ν., 1974. *Ζάκρος - Το Νέον Μινωικόν Ανάκτορον*. Αθήνα.

Πλάτων, Ν., 1965. Ανασκαφαι Ζάκρου. *ΠΑΕ*, σ. 216-224.

Πλάτων, Ν., 1964. Ανασκαφαι Ζάκρου. *ΠΑΕ*, σ. 163-167.

Πλάτων, Ν., 1953. Ανασκαφαι εις την περιοχίν Σητείας. *ΠΑΕ*, σ. 288-297.

Πλάτων, Ν., 1952. Ανασκαφαι περιοχής Σητείας. *ΠΑΕ*, σ. 636-639.

Cadogan, G., 1997. The role of the Pyrgos Country House in minoan society. Στο: R. Hägg (επιμ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series 4, XLVI. Stockholm: Svenska Institutet i Athen - Paul Åströms Förlag, σ. 99-103.

Chlouveraki, S., 2002. Exploitation of gypsum in Minoan Crete. Στο: L. Lazzarini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*. ASMOSIA

- VI. Proceedings of the 6th International Conference, Venice, 15-18 June 2000. Padova: Aldo Ausilio Editore, σ. 25- 34.
- Christakis, K., 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi. Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age Crete*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Driessen, J. & Sakellarakis, J., 1997. The Vathypetro Complex. Some observations on its architectural history and function. Στο: R. Hägg (επιμ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series 4, XLVI. Stockholm: Svenska Institutet i Athen - Paul Åströms Förlag, σ. 63-77.
- Floyd, R., [P.P. Betancourt & C. Davaras (επιμ.)], 1998. *Pseira III - The Plateia Building*. University Museum Monographs 102. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Graham, J.W., 1987. *The Palaces of Crete*. Αναθεωρημένη έκδοση. Princeton: Princeton University Press.
- Hägg, R. (επιμ.), 1997. *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series 4, XLVI. Stockholm: Svenska Institutet i Athen - Paul Åströms Förlag.
- Hazzidakis, J., 1934. *Les Villas Minoennes de Tylissos*. Études Crétoises III. Paris: École Française d'Athènes.
- Kopaka, K. & Platon, L. 1993. Ληνοί Μινωικοί. Installations minoennes de traitement de produits liquides. *BCH*, 117, σ. 35-101.
- McEnroe, J., 1982. A typology of minoan neopalatial houses. *AJA*, 86, σ. 3-19.
- Palmer, R., 1994. *Wine in the Mycenaean Palace Economy*. Aegaeum 10. Liège & Austin: Université de Liège & University of Texas at Austin.
- Platon, N. & Brice, W., 1975. *Inscribed tablets and pithos of Linear A from Zakros*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 85. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Tsipopoulou, M., x.x. The Minoan Palace at Petras, Siteia. *Athena Review*, τόμ. 3, No. 3, σ. 44-51. Στο: www.athenapub.com/11petras.html [επίσκεψη στις 24/4/2009].

THE LATE MINOAN IB RURAL MANSION OF EPANO ZAKROS:

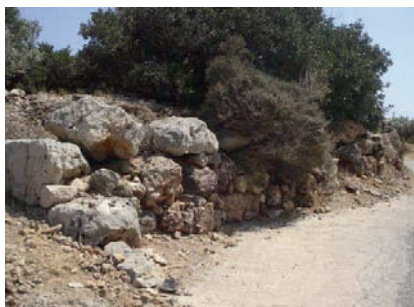
NEW EVIDENCE ON THE ARCHITECTURAL FORM

AND FUNCTION OF THE BUILDING

KRIGA DIMITRA

The Late Minoan IB rural mansion at Epano Zakros is located 4 km west of the bay of the palace of Kato Zakros, in the easternmost edge of Crete. The construction of the two-storey building is good, with a ground floor pillared storeroom and a number of ground floor rooms for industrial activities. The mansion was excavated at 1964-1965 by Professor N. Platon and produced mainly plain coarse pottery, pithoi and few painted vases. The most important finds from that building of 50 rooms are the built installation with the double wine press and the unique inscription of 26 incised signs in Linear A script, on the shoulder of one of the pithoi. On that inscription the ideogram of wine has been recognized.

The pottery evidence from Epano Zakros shows that the building was in use at the same time as the palace and was destroyed by fire as well. The local wine industry in that mansion was for domestic use, but it is possible that it was also used for the needs of the surrounding area. Wine built installations are quite common in the private dwellings of the settlement around the palace of Kato Zakros. The local producer/owner of the mansion at Epano Zakros was member of a larger network of owners living in mansions around the palace of Zakros, who were palatial administrators.

Εικ. 1. Τα δωμάτια του βορειότερου άνδρηρου και ο σύγχρονος δρόμος που περνά μέσα από την αγρέπαυλη.

Εικ. 2. Το σύγχρονο κανάλι άρδευσης που περνά πάνω από το νότιο τμήμα της αγρέπαυλης (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 3. Αποψη της μικρής κοιλάδας προς τα νότια της αγρέπαυλης της Επάνω Ζάκρου.

Εικ. 4. Οι ογκόλιθοι της προσόψεως του κτηρίου.

Εικ. 5. Τμήμα γυψόλιθου.

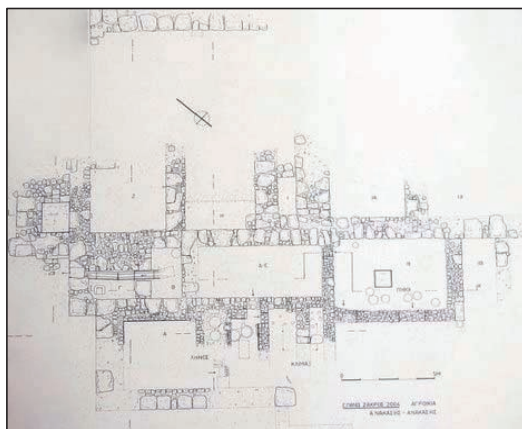
Εικ. 6. Κτιστή, διπλή εγκατάσταση ληνού στο δωμάτιο Α (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

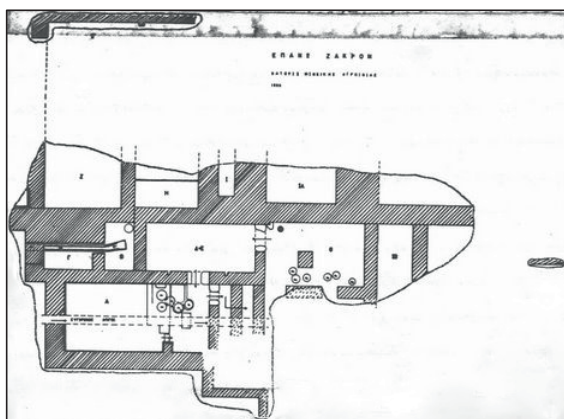
Εικ. 7. Ακόσμητος κύαθος από το δωμάτιο Α (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

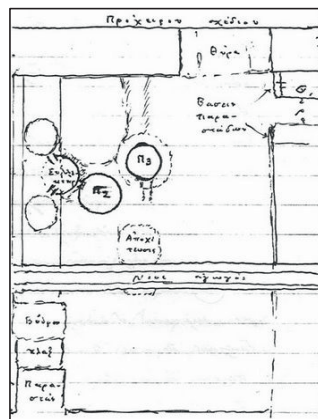
Εικ. 8. Πήλινος αγωγός με τελείωμα σε σχήμα κεφαλής ζώου (δωμάτιο Γ) (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Σχ. 1. Σχεδιαστική απόδοση της αγρέπαυλης (Αρχειο Ανασκαφών Ζάκρου).

Σχ. 2. Σχεδιαστική απόδοση της αγρέπαυλης. Διακρίνεται η εγκατάσταση ληνού στο δωμάτιο Α και οι πίθοι στο δωμάτιο Θ με τον κεντρικό πεσσό (Πλάτων 1975).

Σχ. 3. Σκαρίφημα από το ανασκαφικό ημερολόγιο του δωματίου Α με τη διπλή εγκατάσταση ληνού.

Εικ. 9. Λίθινος αγωγός (δωμάτιο Β).

Εικ. 10. Κωνικό, άωτο κύπελλο (δωμάτιο Β) (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 11. Τμήμα πρόκου με τριφυλό-σχημο στόμιο, με πλαστικό κομβίο στο πάνω μέρος της λαβής (δωμάτιο Β) (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 12. Το δωμάτιο Θ με τον κεντρικό πεσσό.

Εικ. 13. Οι πίθοι του δωματίου Θ, όπως βρέθηκαν κατά την ανασκαφή (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

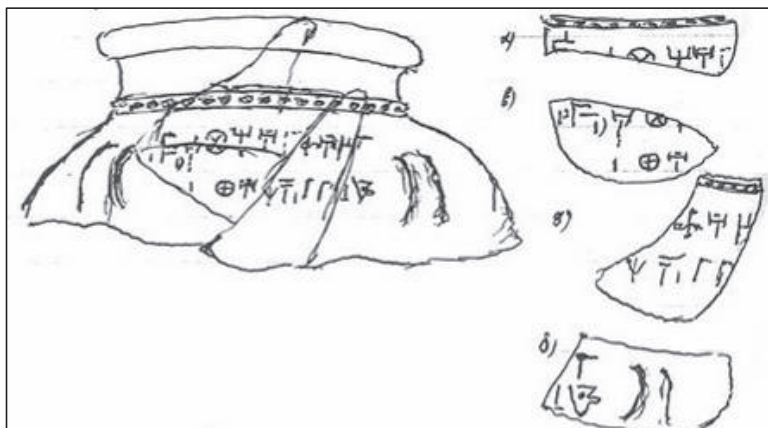
Εικ. 14. Οι πίθοι του δωματίου Θ, όπως βρέθηκαν κατά την ανασκαφή (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 15. Πίθος με πλαστική, σχοινοειδή διακόσμηση από το δωμάτιο Θ (Εκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Αγ. Νικολάου) (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 16. Το άνω τμήμα του πίθου από το δωμάτιο Θ, με την εγχάρακτη επιγραφή Γραμμικής Α (Παλαιά έκθεση Αρχαιο/κού Μουσείου Ηρακλείου) (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Σχ. 4. Σχεδιαστική απόδοση (σκαρίφημα ημερολογίου ανασκαφής) της εγχάρacterης επιγραφής Γραμμικής Α γραφής πάνω στον πίθο από το δωμάτιο Θ.

Εικ. 17. Τμήμα ερυθρής, επικρισμένης καρποδόχης από το δωμάτιο ΙΒ (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 18. Μικρό, τετράγωνο δωμάτιο, του οποίου οι τοίχοι είναι καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα. Διακρίνονται στο βάθος της εικόνας οι δύο βαθμίδες που οδηγούν προς τα κάτω σε αυτό.

Εικ. 19. Πόδι τριποδικής, μαγειρικής χύτρας από το δωμάτιο ΙΑ (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 20. Όστρακο καμμένου αγγείου από το δωμάτιο Θ (Φωτο/κό Αρχείο Ανασκαφών Ζάκρου).

ΕΝΑΣ ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΖΟΡΙΑ ΚΑΒΟΥΣΙΟΥ

EABY MELISSA

Κατά τα έτη 2002-2006 διενεργήθηκε ανασκαφή στη θέση Αζοριάς Καβουσιού (Δήμος Ιεράπετρας) (χάρτης 1) υπό τη διεύθυνση των Donald Haggis και Margaret Mook, με άδεια από το Υπουργείο Πολιτισμού και υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας και της ΚΔ' Εφορείας Αρχαιοτήτων. Παρόλο που ο Αζοριάς έγινε γρήγορα γνωστός ως μεγάλο αστικό κέντρο που γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά την Αρχαϊκή περίοδο (Haggis *et al.* 2007α, Haggis & Mook 2008), από τις πρόσφατες ανασκαφές προέκυψαν νέα στοιχεία για πρωιμότερες φάσεις και δραστηριότητες. Για παράδειγμα, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οικισμού της τελικής Νεολιθικής, καθώς και οπιοραδικές ενδείξεις (επιφανειακά όστρακα ή τυχαία ευρήματα) για την ύστερη Προανακτορική (ΠΜ III-MM IA) και τη Νεοανακτορική περίοδο (Haggis *et al.* 2004 και 2007β). Ανάλογα ευρήματα από διάφορους, στρωματογραφικούς οριζόντες προήλθαν και από τον οικισμό της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (ΥΜ IIIΓ – πρώιμη Ανατολίζουσα). Από τα πιο σημαντικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου είναι ένα ΥΜ IIIΓ ιερό με θρανίο στο οποίο βρέθηκαν τμήματα από θεές με υψωμένα χέρια καθώς και ένας μικρός, θολωτός τάφος (Haggis & Mook 2006). Στον Αζοριά σπανίζει η καλά διατηρημένη αρχιτεκτονική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, γιατί η θέση επανακατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου κατά την Ανατολίζουσα περίοδο (μέσος - ύστερος 7^{ος} αι. π.Χ.), όταν σχεδιάστηκε και ιδρύθηκε ο αρχαϊκός οικισμός.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί τμήμα των καταλοίπων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και πιο συγκεκριμένα ο μικρός, θολωτός τάφος, που ανασκάφηκε το 2006 στη νοτιοδυτική πλαγιά του Αζοριά και στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Β3700 (εικ. 1). Εξετάζονται το περιβάλλον εύρεσης, η διαδικασία ανασκαφής, η αρχιτεκτονική, τα ταφικά κατάλοιπα και τα κτερίσματα. Η κατασκευή του τάφου μάλλον σχετίζεται με τον ΥΜ IIIΓ οικισμό που ιδρύθηκε στην κορυφή και τα ανώτερα τμήματα της πλαγιάς του λόφου και ήταν σε χρήση από την ΥΜ IIIΓ ως την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Σε μεταγενέστερες περιόδους έγιναν μετατροπές στον τάφο. Στα βόρεια αποκαλύφθηκε μερικώς μεγάλο κτήριο της ύστερης Γεωμετρικής (Β3000), στο οποίο έγιναν προσθήκες στην πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο, για αυτό και δεν υπάρχουν στοιχεία για την κατάσταση του τάφου σε αυτήν την περίοδο. Στα πλαίσια της αναδιαμόρφωσης του Αζοριά, που έλαβε χώρα κατά την Ανατολίζουσα - πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, θα πρέπει να κατασκευάστηκε δρόμος και συγκρότημα κτηρίων ακριβώς από πάνω και δυτικά του ακόμα ακέραιου τάφου. Ένας αγωγός από το δρόμο περνούσε από την κορυφή ή και μέσα από τον τάφο και εκτεινόταν προς την αυλή νότια από το Β3700 (εικ. 2). Ένα τμήμα από τη θόλο του τάφου πρέπει να αφαιρέθηκε αυτήν την εποχή, για να δημιουργηθεί κανάλι απορροής του νερού. Η κλειδα της θόλου ενσωματώθηκε στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου και ο νότιος τοίχος στηρίχθηκε στη νότια παραστάδα του στομίου (εικ. 1). Την ίδια εποχή (ή και νωρίτερα) το στόμιο του τάφου πληρώθηκε με χώμα και ίσως έκλεισε με μεγάλο λίθο, που αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Το δάπεδο του

αρχαϊκού δωματίου βρίσκεται σε λίγο υψηλότερο επίπεδο από αυτό της εισόδου. Στην τελευταία φάση (την ύστερη Αρχαϊκή) το δωμάτιο B3700 χρησιμοποιήθηκε για προετοιμασία φαγητού, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη φούρνου, καθώς και για άλλες, βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Μέσα στο μικρό θάλαμο του τάφου, το ανώτερο στρώμα (~0,20-0,38 μ. πάχος) αποτελείται από χαλαρό χώμα και λίθους, που είχαν πέσει κατά την ανασκαφή της γύρω περιοχής. Το δεύτερο στρώμα (~0,30 μ. πάχος) χρονολογείται στην Αρχαϊκή περίοδο και αποτελείται από υλικά που αποτέθηκαν στον τάφο ίσως λόγω της ροής του αγωγού. Το τρίτο στρώμα (0,10 μ. πάχος) είναι μεταβατικό, αποτελείται από λεπτόκοκκο ίζημα και εμπεριέχει λίγα οστά. Τα επόμενα δύο στρώματα (0,08-0,10 μ. πάχος) είναι αμιγώς ταφικά. Κατά την ανασκαφή όλο το χώμα από τα ανώτερα στρώματα κοσκινίστηκε, ενώ στο χώμα από τα ταφικά στρώματα έγινε επίπλευση. Επειδή η διατήρηση των οστών ήταν πολύ κακή, η συντηρήτρια του Ινστιτούτου Μελέτης Ανατολικής Κρήτης Kathy Hall εφάρμοσε για την απόσπασή τους μια σχετικά νέα μέθοδο, η οποία βασίζεται στη χρήση κεριού, το οποίο θερμαίνεται και κρατά τα οστά στη θέση τους κατά την απόσπαση και μεταφορά στο εργαστήριο. Εντός κάποιων μηνών το κεριό διαλύεται μόνο του και δε χρειάζεται να απομακρυνθεί με μηχανικό τρόπο.

Ο θολωτός τάφος του Αζοριά είναι μικρός και το σχήμα του σε κάτοψη είναι σχεδόν ελλειπτικό (ή πεταλόσχημο) (σχ. 1). Η είσοδος βρίσκεται στα δυτικά, στη μακρά πλευρά. Η εσωτερική διάμετρος του ταφικού θαλάμου είναι περίπου 1,42 x 0,9 μ. και το ύψος εσωτερικά είναι 1,25 μ. Ήταν αδύνατον να υπολογιστούν οι αρχικές, εξωτερικές διαστάσεις εξαιτίας των μεταγενέστερων κατασκευών πάνω και γύρω από τον τάφο. Οι τοίχοι του τάφου είναι χτισμένοι με τον εκφορικό τρόπο και για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε δολομίτης και σιδηρόπετρα από την περιοχή. Οι πέτρες αυτές είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους (π.χ. 0,17 x 0,07, 0,40 x 0,15, 0,49 x 0,21 μ.), ανεπεξέργαστες και το σχήμα τους μπορεί να είναι στρογγυλό ή γωνιώδες και σχεδόν παραλληλόγραμμο. Ως κλειδα στη θόλο είχε τοποθετηθεί μεγάλη, οχιστολιθική πλάκα (0,33 x 0,57 μ.), η οποία αργότερα ενσωματώθηκε στον αρχαϊκό τοίχο. Ο τάφος αποτελείται από συνολικά οκτώ και μάλλον ανομοιογενείς στρώσεις, ενώ η εκφορά ξεκινά από την πρώτη ή δεύτερη στρώση. Το στόμιο του τάφου (Ύψος 0,69 x Μήκος 0,49 x Πλάτος 0,49 μ.) αποτελείται από μονολιθικό κατώφλι και παραστάδες και υπάρχει μικρή κατωφέρεια από το στόμιο προς το θάλαμο. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε δρόμος, που καταστράφηκε από τη μετέπειτα οικοδομική δραστηριότητα. Το δάπεδο στο βόρειο μισό είναι μερικώς πλακοστρωμένο με τρεις πλάκες από σιδηρόπετρα και πέντε ακατέργαστες οχιστόπλακες, ενώ το νότιο μισό είναι από πατημένο χώμα.

Οι μικροί, θολωτοί τάφοι είναι σύνθητες φαινόμενο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και κυρίως στην Ανατολική Κρήτη. Υπάρχουν περίπου διακόσια (200) γνωστά παραδείγματα (Pendlebury 1939, 306-308, Pini 1968, 46-50, Τσιποπούλου 1987 και 1990, Belli 1991, Kanta 1997, Eaby 2007, 197-264 και 2009). Ενώ, όμως, οι περισσότεροι από αυτούς έχουν κάτοψη κυκλική, τετράγωνη ή παραλληλόγραμμη, υπάρχουν και κάποια παραδείγματα ελλειπτικού σχήματος, όπως ο Τάφος X από το Βροντά Καβουσίου (Gesell, Day

& Coulson 1983, 405-409, εικ. 7), οι Τάφοι 1 και 2 στον Κουρτέ (Halbherr 1901, 289-291, εικ. 19-20) και ο Τάφος 22 στα Κρυά (Δαβάρas 1977, 337). Επίσης, ο θολωτός τάφος του Αζοριά είναι πιο μικρός από το μέσο όρο. Οι περισσότεροι αντίστοιχοι τάφοι έχουν διάμετρο 1,5-2 μ. (Eaby 2007, 204-207 και 2009), αλλά υπάρχουν και μικρότεροι, όπως ο Τάφος 2 (1,55 x 0,83 μ.) στον Κουρτέ (Halbherr 1901, 291), ο Τάφος Α (1,4 x 1,1 μ.) στην Παναγιά (Levi 1927-1929, 391), ο Τάφος 22 (0,80 x 0,90 μ.) στα Κρυά (Δαβάρas 1977, 337) και ο τάφος της Παντάνασσας (1,12 x 0,83 μ.) (Τέγου 2001, 125). Η κατασκευή του τάφου του Αζοριά είναι η τυπική της περιόδου (Eaby 2007, 208-216). Χαρακτηριστικό παράλληλο είναι ο μικρός, θολωτός τάφος που βρέθηκε κοντά στο Χαλασμένο, ο οποίος αποτελείται από επτά στρώσεις τοπικού λίθου σε παρόμοιο μέγεθος (Coulson & Tsiporoulou 1994, 86). Η πρόσοψη του τάφου του Αζοριά είναι πολύ εντυπωσιακή για το σχετικά μικρό μέγεθός του, παρόλο που τα μονολιθικά κατώφλια και λιγότερο οι παραστάδες είναι συνηθισμένα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου στην Κρήτη. Για παράδειγμα, οι μικροί, θολωτοί τάφοι στη Βασιλική Καμαράκι (Tsiporoulou, Vagnetti & Liston 2003, 87), στο Καρφι (Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 100-112), τη Ζένια (Ηλιόπουλος 1998β) και ο Τάφος V στο Φατσιό Χαιμαζίου (Tsiporoulou 1997, 475-476) διαθέτουν και παραστάδες και μονολιθικό κατώφλι, αλλά είναι αρκετά μεγαλύτεροι από τον τάφο στον Αζοριά. Τέλος, το πλακόστρωτο δάπεδο αποτελεί σπάνιο χαρακτηριστικό των κρητικών, θολωτών τάφων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (Eaby 2007, 219-224) και απαντά στο Καρφι (Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 100-112), τα Κρυά (Δαβάρas 1977, 337) και το Κράσι (Ηλιόπουλος 1998α, 92-93). Ο θολωτός στη Βασιλική Καμαράκι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί κι εκεί η πλακόστρωση με ακανόνιστες πλάκες κάλυπτε μόνο το μισό τάφο (Tsiporoulou, Vagnetti & Liston 2003, 92).

Οι ταφές στο θολωτό τάφο του Αζοριά ήταν όλες ενταφιασμοί επί του δαπέδου, ενώ στην επίπλευση δε βρέθηκε κανένα ίχνος καύσης, στάχτης ή καμμένου οστού. Η Δρ. Maria Liston πρόσφατα ολοκλήρωσε τη μελέτη του οστεολογικού υλικού και διαπίστωσε την ύπαρξη εννέα ταφών. Από τις πρωιμότερες στο κατώτερο στρώμα υπάρχουν μόνο λίγα, μεμονωμένα οστά, πολύ αποσπασματικά και διαβρωμένα. Πρόκειται για δύο ενήλικα άτομα (το ένα μάλλον γυναίκα) και ένα μικρό παιδί ή βρέφος. Τα οστά αυτά θα πρέπει να απομακρύνθηκαν σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του τάφου. Το δεύτερο ταφικό στρώμα απέδωσε τέσσερις, αδιατάρακτες ταφές ενηλίκων συγκεντρωμένες στο νότιο τοίχο. Πρόκειται για τρεις γυναίκες και έναν άνδρα (ταφές 2-5), ενώ υπάρχουν κατάλοιπα από μια ταφή παιδιού τριών ως πέντε ετών και ενός έφηβου 14-16 ετών (σχ. 2). Αξίζει να σημειωθεί ότι τμήμα του κρανίου της ταφής 2 βρέθηκε μέσα σε αγγείο στο ανατολικό άκρο του τάφου. Η συγκεκριμένη ταφή είχε ήδη διαταραχθεί λίγο από τις ταφές 3 και 4. Επίσης, η Maria Liston θεωρεί ότι η κυριή θέση των σωμάτων στις ταφές 2-4 οφείλεται στο ότι ήταν σφιχτά δεμένα ή τυλιγμένα σε ύφασμα κατά τον ενταφιασμό. Τέλος, από τη θέση των σωμάτων συνάγεται ότι τους νεκρούς τους κατέβαζαν από την οροφή και δεν τους έβαζαν στον τάφο από τη χαμηλή και στενή είσοδο.

Οι ταφικές πρακτικές που παρατηρούνται στον Αζοριά είναι τυπικές για τους μικρούς, θολωτούς τάφους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, οι οποίοι

περιέχουν μικρό αριθμό ταφών, συνήθως ένα έως πέντε (Eaby 2007, 224-228). Επίσης, φαίνεται ότι σε αυτούς θάβονταν άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ίσως δηλαδή να πρόκειται για οικογενειακούς τάφους (Nowicki 2000, 98). Συγκρίνοντας δύο πρόσφατα ανασκαμμένους και κοντινούς τάφους βλέπουμε ότι στο Χαλασμένο (Coulson & Tsiropoulou 1994, 86-91) βρέθηκαν πέντε ενταφιασμοί (ένα ανήλικο άτομο, δύο ενήλικες γυναίκες, ένας ενήλικος άνδρας και ακόμα ένα ενήλικο άτομο), ενώ στη Βασιλική Καμαράκι (Tsiropoulou, Vagnetti & Liston 2003, 109-111) βρέθηκαν πέντε ενήλικες και δύο παιδιά.

Στα ευρήματα που συνοδεύουν τις ταφές στον Αζοριά συμπεριλαμβάνονται ένα χειροποίητο προχοϊδιο, ένα φλασκί, ένας σκύφος, ένα προχοϊδιο, τμήματα από ψευδόστομο αμφορέα, μία φιάλη, δύο κωνικές πήλινες χάνδρες και τμήμα από χάλκινο δαχτυλίδι (εικ. 3). Εκτός από τον ψευδόστομο (ίσως και τη φιάλη) όλα τα άλλα αγγεία είναι μικρογραφικά. Έτσι, ενώ οι ταφές φαίνονται αδιατάρακτες, είναι πιθανό τα μεγάλα αγγεία και ίσως κάποια από τα μικρά ευρήματα να είχαν αφαιρεθεί κατά την ύστερη Γεωμετρική ή την Αρχαϊκή περίοδο ή ακόμα και κατά τον ενταφιασμό του τελευταίου νεκρού. Τα μικρογραφικά αγγεία διατηρήθηκαν είτε εξαιτίας του μικρού μεγέθους τους, είτε λόγω της σχέσης τους με την τελευταία ταφή ή απλώς αφέθηκαν ως κτερίσματα, όταν αφαιρέθηκαν τα μεγαλύτερα αγγεία. Συγκριτικά παραδείγματα αποτελούν οι αδιατάρακτοι τάφοι στο Χαλασμένο (Coulson & Tsiropoulou 1994, 86, Τσιτοπούλου & Nowicki 2003, 563) με 27 αγγεία (κύπελλα, σκύφοι, ψευδόστομοι, μία πρόχους και ένας κάλαθος) και στη Βασιλική Καμαράκι (Tsiropoulou, Vagnetti & Liston 2003) με 25 αγγεία και μεγαλύτερη ποικιλία σε μεγέθη και σχήματα. Τα ακέρατα αγγεία από τον τάφο του Αζοριά χρονολογούνται κυρίως στην Υπομινωική/πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο, ενώ τα όστρακα που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του τάφου (μαζί και ο ψευδόστομος) ανήκουν κυρίως στην ΥΜ ΙΙΙΓ. Η κεραμική υποδεικνύει ως πιθανή χρονολογία κατασκευής τη μέση - ύστερη ΥΜ ΙΙΙΓ, φάση στην οποία ανήκει το πρώτο ταφικό στρώμα. Το δεύτερο ταφικό στρώμα ανήκει στην Υπομινωική/ Πρωτογεωμετρική περίοδο. Την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο υποδηλώνει και το σχήμα του τάφου, αφού οι περισσότεροι, μικροί, θολωτοί της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, όπως στο Καρφί, το Χαλασμένο, τη Βασιλική Καμαράκι και το Κράσι, ανήκουν σε αυτήν την περίοδο (Eaby 2007, 228-239 και 2009, 99-100).

Παρόλο που δεν είναι γνωστό αν υπήρχαν κι άλλοι θολωτοί τάφοι στον Αζοριά, είναι πολύ πιθανό, αφού αντίστοιχοι, μικροί, θολωτοί τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου απαντούν διάσπαρτοι στις πλαγίες των οικισμών και όχι συγκεντρωμένοι σε οργανωμένα νεκροταφεία (Nowicki 2000, 240-241, Eaby 2007, 232-239). Λίγες είναι οι περιπτώσεις που απαντούν μεμονωμένα. Επομένως, είτε υπάρχουν και περιμένουν μελλοντική ανασκαφή ή καταστράφηκαν κατά τις μεγάλες αναδιαμορφώσεις που υπέστη ο χώρος στην ύστερη Γεωμετρική/πρώιμη Ανατολίζουσα ή στην Ανατολίζουσα - Αρχαϊκή περίοδο. Ο θολωτός τάφος του Αζοριά, που ανασκάφηκε το 2006, συμφωνεί με τον τύπο που απαντά στην ανατολική Κρήτη σε αυτήν την περίοδο ως προς τη θέση, την αρχιτεκτονική, τις ταφικές πρακτικές και τα κτερίσματα. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι και μοναδική περίπτωση ως προς τη διατήρηση και την ενσωμάτωσή του πρώτα στο σύστημα δρόμου/απορροής υδάτων και ύστερα

στην αρχαϊκή οικία. Πιθανόν ο τάφος να μην ήταν ορατός την εποχή που κατασκευάστηκε το γειτονικό, υστερογεωμετρικό κτήριο, αλλά η παρουσία του θα πρέπει να ήταν γνωστή στους κατοίκους της Ανατολίζουσας – πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου, όταν κατασκευάστηκαν ο δρόμος, ο αγωγός και τα παρακείμενα κτήρια, αφού τμήματα του τάφου ενσωματώθηκαν στους αρχαϊκούς τοίχους.

Σε όλη τη θέση του Αζοριά τα κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου καταστράφηκαν συστηματικά, αλλοιώθηκαν ή καλύφθηκαν ολοκληρωτικά για την κατασκευή της αρχαϊκής πόλης, για χάρη της οποίας έγινε ριζική αναδιοργάνωση του χώρου (Haggis & Mook 2006, 11-12). Η κατασκευή ενός νέου, αστικού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με την αλλαγή της κοινωνικής ταυτότητας και τη νέα, πολιτική συνείδηση φαίνεται ότι απαιτούσαν ρήξη με το παρελθόν της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ίσως η συμπεριφορά προς τον τάφο (άνοιγμα της θόλου για να περάσει ο αγωγός) να αντανακλά αυτήν ακριβώς την επιθυμία απομάκρυνσης από το παρελθόν, ακόμα και από τους τάφους των παλαιών κατοίκων. Μπορεί, όμως, η διατήρηση και μόνο του τάφου να αντανακλά το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή τη σχέση με τους προγόνους ή το σεβασμό προς τους αρχαίους νεκρούς. Όποιο από τα δύο κι αν ισχύει, ελπίζουμε ότι η δημοσίευση του θολωτού τάφου από τον Αζοριά θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των ταφικών πρακτικών στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τους οργανωτές του συνεδρίου για την ευκαιρία που μου έδωσαν να παρουσιάσω αυτήν την εργασία. Επίσης, ευχαριστώ τους Donald Haggis και Margaret Mook, διευθυντές της ανασκαφής του Αζοριά, για την παραχώρηση του τάφου για δημοσίευση, καθώς και την Maria Liston για την ανάλυση του σκελετικού υλικού. Τέλος, ευχαριστώ την Ελένη Νοδάρου για τη μετάφραση του κειμένου. Για τυχόν παραλείψεις ή λάθη ευθύνεται η συγγραφέας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δαβάρας, Κ., 1977. Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Κρήτης. *ΑΔ*, 32, Χρονικά Β'2, σ. 334-340.
- Ηλιόπουλος, Θ., 1998α. Θολωτός τάφος Σιδεροκεφάλας (παρά την Κερά Πεδιάδος κεντρικής Κρήτης). *ΑΔ*, 53, Μελέτες Α', σ. 89-100.
- Ηλιόπουλος, Θ., 1998β. Ζένια Μιραμπέλλου. *ΑΔ*, 53, Χρονικά Β'3, σ. 880-881.
- Τέγου, Ε., 2001. Θολωτός τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην Παντάνασσα Αμαρίου Ν. Ρεθύμνης. Στο: Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999. Πρακτικά Συμποσίου. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 121-154.
- Τσιποπούλου, Μ., 1990. Τάφοι της πρώιμης εποχής του σιδήρου στην ανατολική Κρήτη. *ΑΔ*, 39, Μελέτες Α', σ. 232-245.

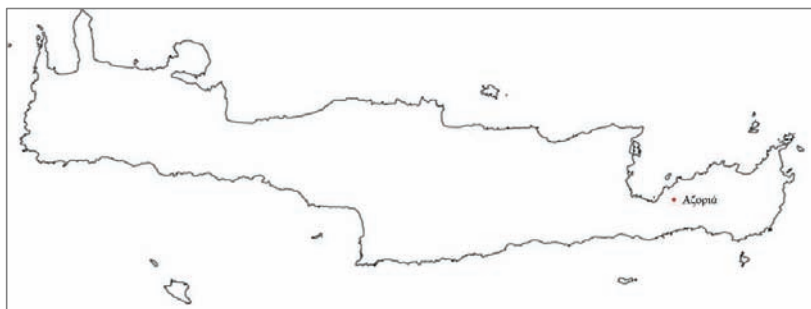
- Τουποπούλου, Μ., 1987. Τάφοι της πρώιμης εποχής του σιδήρου στην ανατολική Κρήτη. Στο: *Ειλαπίνη. Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*. Ηράκλειον: Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, σ. 253-269.
- Τουποπούλου, Μ. & Nowicki, K., 2003. Μινωίτες και Μυκηναίοι στο τέλος της εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Κρήτη. Στο: Ν. Κυπαρίσση - Αποστολικά & Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Β' Διεθνές Συμπόσιο*. Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ., σ. 561-580.
- Belli, P., 1991. Tholoi nell' Egeo dal II al I millennio. Στο: D. Musti, A. Sacconi, L. Rocchetti, M. Rocchi, E. Scafa, L. Sportiello, & M.E. Giannotta (επιμ.), *La transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo. Dal palazzo alla città*. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche, σ. 425-450.
- Coulson, W. & Tsipopoulou, M., 1994. Preliminary Investigations at Halasmenos, Crete, 1992-1993. *Aegean Archaeology*, 1, σ. 65-97.
- Eaby, M., 2009. Early Iron Age Cretan Tholoi. Στο: C.O. Aygün (επιμ.), *SOMA 2007. Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007*. BAR-IS 1900. Oxford: Archaeopress, σ. 98-105.
- Eaby, M., 2007. *Mortuary Variability in Early Iron Age Cretan Burials*. Διδακτορική διατριβή. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Gesell, G.C., Day, L.P. & Coulson, W.D.E., 1983. Excavations and Survey at Kavousi, 1978-1981. *Hesperia*, 52, σ. 389-420.
- Haggis, D.C. & Mook M.S., 2008. *Excavations at Azoria in Eastern Crete*. Στο: <http://www.azoria.org> [επίσκεψη στις 13/3/2009].
- Haggis, D.C. & Mook M.S., 2006. Azoria 2006: Investigation of the Early Iron Age-Archaic Transition. *Kentro. The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete*, 9, σ. 10-14.
- Haggis, D.C., Mook, M.S., Fitzsimons, R.D., Scarry, C.M. & Snyder, L.M., 2007a. Excavations at Azoria, 2003-2004. Part 1: The Archaic Civic Complex. *Hesperia*, 76, σ. 243-321.
- Haggis, D.C., Mook, M.S., Carter, T. & Snyder, L.M., 2007β. Excavations at Azoria, 2003-2004. Part 2: The Final Neolithic, Late Prepalatial, and Early Iron Age Occupation. *Hesperia*, 76, σ. 665-716.
- Haggis, D.C., Mook, M.S., Scarry, C.M., Snyder, L.M. & West III, W.C., 2004. Excavations at Azoria, 2002. *Hesperia*, 73, σ. 339-400.
- Halbherr, F., 1901. Cretan Expedition XI. Three Cretan Necropoleis: Report on the Researches at Erganos, Panaghia and Courtes. *AJA*, 5, σ. 259-293.

- Kanta, A., 1997. Late Bronze Age Tholos Tombs, Origins and Evolution. The Missing Links. Στο: J. Driessen & A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale Organisée par l'École française d'Athènes 26-28 Mars 1991*. BCH Supplémentaire 30. Paris: École Française d'Athènes, σ. 229-247.
- Levi, D., 1927-1929. Arkades una città cretese all'alba della civiltà ellenica. *ASAtene*, 10-12, σ. 1-723.
- Nowicki, K., 2000. *Defensible Sites in Crete 1200-800 BC. (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)*. *Aegaeum* 21. Liège: Université de Liège.
- Pendlebury, J.D.S., 1939. *The Archaeology of Crete. An Introduction*. London: Mathuen.
- Pendlebury, H.W., Pendlebury, J.D.S. & Money – Coutts, M.B., 1937-1938. Excavations in the Plain of Lasithi III. Karphi: A City of Refuge in the Early Iron Age in Crete. *BSA*, 38, σ. 57-145.
- Pini, I., 1968. *Beiträge zur Minoischen Gräberkunde*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Tsipopoulou, M., 1997. Phatsi Droggara: un Dépôt de Céramique de la Fin de l'Âge du Bronze et du Début de l'Âge du Fer Provenant de Crète Orientale. Στο: J. Driessen & A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale Organisée par l'École française d'Athènes 26-28 Mars 1991*. BCH Supplémentaire 30. Paris: École Française d'Athènes, σ. 455-484.
- Tsipopoulou, M., Vagnetti, L. & Liston, M., 2003. New Evidence for the Dark Ages in the Isthmus of Hierapetra. An Unplundered Tholos Tomb at Vasiliki. *SMEA*, 45, σ. 85-124.

A THOLOS TOMB FROM KAVOUSI AZORIA

EABY MELISSA

Excavations were conducted at the site of Azoria in the village of Kavousi (demos Ierapetra) from 2002-2006. While Azoria is best known for the large urban nucleated center that developed there in the Archaic period, the most recent excavations have revealed new information regarding earlier phases of activity at the site, including evidence of a Late Minoan IIIC settlement. Associated with this settlement phase was a small tholos tomb, uncovered in 2006, on the southwest slope of the south acropolis. The tomb conforms to a type commonly found throughout eastern Crete in this period, and it shows many similarities in location, architecture, burial practice, and grave goods with other LM IIIC examples. Although the Azoria tholos tomb is in many ways typical of the period, it is also unusual in that the tomb itself was altered somewhat later in the Early Iron Age and again at the beginning of the Archaic period as part of the architectural reorganization and rebuilding of the site.

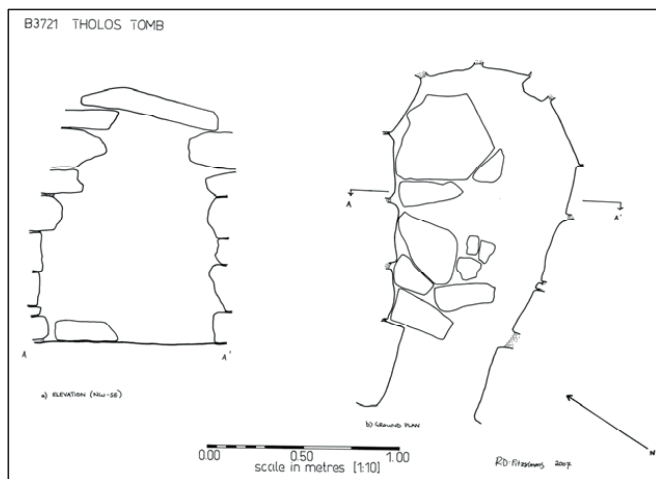
Χάρτης 1. Χάρτης της Κρήτης με τη θέση Αζοριάς (χάρτης Υ. Φυριγιά).

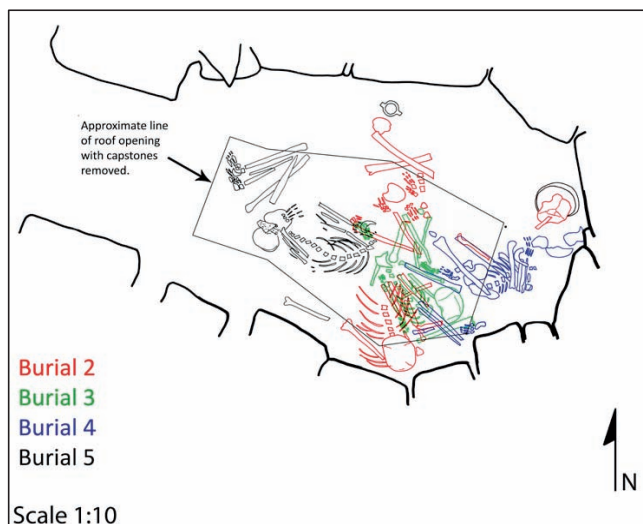
Εικ. 1. Θολωτός τάφος του Αζοριά (φωτ. Μ.Σ. Μοοκ).

Εικ. 2. Αγωγός της Ανατολίζουσας - πρώτης Αρχαϊκής περιόδου που περνούσε πάνω από τον τάφο (φωτ. από Ν. - Μ. Εaby).

Σχ. 1. Τομή και σχέδιο του τάφου
(σχ. R.D. Fitzsimons & M. Eaby).

Σχ. 2. Σχέδιο με το δεύτερο ταφικό στρώμα (Ταφές 2-5)
(σχ. M. Liston & D. Faulmann).

Εικ. 3. Κεραμικά από τον τάφο (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΠΡΑΙΣΟΥ 2005-2006

ΕΙΔΩΛΙΟ ΚΥΒΕΛΗΣ

ΣΟΦΙΑΝΟΥ ΧΡΥΣΑ

Η αρχαία Πραισός¹ βρίσκεται πάνω σε τρεις λόφους, μέσα σε ένα ορεινό τοπίο με θέα στον κόλπο της Σητείας (χάρτης 1). Ο Στράβων αναφέρει ότι στην Πραισό και στη γύρω περιοχή της κατοικούσαν οι Ετεόκριτες που ήταν αυτόχθονες. Οι κάτοικοι της σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (I,172,173) πίστευαν ότι διαφέρουν εθνικά από τους Ιεραπύτνιους και τους Ιτάνιους που ήταν Δωριείς. Πάντως οι ανασκαφές που έγιναν κατά καιρούς στο χώρο έφεραν στο φως τμήματα μιας πόλης που κατοικήθηκε από την Αρχαϊκή ως την Ελληνιστική περίοδο. Η αρχαιολογική έρευνα στην Πραισό δεν ολοκληρώθηκε και δεν γνωρίζουμε πολλά για αυτή την πόλη της ανατολικής Κρήτης. Οι επιγραφές της που θα μπορούσαν ίσως να μας δώσουν πληροφορίες για την κοινωνική και πολιτική δομή ή τη θρησκευτική της ζωή είναι γραμμένες με ελληνικά μεν στοιχεία, αλλά σε μια γλώσσα που δεν έχει ερμηνευτεί ακόμη.

Η ΚΔ' Ε.Π.Κ.Α. το 1996 είχε ανασκάψει στην «Ακρόπολη Α» της Πραισού έναν υπόγειο θάλαμο, λαξευμένο στο φυσικό βράχο, που θεωρήθηκε τάφος και χρονολογήθηκε στην Ελληνιστική περίοδο (Παπαδάκης 1996, 652). Το 2005 μετά από μια πυρκαγιά και τις βροχοπτώσεις που ακολούθησαν, εμφανίστηκαν ίχνη τοικοποτίας και είσοδος αρχαίου κτίσματος ακριβώς δίπλα στο θάλαμο και μπροστά από έναν μεγάλο τοίχο, που αποτυπώθηκε κατά την επιφανειακή έρευνα της Βρετανικής Σχολής το 1992 και χρονολογήθηκε στους ύστερους κλασικούς έως ελληνιστικούς χρόνους (Whitley 1995, 416)². Η νέα, σωστική ανασκαφή έφερε στο φως ένα μεγάλο δωμάτιο διαστάσεων 7 x 4,5 μ., λαξευμένο κατά το ήμισυ στο φυσικό βράχο και συμπληρωμένο με τον τοίχο που προαναφέρθηκε (εικ. 1). Το Δωμάτιο 1 είχε διπλή είσοδο στα δυτικά και μια άλλη στη βόρεια πλευρά που οδηγούσε στο θάλαμο. Το παχύ στρώμα καταστροφής αποτελούνταν από κεραμίδες στέγης και δομικό υλικό. Στο εσωτερικό του δωματίου εντοπίστηκαν *in situ* οκτώ μεγάλα πιθάρια αρχαϊκής τεχνοτροπίας και ένας οξυπύθμενος αμφορέας (εικ. 2). Ένα πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής βρέθηκε πεσμένο στη βόρεια πλευρά του δωματίου μαζί με τμήματα άλλων, γυναικείων ειδωλίων (εικ. 3). Στο δάπεδο υπήρχε «θησαυρός» 22 αργυρών νομισμάτων με μικρό κομμάτι υφάσματος και αγγεία κυρίως Ελληνιστικής περιόδου, όπως πρόχοι, αμφορίσκοι, ένα εξάλειπτρο, κύπελλα διαφόρων τύπων, πινάκια, πύραυνα, πολλά λυχνάρια, μυροδοχεία, αγνύθες και μεταλλικά αντικείμενα. Επίσης, περισυλλέχθηκε μια εντυπωσιακή ποσότητα οστών από μεγάλα ζώα, ίσως βοοειδή, που ήταν διάσπαρτα σε όλο το δάπεδο του δωματίου.

¹ Ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης αφιερώνω την ανακοίνωση στο Μανώλη Μασουράκη, εργατοτεχνίτη της ΚΔ' Ε.Π.Κ.Α. και άξιο συνεργάτη μου για πολλά χρόνια, ο οποίος συνταξιοδοτήθηκε. Η ανασκαφή αυτή οφείλεται επί το πλείστον στη διορατικότητα, την επιμονή και το ζήλο του. Ήταν το τελευταίο του έργο.

² Είναι ο τοίχος 5.

Τον επόμενο χρόνο, το 2006, ακολουθώντας τη βόρεια είσοδο του Δωματίου 1, η ανασκαφή συνεχίστηκε στο χώρο μπροστά από το θυραίο άνοιγμα του λαξευτού θαλάμου. Ανασκάφηκε το Δωμάτιο 2 διαστάσεων 5,5 x 2,15 μ. και αποκαλύφθηκε πλήρως η είσοδος και η πρόσοψη του θαλάμου. Τα Δωμάτια 1 και 2 επικοινωνούσαν μεταξύ τους, ενώ το καθένα είχε και έξοδο προς τα δυτικά. Τα ευρήματα αυτού του δωματίου ήταν παρόμοια με του προηγούμενου, τα σημαντικότερα ήταν ένας μεγάλος, μολύβδινος αστράγαλος με σιδερένιο έμβολο, μάλλον αλιτήρας και αρκετά πύραυνα (εικ. 4). Εντοπίστηκαν εικοσιένα πύραυνα με λαβή, πολλά από τα οποία ήταν τοποθετημένα πάνω σε λαξευτό θρανίο και σε γωνίες του δωματίου, αποθηκευμένα το ένα στο εσωτερικό του άλλου. Έχουν βαθύ, ημισφαιρικό σώμα με πλατύ, καρδιοσχημο περιχειλίωμα και είναι όμοια με αυτά που έχουν βρεθεί σε πολλές, μινωικές θέσεις, όπως στη Φαιστό, στην Κνωσό κ.α. Στο εσωτερικό τους είχαν ίχνη καύσης και σε ένα βρέθηκε ροδιακό, αργυρό νόμισμα Ελληνιστικής περιόδου. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε ανοικτό αγγείο με βαθύ σώμα και πλατύ περιχειλίωμα, που μοιάζει περισσότερο με λεκάνη, όμως μάλλον είχε χρήση πύραυνου, όπως μαρτυρούν τα ίχνη καύσης. Το αγγείο είναι πλαστικά διακοσμημένο με δύο γυναικείες κεφαλές, που χρονολογικά το τοποθετούν στην Ελληνιστική περίοδο (εικ. 5). Μια παρόμοια λεκανίδα – πύραυνο με τοξοειδή λαβή, που απολήγει σε κεφαλή ταύρου, προέρχεται από τις ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής επίσης στην Πραισό, αλλά χρονολογείται στην πρόωμη Ανατολίζουσα περίοδο (Τσιποπούλου 2005, 259).

Παράλληλα με την ανασκαφή του Δωματίου 2 έγινε και καθαρισμός του υπόγειου, λαξευτού θαλάμου, που είχε ανασκαφεί το 1996. Στην πρόσοψη, εκατέρωθεν της εισόδου που ήταν ήδη ορατή, αποκαλύφθηκε ένα καμαρωτό άνοιγμα - φεγγίτης και μια ατελής κόγχη (εικ. 6). Ακόμη, σώζονταν έξι λαξεύματα τετράγωνης διατομής, πιθανόν θέσεις δοκών για τη στήριξη της στέγης που υπήρχε έξω από το θάλαμο, όπως φαίνεται και από το μεγάλο αριθμό κεραμίδων σκεπής που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής, τόσο στην ανασκαφή του 1996 όσο και του 2006. Στη νότια πλευρά του θαλάμου, περίπου στο ύψος του φεγγίτη, υπάρχει μια οπή, που ο Ν. Παπαδάκης θεώρησε πως έγινε από τυμβωρύχους.

Ρίχνοντας μια προσεκτικότερη ματιά στο θάλαμο, παρατηρήσαμε ότι ο εσωτερικός χώρος του ήταν ιδιαίτερα προσεγγμένος, σε σύγκριση με τον εξωτερικό. Ήταν επιχρισμένος με ερυθρωπό κονίαμα και έφερε τρεις κόγχες. Στα τοιχώματα και στην οροφή υπήρχαν καρφιά που μάλλον σχετιζόνταν με τελετουργίες. Το σχήμα του εσωτερικά είναι τετράπλευρο με κυρτή οροφή, έχει διαστάσεις 4,10 x 2,10 μ. και ύψος 1,92 μ. Η είσοδος από την εσωτερική πλευρά είχε περιθύρωμα και κατώφλι, μάλιστα στο δάπεδο σώζονται ίχνη που δείχνουν πως υπήρχε θύρα που άνοιγε προς τα μέσα. Το θυρόφυλλο αυτό φαίνεται πως ανοιγόκλεινε συχνά, ώστε να αφήσει τα ίχνη του στο δάπεδο. Τα στοιχεία αυτά αποκλείουν την πιθανότητα ο θάλαμος να είχε ταφική χρήση. Εξάλλου, κατά την ανασκαφή του 1996 στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκαν μόνο ελάχιστα όστρακα και ούτε ίχνος οστού.

Από τα νέα δεδομένα της ανασκαφής προκύπτει ότι ο λαξευτός θάλαμος, το μικρό δωμάτιο με τα πύραυνα που λειτουργούσε ως προθάλαμος και το μεγάλο δωμάτιο με τα πιθάρια που είχε αποθηκευτική χρήση, ανήκουν σε ιερό

χώρο όπου πιθανότατα λατρευόταν μια γυναικεία θεότητα με νυχτερινές, ίσως μυστικιστικές τελετουργίες, όπως φανερώνουν τα ειδώλια, οι αγνύθες και τα λυχνάρια που υποδηλώνουν το χθόνιο χαρακτήρα της θεότητας.

Μεταξύ των γυναικείων ειδωλίων που εντοπίστηκαν στο Δωμάτιο 1 συμπεριλαμβάνεται ένα πολύ ενδιαφέρον ειδώλιο καθιστής μορφής, ύψους 25 εκ. Απεικονίζει μια γυναικεία μορφή που φέρει χιτώνα και φρυγικό σκούφο. Κάθεται σε μεγάλο θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο και βραχιόνες, διακοσμημένο με ανθέμια και ρόδακες. Στο δεξί χέρι κρατά αγγείο, μάλλον φιάλη, στο αριστερό ένα πουλί και στα γόνατά της είναι ξαπλωμένο ένα λιοντάρι (εικ. 3). Το ειδώλιο έχει χαρακτηριστικά της Κυβέλης, παρουσιάζει όμως και άλλα που δεν συναντώνται σε απεικονίσεις της θεάς στον υπόλοιπο, ελλαδικό χώρο και κρήζουν περαιτέρω ανάλυσης.

Ως γνωστόν, η λατρεία της Κυβέλης ξεκινά από την Ανατολή και έχει τις ρίζες της στη λατρεία της Μητέρας των Θεών, της ασιατικής *Kubabat*. Στην εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου οι λαοί της Ανατολής λάτρευαν τη Μεγάλη Μητέρα στα βουνά, όπου σκάλιζαν κόγχες σε βραχώδεις περιοχές, που έδιναν τη μορφή μνημειακής εισόδου. Στη Φρυγία στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. σκάλιζαν σε κόγχη τη μορφή της θεάς σε ορθή στάση, σα να έβγαινε από το βουνό και να έκανε «τα επιφάνειά» της. Η θέση της Πραισού πάνω στα βουνά της Σητείας και ο υπόγειος, λαξευμένος θάλαμος με τις κόγχες θυμίζουν τους τόπους λατρείας της Μεγάλης Μητέρας στη Φρυγία (Rein 1996, 223). Παρόμοια ιερά της Μεγάλης Μητέρας σε βραχώδεις περιοχές που χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο βρίσκονται στους Αιζανούς της Φρυγίας, στο Panajir Dagh κοντά στην Έφεσο, στις Άκραι της Σικελίας και στο Karıkaya κοντά στην Πέργαμο, όπου το μικρό ιερό αποτελείται από μια σπηλιά σε βράχο με κόγχες στα τοιχώματα (Gasparo 1996, 54).

Η Κυβέλη αρχικά ήταν θεότητα της εξοχής, με κύριο σύμβολό της το λιοντάρι. Στην Κεντρική Φρυγία συχνά της απέδιδαν και το γεράκι που συμβόλιζε το κυνήγι ή «τα επιφάνειά» της. Το αγγείο που κρατούσε στο χέρι της σχετιζόταν με τις υγρές προσφορές των πιστών. Η θεά εκεί εμφανιζόταν χωρίς τη συνοδεία του Άττη, και χωρίς το τύμπανο, όπως και το ειδώλιο της Πραισού (Roller 1999, 110). Η λατρεία αυτής της θεότητας εισάγεται στον κυρίως ελλαδικό χώρο κατά τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια από τη Μικρά Ασία μέσω των ελληνικών αποικιών, των νησιών και της Θράκης, όπου εμφανίζεται σε καθιστή και όχι πια σε όρθια μορφή (Roller 1999, 134). Στη συνέχεια, τον 5^ο - 4^ο αι. π.Χ. διαφοροποιείται πλήρως, ονομάζεται Κυβέλη και ταυτίζεται με τη Ρέα. Φέρει πλέον ελληνική ενδυμασία, πόλο, πέπλο ή πυργωτό στέμμα, αποκτά νέο σύμβολο, το τύμπανο και το σπουδαιότερο, γίνεται θεά της πόλης³.

Στις ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας η Κυβέλη ήταν γνωστή από τον 7^ο αι. π. Χ. και θεωρείται ότι η λατρεία της εισήχθηκε από τη Φρυγία χάρη στις επαφές που είχε η Μίλητος με τις αποικίες της Δύσης (Rein 1996, 229).

Το ειδώλιο της Πραισού έχει κάποια χαρακτηριστικά που είναι κοινά στα ειδώλια της Κυβέλης, όπως ο χιτώνας, η φιάλη και το λιοντάρι. Λείπει όμως το

³ Από την απέραντη βιβλιογραφία για το τελετουργικό της λατρείας, ενδεικτικά βλ.: Bianchi (1976), Burkert (1977), Gasparo (1985).

τύμπανο, το πιο κοινό σύμβολο της εξελληνισμένης Κυβέλης που όμως δεν ήταν χαρακτηριστικό της στη Φρυγία ενώ υπάρχει το πουλί που είχε εκεί ως σύμβολο. Το στοιχείο όμως που παραπέμπει άμεσα στη Φρυγία είναι το κάλυμμα της κεφαλής της θεάς, ο φρυγικός σκούφος, που είναι το κατεξοχήν σύμβολο του συντρόφου της Άττη. Είναι η μοναδική παράσταση Κυβέλης με φρυγικό σκούφο (Vermaseren 1987). Η μορφή αποπνέει συντηρητισμό και αυστηρότητα. Έχει οβάλ πρόσωπο, ύψος αυστηρό, βλέφαρα παχιά, μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια και παχιά χείλη (εικ. 7). Γενικά το ειδώλιο παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες. Ο θρόνος έχει ψηλό ερεισίνωτο και είναι υπερβολικά δυσανάλογος σε σχέση με τη μορφή, μάλιστα τα πόδια της δε φτάνουν καν στο έδαφος. Σε άλλες παραστάσεις καθιστής Κυβέλης το ερεισίνωτο του θρόνου φτάνει το πολύ στο ύψος του λαιμού της θεάς, κανένα όμως δεν υπερβαίνει το ύψος της κεφαλής όπως σε αυτή την περίπτωση (Mitropoulou 1996, 146).

Η χρονολόγηση του ειδωλίου της Πραισού είναι αρκετά πολύπλοκη, καθώς δεν υπάρχουν παράλληλα. Αν και βρέθηκε σε ανασκαφή Ελληνιστικής περιόδου, είναι πολύ πρωιμότερο, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 5^ο αι. π.Χ. με συντηρητικά στοιχεία που ανάγονται στην Αρχαϊκή περίοδο, αφού διαφοροποιείται πολύ ακόμη και από τα κλασικά ειδώλια της υπόλοιπης Ελλάδας. Εντοπίστηκε σε ελληνοιστικά στρώματα ίσως επειδή παρέμενε αποθηκευμένο στον ιερό χώρο μαζί με άλλα αντικείμενα.

Ο τόπος ανεύρεσης του ειδωλίου κοντά σε έναν υπόγειο θάλαμο με κόγχες, τα σχεδόν άγρια χαρακτηριστικά της θεάς, ο φρυγικός σκούφος, ο θρόνος με τα ανθέμια και τους ρόδακες που θεωρούνται ιωνικά στοιχεία, καθώς και η έλλειψη των ελληνικών συμβόλων της, θυμίζουν περισσότερο Ανατολή και φανερώνουν επιρροές κυρίως από τη Μικρά Ασία. Η δυσαναλογία μεταξύ θρόνου και μορφής δίνει την εντύπωση ότι μια μικρή ή νεαρή θεά είναι καθισμένη στον τεράστιο θρόνο. Όλα αυτά τα στοιχεία βεβαίως δε μας επιτρέπουν να πούμε με βεβαιότητα ότι το ειδώλιο είναι της Κυβέλης, αλλά μάλλον υποδηλώνουν μια μεταβατική περίοδο στη λατρεία της θεάς.

Σύμφωνα με υποθέσεις προγενέστερων μελετητών στην Ετεοκρητική Πραισό η λατρεία της Πόντιας Θηρών που ήταν «Άνασσα λεόντων» με ιερά πάνω στα ψηλά βουνά, εξελίχθηκε με το πέρασμα των αιώνων σε λατρεία Ρέας - Μεγάλης Μητέρας -Κυβέλης (Dawkins 1903-1904, 222). Στο 3^ο ύψωμα της Πραισού, στο λεγόμενο «Λόφο του Βωμού» από τον 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ. λατρευόταν μια άγνωστη θεότητα με πολύ παλιά καταγωγή που είχε σχέση με την άγρια φύση (Bosanquet 1901-1902, 257). Τα πήλινα λιοντάρια που εντοπίστηκαν εκεί και ένα αέτωμα όπου παριστάνεται μια γυναικεία μορφή με φίδι οδήγησαν στην υπόθεση πως το ιερό που το φυλούσαν λιοντάρια, ανήκε στη Μητέρα των Θεών, τη Ρέα (Forster 1904-1905, 248) και τη μετέπειτα Κυβέλη (Dawkins 1903-1904, 223, Forster 1901-1902, 271-81). Εξάλλου στην Κρήτη η λατρεία της Κυβέλης συγγέεται ή ταυτίζεται με εκείνη της Ρέας, ίσως για αυτό δεν έχει εντοπιστεί ακόμη ιερό της (Ζωγραφάκη 2003, 78).

Από τα δεδομένα, λοιπόν, των ανασκαφών του προηγούμενου αιώνα προκύπτει πως στην Πραισό υπήρχε λατρεία της Ρέας από τους γεωμετρικούς χρόνους. Η φρυγική Κυβέλη ήταν ομόλογη της κρητομινωικής Ρέας, γεγονός που διευκόλυνε την αλληλοσυσχέτιση και πιθανόν την ταύτισή τους (Λουκάς 1988, 139). Ίσως η λατρεία της φρυγικής Μητέρας Κυβέλης εισήχθηκε στην

Πραισό κατευθείαν από την Ανατολή, πιθανόν μέσω Μιλήτου που ήταν και σύμμαχος της⁴, βρήκε πρόσφορο έδαφος λόγω της κρητομινωικής Ρέας - Μεγάλης Μητέρας και διατηρήθηκε χωρίς να υποστεί μεγάλες αλλαγές όπως στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, ή εξελίχθηκε με πιο αργούς ρυθμούς, καθώς η Πραισός ήταν αρκετά απομονωμένη. Το ειδώλιο που έχει στοιχεία της Φρυγικής Μητέρας αλλά μοιάζει με (μικρή) Κυβέλη δείχνει την εξέλιξη της λατρείας κατά τον 5^ο αι. π.Χ., για αυτό στους μετέπειτα χρόνους αποθηκεύτηκε σε χώρο του ιερού. Τα δεδομένα της ανασκαφής φανερώνουν τη συνέχιση της λατρείας και στην Ελληνιστική περίοδο μέχρι το 146 π.Χ., που καταστράφηκε η Πραισός από την Ιεράπυτνα. Τα μεγάλα οστά που βρέθηκαν στην ανασκαφή πρέπει να έχουν σχέση με θυσίες. Τα κινητά ευρήματα σχετίζονται με λατρεία, ενώ ο λαξευτός θάλαμος με τα καρφιά στην οροφή παραπέμπουν στην ιερή παστάδα με το πέπλο, όπου λάμβαναν χώρα μυστικιστικές τελετές προς τιμήν της Κυβέλης. Δεν γνωρίζουμε τα ακριβή όρια και την έκταση που καταλάμβανε το ιερό που ελπίζουμε να αποκαλύψουμε στο μέλλον. Είναι πολύ πιθανόν κοντά στο ναό του προσάτη της πόλης, του Δία, που βρισκόταν στην «Ακρόπολη Α» όπου και ο λαξευτός θάλαμος, να γινόταν η λατρεία της Ρέας ή της Μεγάλης Μητέρας Κυβέλης, όπως στους Αιζανούς όπου κάτω από το ναό του Δία υπήρχε το ιερό της Μεγάλης Μητέρας.

Η ανακοίνωση αυτή είναι μια πρώτη μελέτη των δεδομένων που προέκυψαν από τις σωστικές ανασκαφές 2005-2006 στην Πραισό και από τη συντήρηση λίγων επιλεγμένων ευρημάτων, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του υλικού είναι ακόμη ασυντήρητο λόγω έλλειψης προσωπικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ζωγραφάκη, Β., 2003. *Η Θρησκευτική Ζωή στην Ανατολική Κρήτη από τα Αρχαϊκά Χρόνια έως τη Ρωμαϊκή Κατάκτηση. Επιγραφικές Μαρτυρίες*. Μεταπτυχιακή εργασία. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου.
- Λουκάς, Ι.Κ., 1988. *Η Ρέα-Κυβέλη και οι Γονιμικές Λατρείες της Φλύας*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαδάκης, Ν., 1996. Πραισός. *ΑΔ*, 51, Χρονικά Β'2, σ. 652-653.
- Τσιποπούλου, Μ., [Αλ. Καρέτσου (επιμ.)], 2005. *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Ηράκλειο: ΥΠ.ΠΟ. – Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών.

Bianchi, V., 1976. *The Greek Mysteries*. Rome.

Bosanquet, R.C., 1901-1902. Excavations at Praisos I. *ABSA*, 8, σ. 257.

Burkert, W., 1977. *Griechische Religion*. Stuttgart: Kohlhammer.

Dawkins, R.M., 1903-1904. Excavations at Palaiakastro III. *ABSA*, 10, σ. 222.

⁴ Στη συνθήκη της Κνωσού με τη Μίλητο το 293 π.Χ. η Πραισός αναφέρεται ως σύμμαχος.

- Forster, E.S., 1904-1905. Terracotta Plaques from Praesos. *ABSA*, 11, σ. 248.
- Forster, E.S., 1901-1902. Praesos. The terracottas. *BSA*, 8, σ. 271-81.
- Gasparo, G.S., 1996. Per la Storia del culto di Cibele in Occidente: Il Santuario Rupertre di Akrai. Στο: L. Roller & E. Lane (επιμ.), *Cybele, Attis and Related Cults. Religions in the Graeco-Roman World*. London, σ. 51-85.
- Gasparo, G.S., 1985. *Soteriology and the Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*. EPRO 103. Leiden: E.J. Brill.
- Mitropoulou, E., 1996. Cybele in Funerary Banquets. Στο: E. Lane (επιμ.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. Vermaseren*. New York: σ. 146.
- Rein, M.J., 1996. Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type. Στο: L. Roller & E. Lane (επιμ.), *Cybele, Attis and Related Cults. Religions in the Graeco-Roman World*. London, σ. 223-237.
- Roller, L.E., 1999. *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*. L.A., California: University of California Press.
- Turchi, N., 1923. *Le Religioni Misteriosofiche del Mondo Antico*. Roma.
- Vermaseren, M.J., 1977-1986. *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, τὸμ. I-IV. Leiden.
- Whitley, J., 1995. Praesos III: A Report on the Architectural Survey Undertaken in 1992. *ABSA*, 90, σ. 405-428.

EXCAVATIONS AT PRAISOS IN 2005-2006

THE FIGURINE OF KYBELE

SOFIANOU CRHYSA

In 2005 the 24th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities began a rescue excavation project on Akropolis A at Praesos. The dig focused on an area next to the underground chamber cut in the bedrock, which was excavated in 1996 and dated to the Hellenistic period. The work brought to light a large room (7.0 x 4.5 m) and many finds, of which the most important were a hoard of silver coins, pithoi of Archaic date and a small female figurine representing a goddess.

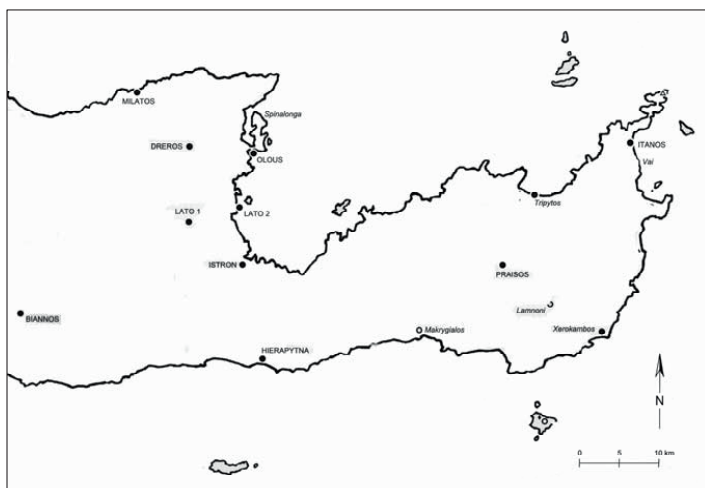
The excavation continued in 2006 in the space in front of the door-like entrance to the underground chamber. This work revealed a second, smaller room (5.5 x 2.15 m) where finds included 20 thymiateria (braziers

with handles, many of which were placed one inside the other on a rock cut bench and in the corners of the room. This evidence from both rooms and the underground chamber leads to the theory that the construction was a shrine dedicated to a female deity with chthonic qualities.

The female figurine recovered at Praisos has several features which suggest its identification as Kybele. The figure is dressed in a chiton and sits on an ornate throne. She holds a phiale in her right hand, while a lion rests at her knees. The figurine, however, also presents features which are not characteristic of the images of the goddess in the rest of the Greek world. They include the Phrygian hat which she wears on her head and the bird which she holds in her left hand. The figurine is dated to the 5th century BC, but appears to employ conservative elements which link it to works of the Archaic period.

There is clear evidence for the worship of Zeus at Praisos and finds from earlier excavations at the site attest to the worship of a female goddess, perhaps the Mother of the Gods, Rea, from the Geometric period. In Crete the worship of Rea has been mistaken or identified with that of Kybele. The evidence which has come to light so far suggests that Kybele was known at Praisos and probably from an early period. This fact confirms the hypothesis of earlier scholars that Eteokretan Praisos worshipped a version of the Mistress of Animals (Potnia Theron) which developed with the passing of time into the worship of Rea - the Great Mother - Kybele.

ΣΟΦΙΑΝΟΥ ΧΡΥΣΑ

Χάρτης 1. Χάρτης ανατολικής Κρήτης.

Εικ. 1. Το Δωμάτιο 1 κατά την ανασκαφή.

Εικ. 3. Το ειδώλιο της Κυβέλης.

Εικ. 2. Οι πίθοι κατά χώραν.

Εικ. 4. Τα πύραυνα.

Εικ. 5. Το πύραυνο με τις πλαστικές κεφαλές.

Εικ. 7. Το ειδώλιο.

Εικ. 6. Το Δωμάτιο 2 και η πρόσοψη του θαλάμου με την κόγχη και τα λαξεύματα.

Εικ. 8. Η Ακρόπολη Α.

Η ΑΜΥΝΑ ΤΗΣ ΙΤΑΝΟΥ (ΑΣΤΥ ΚΑΙ ΧΩΡΑ) ΚΑΙ ΟΙ ΟΧΥΡΩΜΕΝΕΣ

ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

COUTSINAS NADIA

Το άρθρο αυτό σκοπεύει στη λεπτομερή και ολοκληρωμένη παρουσίαση της άμυνας της πόλης της Ιτάνου, τόσο του αστικού κέντρου όσο και της επικράτειας της πόλης, με βάση τα δεδομένα που έχουν προκύψει από τις πρόσφατες έρευνες στη θέση¹. Με αφειρησία το παράδειγμα της Ιτάνου θα ήθελα να επεκτείνω αυτόν το συλλογισμό για την άμυνα σε δύο πόλεις της ανατολικής Κρήτης (επαρχία της Σητείας).

Η Ιτανός είναι μια παραθαλάσσια πόλη της ανατολικής Κρήτης, η οποία κατοικήθηκε από τη Γεωμετρική έως την Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η πόλη είναι κτισμένη γύρω από ένα μικρό κόλπο (χάρτης 1). Δύο χαμηλοί λόφοι αποτελούν την ανατολική και δυτική ακρόπολη. Τμήμα του οικισμού έχει ανασκαφεί ανάμεσα στις δύο ακροπόλεις (Carando & Xanthoroulou 2006). Στους πρόποδες της ανατολικής ακρόπολης βρίσκεται η πρωτοβυζαντινή Βασιλική Α (Greco *et al.* 1995, 720-728) και απέναντί της, στην άλλη πλευρά του κόλπου, η Βασιλική Β². Στα νότια και βόρεια, ο χώρος περιορίζεται από δύο ακόμα λόφους. Στο βόρειο λόφο βρίσκεται η νεκρόπολη, σε χρήση από την Αρχαϊκή έως την Ελληνιστική περίοδο (Greco *et al.* 1997, 818 και 2000, 549-555). Στο νότιο λόφο, εντοπίζεται ένας οχυρωματικός περίβολος.

A. Η ΑΜΥΝΑ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΤΗΣ ΙΤΑΝΟΥ³

1. ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΝ

a) Η οχύρωση της δυτικής ακρόπολης

Στη δυτική πλευρά της δυτικής ακρόπολης διατηρούνται τα ίχνη τείχους με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο. Οι κυβόλιθοι που το αποτελούσαν έχουν εξαφανιστεί (με εξαίρεση έναν μοναδικό κυβόλιθο από αμμούδα), διασώζονται όμως οι λαξεύσεις στο φυσικό βράχο που υποδέχτηκε τον κατώτερο δόμο του

* Το άρθρο αυτό είναι η πρώτη παρουσίαση ορισμένων αποτελεσμάτων της επιφανειακής έρευνας της Ιτάνου (Duplouy 2006) και της διδακτορικής μου διατριβής (Coutsinas 2008).

¹ Η πόλη της Ιτάνου και η επικράτειά της αποτελούν από το 1994 το αντικείμενο ενός διεθνούς και διεπιστημονικού ερευνητικού προγράμματος υπό την αιγίδα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών. Συμμετέχουν τα Πανεπιστήμια Paris I και Paris VIII, το Université Libre de Bruxelles, το Istituto Universitario Orientale di Napoli, διάφορες μονάδες του CNRS και το Πολυτεχνείο Κρήτης. Από το 1999, στο πρόγραμμα συμμετέχει επίσης η ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Για μια σύντομη παρουσίαση της ιστορίας των προηγούμενων ανασκαφών στην Ιτάνο, βλ.: Greco *et al.* (1995, 717).

² Για μια παρουσίαση της πόλης κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, βλ.: Τσιγώνακη (2009).

³ Μια πιο λεπτομερής παρουσίαση της άμυνας της πόλης της Ιτάνου θα δημοσιευθεί στα Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006): Coutsinas (υπό έκδοση).

τείχους, επιτρέποντας έτσι να ακολουθήσουμε τη διαδρομή του για αρκετά μέτρα.

β) Η οχύρωση της ανατολικής ακρόπολης

Στη νοτιοδυτική πλευρά της ανατολικής ακρόπολης, κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφών της Βασιλικής Α, αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός τετράγωνου πύργου –με μήκος πλευράς 4,60 μ.– κατασκευασμένου από κυβόλιθους αμμούδας με αρμούς χωρίς κονίαμα (Greco *et al.* 1999, 518). Η διαδρομή του οχυρωματικού περιβόλου μπορεί να αποκατασταθεί κατά τόπους στα νότια της ανατολικής ακρόπολης. Η πύλη κοντά στη θάλασσα, που εντόπισε ο Α.Ι. Reinach κατά τις ανασκαφές του 1911 (Reinach 1911), θα μπορούσε επίσης να ανήκει σε αυτήν την οχύρωση. Η τοικοποιία από κυβόλιθους αμμούδας, με αρμούς χωρίς κονίαμα, προσφέρει τη μοναδική ένδειξη για τη χρονολόγηση του τείχους σε μια περίοδο προγενέστερη της ρωμαϊκής. Εάν το τείχος της δυτικής ακρόπολης, από το οποίο σώζονται μόνο οι λαξεύσεις στο φυσικό βράχο, ήταν επίσης κατασκευασμένο από κυβόλιθους αμμούδας, οι οχυρωματικοί περίβολοι των δύο ακροπόλεων θα μπορούσαν να έχουν κατασκευαστεί την ίδια περίοδο.

2. ΟΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΠΥΡΓΟΙ

Στο χώρο έχουν επίσης εντοπιστεί τρεις μικρές, τετράγωνες κατασκευές (πλάτους 2-3 μ.) που χαρακτηρίζονται ως φυλακτήρια. Δύο πύργοι βρίσκονται στα βόρεια και νότια της ανατολικής ακρόπολης και εποπτεύουν τους δύο όρμους που την πλαισιώνουν. Ένας τρίτος πύργος εντοπίστηκε στα δυτικά της δυτικής ακρόπολης, σε άμεση γειτνίαση με το σύγχρονο δρόμο που οδηγεί στον αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος φαίνεται ότι αντιστοιχεί με τον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε στην Ίτανο από τα νότια. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι σε μια ορισμένη περίοδο η Ίτανος διέθετε ένα αμυντικό δίκτυο που προοριζόταν να προστατεύσει τη θάλασσα και χερσαία προσέγγιση του αστικού κέντρου.

3. Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΛΟΦΟΥ

Ο οχυρωματικός περίβολος του νότιου λόφου έχει διατηρηθεί άμεσα στις τέσσερις πλευρές του (224 x 210 x 180 x 140 μ.), αλλά ένα μεγάλο τμήμα της διαδρομής του μπορεί να αποκατασταθεί. Η κάτοψη του περιβόλου λαμβάνει σε γενικές γραμμές τη μορφή πολυγώνου. Η βόρεια πλευρά είναι αυτή της οποίας η διαδρομή παραμένει η πιο υποθετική. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο οχυρωματικός περίβολος έκλεινε στους πρόποδες του νότιου λόφου, άρα δεν περιλάμβανε το αστικό κέντρο, το οποίο εκτεινόταν βορειότερα ανάμεσα στις δύο ακροπόλεις. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης.

Τετράγωνοι πύργοι καταλαμβάνουν τις γωνίες της οχύρωσης. Οι πλευρές του τείχους προστατεύονται όχι από πύργους αλλά από ένα σύστημα οδοντώσεων⁴. Η τοικοποιία του τείχους χαρακτηρίζεται από εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο με γέμισμα από μικρούς λίθους και κόμμα, που συνηθίζεται για τις οχυρώσεις (Orlandos 1968, 122-126). Κανένα ορατό ίχνος κτηρίου δεν υπάρχει στο εσωτερικό του περιβόλου. Μια ορθογώνια κατασκευή (διαστάσεων

⁴ “Tracé à crémaillères” ή “indented trace”. Για λεπτομέρειες, βλ.: Winter (1971), Garlan (1974, 248-25).

38 x 32 x 42 x 36 μ.), η οποία εντοπίζεται στη νοτιοανατολική γωνία, αποτελεί ένα είδος εσωτερικού, οχυρωματικού περιβόλου, μέσα στον οποίο βρίσκεται ένα κτήριο (διαστάσεων 10 x 6 μ.). Τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν ένα φρούριο στο οποίο στεγαζόταν η μόνιμη φρουρά της πόλης.

Η ανασκαφή του νοτιοδυτικού πύργου δεν έδωσε σαφείς ενδείξεις για τη χρονολόγησή του. Το μοναδικό ασφαλές στοιχείο χρονολόγησης είναι το σύστημα των οδοντώσεων: είναι γενικώς αποδεκτό ότι το στοιχείο αυτό εμφανίζεται γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και χρησιμοποιείται μέχρι τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. (Martin 1947-1948, 137-138, Winter 1971, 423-424, Garland 1974, 248). Η κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου της Ιτανού σχετίζεται στη βιβλιογραφία με την άφιξη στην πόλη της αιγυπτιακής φρουράς, υπό τη διοίκηση του ναύαρχου Πατρόκλου, η οποία στάλθηκε από τον Πτολεμαίο Β' το Φιλάделφο στη δεκαετία 270-260 π.Χ. (IC III, 81, Van Effenterre 1948a, 248, υπ. 4, Spyridakis 1970, 70, υπ. 5). Είναι, ωστόσο, εξίσου πιθανό να κατασκευάστηκε από τους Ιτανιώτες που απειλούνταν από τον επεκτατισμό της γειτονικής Πραισού στον 4^ο αι. π.Χ. (Spyridakis 1970, 27-32, Σπυριδάκης 1989, 102-106, Perlman 1995, 165, υπ. 34 και 1996, 257-258).

B. Η ΑΜΥΝΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΙΤΑΝΟΥ

1. Η ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Παράλληλα με τις ανασκαφές του κέντρου της πόλης –οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από το 1995 έως το 1999– διενεργήθηκε επιφανειακή έρευνα της ενδοχώρας της Ιτανού έως το 2005. Από τα τέλη του 2006, τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας αυτής δημοσιεύονται στην ιστοσελίδα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής⁵.

Η πόλη της Ιτανού αποτελεί μια από τις λίγες ελληνικές πόλεις για την οποία διαθέτουμε περιγραφή των ορίων της στην αρχαιότητα (IC III, iv, 9, 63-65)⁶. Η επικράτειά της εκτεινόταν από το Ακρωτήριο Σαμώνιον, μέχρι τα οροπέδια που ενώνουν τον όρμο των Καρουμών στα ανατολικά με τον κόλπο της Σητείας στα δυτικά (χάρτης 2). Η επιφανειακή έρευνα κάλυψε 20 τ.χλμ., δηλαδή το 15% περίπου της επικράτειας της ελληνιστικής πόλης. Πρόκειται για την εγγύτερη ενδοχώρα της πόλης. Η έκταση που ερευνήθηκε χωρίστηκε σε 11 ζώνες. Στο κέντρο, η ζώνη που αντιστοιχεί με το φοινικόδασος και σύγχρονες καλλιέργειες δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί.

2. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ⁷

Κατά την επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκαν 107 αρχαιολογικές θέσεις που χρονολογούνται από τη Νεολιθική έως τη Βυζαντινή εποχή, με βασικές περιόδους κατάληψης του χώρου την Υστερομινωική και την Ελληνιστική

⁵ Βλ. : <http://prospection-itanos.efa.gr>.

⁶ Για τα σύνορα των κρητικών πόλεων οι γνώσεις μας περιορίζονται σε έξι γνωστές περιπτώσεις οριοθεσίας: μεταξύ Κνωσού και Τυλίσου, 5^{ος} αι. π.Χ. (IC I, viii, 4, B, 5-9), της Πριανσού, αρχή του 2^{ου} αι. π.Χ. (IC IV, 174, 11-34), μεταξύ Γόρτυνας και Κνωσού, 2^{ος} αι. π.Χ. (IC IV, 182,1-16), της Ιτανού, 2^{ος} αι. π.Χ. (IC III, iv, 9, 63-65, IC I, xvi, 18, 12-14), της Λατούς (IC I, xvi, 5 και 18), των Αρκάδων, τέλος 1^{ου} αι. π.Χ. (IC III, v, 19, B, C).

⁷ Για αναλυτική περιγραφή των θέσεων και φωτογραφίες, βλ.: Duploux (2006).

(χάρτης 3). Ορισμένες από τις θέσεις αυτές θεωρούμε ότι είχαν αμυντικό χαρακτήρα (χάρτης 4). Ο χαρακτηρισμός τους ως φυλακτήρια συνάγεται αποκλειστικά από τη θέση τους, η οποία επιτρέπει τον έλεγχο της θαλάσσιας προσέγγισης της χερσονήσου, καθώς και την ανεμπόδιση θέα προς την κεντρική πεδιάδα της Ιτάνου. Η χρονολόγησή τους παραμένει ασαφής, κυρίως λόγω της απουσίας κεραμικής που μπορεί να χρονολογηθεί ή λόγω της απουσίας κεραμικής εν γένει. Δεν είναι, λοιπόν, δυνατό να γνωρίζουμε αν όλα αυτά τα φυλακτήρια είναι σύγχρονα, ωστόσο φαίνεται να αποτελούν ένα συγκροτημένο σύνολο προστασίας της πόλης της Ιτάνου.

Οι θέσεις *Αλατοπατέλα 7* και *8* επιτρέπουν την επιτήρηση της θαλάσσιας προσέγγισης από τα βόρεια και τα δυτικά και συγχρόνως την επίβλεψη της πεδιάδας της Ιτάνου.

Η θέση *Τραπέζες 154* προσφέρει μια ανεμπόδιση θέα όλης της πεδιάδας προς την Ιτάνο στα νοτιοανατολικά και τον κόλπο του Μαγατζέ στα νοτιοδυτικά.

Η απόλυτη έλλειψη κινητών ευρημάτων δεν επιτρέπει τη χρονολόγηση της θέσης *Τραβούνι 155*. Από το σημείο αυτό εποπτεύει κανείς τον κόλπο της Ιτάνου και πέρα από αυτόν όλη την ακτή μέχρι το ακρωτήριο Πλάκα, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι λειτουργούσε ως παρατηρητήριο της ακτογραμμής. Ο πύργος αυτός επιτρέπει την άμεση επιτήρηση της πόλης της Ιτάνου, με την οποία είναι λογικό να τον συσχετίσουμε.

Στη θέση *Βάι 131* εντοπίστηκε ένα δίχωρο κτήριο διαστάσεων 17 x 10 μ. Από τη θέση αυτή είναι δυνατή η ταυτόχρονη επιτήρηση της κοιλάδας του Στεφανέ και της ανατολικής ακτής.

Πιο νότια, στη θέση *Γυαλιές 118*, εντοπίστηκε ένα ορθογώνιο, δίχωρο κτήριο διαστάσεων 10 x 8 μ. Από τη θέση αυτή επιβλέπει κανείς την κοιλάδα στα δυτικά και συγχρόνως τη θάλασσα στα ανατολικά.

Τέλος, η κορυφή του λόφου *Σωρός* καταλαμβάνεται από ένα μεγάλο περίβολο που χωρίζεται σε δύο τμήματα. Στη βορειοανατολική γωνία μια μικρή, τετράγωνη κατασκευή, που επιβλέπει την κοιλάδα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως παρατηρητήριο. Η θέση αυτή είναι η μοναδική με σαφή χρονολόγηση: σύμφωνα με τα ευρήματα, ήταν κατοικημένη από την Αρχαϊκή έως την Ελληνιστική περίοδο.

Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί το φρούριο στις *Καρούμες*, στην εκβολή του ποταμού ο οποίος πιθανότατα αντιστοιχεί με τον αρχαίο Σέδαμνο, που οριοθετούσε στα νότια την επικράτεια της πόλης της Ιτάνου. Το φρούριο, κατασκευασμένο κατά τη Μινωική εποχή, συνεχίζει να χρησιμοποιείται μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο (Χρυσουλάκη & Βοκοτόπουλος 1993, Βοκοτόπουλος 2000). Η στρατηγική του θέσης δεν αποκλείει τη στρατιωτική του χρήση κατά τη διάρκεια όλων των φάσεων κατάληψης του χώρου.

Η επιφανειακή έρευνα της Ιτάνου επέτρεψε την ταύτιση ενός ορισμένου αριθμού παρατηρητηρίων τα οποία εξασφαλίζουν την επιτήρηση των ορίων της πόλης. Παρόλο που από τις επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι αυτά τα φρούρια των ορίων ήταν διαδεδομένα⁸, σπανίως έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα.

⁸ Στην Κρήτη, τέσσερις συνθήκες συμμαχίας του 2^{ου} αι. π.Χ. αναφέρουν φρούρια: μεταξύ Γόρτυνας και Λάππας (Chaniotis 1996, 265-267 και 7-13), Ελευθέρας και

Το μοναδικό άλλο γνωστό παράδειγμα στην Κρήτη είναι αυτό της Λατούς και των φρουριών του νότιου συνόρου της, τα οποία αναφέρει ο Henri Van Effenterre (Van Effenterre & Bougrat 1969, 45-46).

Γ. ΟΙ ΟΧΥΡΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η Ιτανός μαζί με την Πραισό που βρίσκεται στο εσωτερικό (χάρτης 5) είναι οι δύο πιο σημαντικές πόλεις της ανατολικής Κρήτης. Ωστόσο, κατά μήκος των ακτών, υπάρχουν πολλές μικρότερες πόλεις: η Πέτρα (Λιόπετρο), η Σηταία (Σητεία), για την οποία δεν είναι σίγουρο ότι απολάμβανε το καθεστώς της πόλης, η Πολίχνα (Τρυπητός), η Άμπελος (Ξερόκαμπος), οι Στάλαι ή Στήλαι (Δασονάρι ή Μακρύγιαλος)⁹. Η θέση του Δραγμού δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί, αλλά η πόλη θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα νοτιοανατολικά της Ιτάνου¹⁰.

Θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή σε δύο από αυτές τις πόλεις, τις μοναδικές που διαθέτουν οχύρωση: την Άμπελο και την Πολίχνα.

1. ΞΕΡΟΚΑΜΠΟΣ: ΤΟ ΦΑΡΜΑΚΟΚΕΦΑΛΟ (ΑΜΠΕΛΟΣ) ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΣΤΡΙ

Τα ερείπια βόρεια της κερσονήσου Φαρμακοκέφαλο έχουν ταυτιστεί με την πόλη της Αμπέλου (Παπαδάκης 1984, 1985 και 1986α). Η πόλη προστατευόταν από έναν οχυρωματικό περίβολο που διατηρείται στα βόρεια και στα δυτικά. Η κατοίκηση χρονολογείται στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Λίγες εκατοντάδες μέτρα νοτιοδυτικά, στο λόφο Καστρί (εικ. 1), βρίσκεται μια άλλη οχυρωμένη θέση, που κατοικείται από την Αρχαϊκή εποχή και ιδιαίτερα κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο (Evans 1896, 459-460, Schlager 1991, 23-25, Βοκοτόπουλος 2000, 141 και 143, Brown & Bennett 2001, 338). Η γειτνίαση των δύο θέσεων κάνει αδύνατη την ερμηνεία τους ως δύο διαφορετικές πόλεις. Φαίνεται πιο λογικό να θεωρήσουμε ότι η Άμπελος ήταν μια πόλη διπλή, ένα τμήμα της οποίας εγκαταστάθηκε στον οχυρωμένο λόφο, ενώ ένα δεύτερο τμήμα βρισκόταν στην εύκολα προσεγγίσιμη παράκτια τοποθεσία. Το Καστρί, το οποίο κατοικήθηκε πιθανότατα πρώτο, στη συνέχεια λειτούργησε ως η ακρόπολη και το καταφύγιο των κατοίκων της παράκτιας Αμπέλου.

2. Ο ΤΡΥΠΗΤΟΣ (ΠΟΛΙΧΝΑ) ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΣΤΙΣ ΚΟΥΤΣΟΥΛΟΠΕΤΡΕΣ

Έχοντας το παράδειγμα της Αμπέλου στο μυαλό, θεωρώ ότι μπορεί να προταθεί μια νέα ερμηνεία της θέσης Καστρί στις Κουτσουλόπετρες (εικ. 2). Ανατολικά της Σητείας, τα ερείπια της ελληνιστικής πόλης στη κερσονήσο του

Λατούς (Chaniotis 1996, 276-278 και 14-19), Απτέρας και Ελεύθερας (Chaniotis 1996, 278-280 και 8-17), Λατούς και Ολούντος (Chaniotis 1996, 358-376, Α, 4-7).

⁹ Το 1960, ο P. Faure τοποθετεί τις Στήλες στη θέση Δασονάρι του άκρου Γούδουρα (Faure 1960, 238). Η τοποθέτηση αυτή βρίσκει σύμφωνους τον Στ. Σπυριδάκη (Spyridakis 1970, 32, υπ. 105) και τον Α. Χανιώτη (Chaniotis 1996, 384-385). Το 1963, ο P. Faure αλλάζει γνώμη και τοποθετεί τις Στήλες δυτικότερα, νότια του χωριού Μακρύγιαλος. Τον ακολουθούν ο I. F. Sanders και η P. Perlman (Faure 1963, 25-26, Sanders 1982, 136, Perlman 2004, 1187).

¹⁰ Ακολουθώ εδώ την άποψη του Α. Χανιώτη (Chaniotis 1996, 184) –ο οποίος προτείνει την Επάνω Ζάκρο– και του Didier Viviers (προσωπική συζήτηση). Η P. Perlman, ακολουθώντας τον P. Faure τοποθετεί τον Δραγμό στα ερείπια του Καστρίου στις Κουτσουλόπετρες (Faure 1963, 18, Perlman 2004, 1157).

Τρυπητού έχουν ταυτιστεί με την πόλη της Πολίχνας (Παπαδάκης 1988α, 1988β, 1995, 1996). Ωστόσο, 3,5 χλμ. νοτιανατολικά του Τρυπητού, στην κορυφή του λόφου Καστρί του συνοικισμού Κουτσουλόπετρες, εντοπίζεται μια άλλη οχυρωμένη πόλη, που κατοικείται από την Αρχαϊκή έως τη Ρωμαϊκή περίοδο και ιδιαίτερα κατά την Ελληνιστική περίοδο (Παπαδάκης 1986β). Η πρόσβαση στο λόφο από τα δυτικά είναι αδύνατη λόγω του απόκρημνου βράχου, ενώ η βόρεια και ανατολική πλευρά του προστατεύονται από ένα ισχυρό τείχος, το οποίο ενισχύουν έντεκα ορθογώνιοι πύργοι¹¹.

Και σε αυτήν την περίπτωση, η γειτνίαση των θέσεων Τρυπητός και Καστρί κάνει αδύνατη την ταύτισή τους με δύο διαφορετικές πόλεις. Θεωρώ εξαιρετικά πιθανή την υπόθεση ότι το Καστρί αποτελούσε την άνω πόλη της Πολίχνας¹². Συγκριτικά, μπορεί να αναφερθεί η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην πόλη της Ολούντος, στον ισθμό Πόρος, και στον λόφο της Οξάς, στα νοτιοδυτικά του ισθμού (Van Effenterre 1948β, 1036-1037). Η ειδοποιός διαφορά της Αμπέλου και της Πολίχνας είναι ότι στις δύο αυτές περιπτώσεις, η πόλη διαιρείται σε δύο οχυρωμένα, αστικά κέντρα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των οχυρώσεων στην ανατολική Κρήτη επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι, σε αντίθεση με τη διαδεδομένη άποψη, το αστικό κέντρο μιας ελληνικής πόλης δεν ήταν απαραίτητως τειχιωμένο. Αυτή είναι η περίπτωση της Πραισού και της Ιτάνου. Ωστόσο, η απουσία τείχους στο άστυ δε σημαίνει απουσία προστασίας του συνόλου της πόλης: η επιφανειακή έρευνα στην επικράτεια της Ιτάνου ανέδειξε ένα σύστημα φρουριών και φυλακτηρίων που εξασφαλίζουν την επιτήρηση και ως εκ τούτου την άμυνα των συνόρων της πόλης. Ένα άλλο στοιχείο είναι αξιοσημείο στην ανατολική Κρήτη: οι δύο μοναδικές πόλεις των οποίων το αστικό κέντρο ήταν οχυρωμένο χαρακτηρίζονται στην πραγματικότητα από ένα διπλό αστικό κέντρο, το ένα πάνω σε λόφο και το άλλο παράκτιο, αλλά και τα δύο προστατευμένα από έναν οχυρωματικό περίβολο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βοκοτόπουλος, Λ., 2006. Το κτηριακό συγκρότημα του “Φυλακίου της θάλασσας” στις Καρούμες Σητείας. *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς*

¹¹ Όπως έδειξε ο πρόσφατος καθαρισμός από την ΚΔ’ Ε.Π.Κ.Α., κατά τη διάρκεια του οποίου ανακάλυφθηκαν τρεις ακόμα πύργοι.

¹² Ένα παρόμοιο παράδειγμα στην κεντρική Κρήτη ανακοινώθηκε κατά τη διάρκεια αυτού του συνεδρίου. Η Νότα Καραμαλική (ΚΕ’ Ε.Π.Κ.Α.), η οποία ανέσκαψε έναν οχυρωμένο, ελληνιστικό οικισμό πάνω στο λόφο της Αγίας Ειρήνης, 3 χλμ. νότια του Ρεθύμνου, ταυτίζει τη θέση αυτή με την αρχαία πόλη της Ρίθυμνας, της οποίας το σημερινό Ρέθυμνο αποτελούσε το επίγειο, βλ.: Καραμαλική (στον *παρόντα τόμο*). Η υπόθεση αυτή μου φαίνεται περισσότερο πειστική από αυτή που ταυτίζει τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στον Ονιθέ Γουλεδιανών με την αρχαία πόλη του Ρεθύμνου (Ψαρουδάκης 2004, 33-34).

- Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α1. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 347-363.
- Βοκοτόπουλος, Λ., 2000. Οχυρές θέσεις της Νεολιθικής και Πρωτομινωικής Ι στην περιοχή της Ζάκρου. *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α1. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 129-146.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1996. Τρυπητός Σητείας. *ΑΔ*, 51, Χρονικά Β'2, σ. 651-652.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1995. Άγνωστα νομίσματα μιας νέας αυτόνομης κρητικής πόλης στη Σητεία. *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 741-744.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1988α. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1987: Τρυπητός. *Κρητική Εστία*, 8, περίοδος Β', σ. 335-336.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1988β. Τρυπητός Σητείας. *ΑΔ*, 43, Χρονικά Β'2, σ. 561-563.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1986α. Ξερόκαμπος Ζήρου. *ΑΔ*, 41, Χρονικά Β'2, σ. 231-232.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1986β. Περιοχή Σητείας. *ΑΔ*, 41, Χρονικά Β'2, σ. 234-235.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1985. Ξερόκαμπος Ζήρου. *ΑΔ*, 40, Χρονικά Β', σ. 300-301.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1984. Ξερόκαμπος Ζήρου. *ΑΔ*, 39, Χρονικά Β', σ. 304-305.
- Σπυριδάκης, Στ., 1989. Η αρχαία Πραισός. *Αμάλθεια*, 20, τεύχ. 78-79, σ. 97-112.
- Τσιγωνάκη, Χρ., 2009. Ιτανος: ιστορία και τοπογραφία μιας παράκτιας θέσης της ανατολικής Κρήτης κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στο: Ο. Γκράτζιου, Χρ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες, Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 159-174.
- Χρυσουλάκη, Στ. & Βοκοτόπουλος, Λ., 1993. Το αρχαιολογικό τοπίο ενός ανακτόρου. Η έρευνα επιφανείας στην περιοχή του μινωικού ανακτόρου Ζάκρου Σητείας. *Αρχαιολογία*, 49, σ. 70-78.
- Ψαρουδάκης, Κ., 2004. Ονιθέ Γουλεδιανών: Νέα ματιά στα ίχνη μίας αρχαίας κρητικής πόλης. *Κρητική Εστία*, 10, σ. 9-50.
- Brown, A. & Bennett, K., 2001. *Arthur Evans's Travels in Crete 1894-1899*. BAR-IS 1000. Oxford: Archaeopress.
- Carando, E. & Xanthopoulou, M., 2006. Itanos. Ricenti ricerche nell'abitato. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α5. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 333-345.

- Chaniotis, A., 1996. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. HABES 24. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Coutsinas, N., *υπό έκδοση*. La fortification d'Itanos. *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*.
- Coutsinas, N., 2008. *Défenses crétoises. Fortifications urbaines et défense du territoire en Crète aux époques classique et hellénistique*. Διδακτορική διατριβή. Paris I-ULB.
- Duploux, A. (επιμ.), 2006. *Prospection Itanos. Base de données en ligne*. Στο: <http://prospection-itanos.efa.gr/>. [Επίσκεψη στις 01/11/2009].
- Evans, A.J., 1896. Archaeological News: Explorations in Eastern Krete. *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, 11.3, σ. 449-467.
- Faure, P., 1963. Nouvelles localisations de villes crétoises. *ΚρητΧρον*, 17, σ. 16-26.
- Faure, P., 1960. La Crète aux cent villes. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, σ. 228-249.
- Garlan, Y., 1974. *Recherches de poliorcétique grecque*. BEFAR 223. Paris: De Boccard.
- Greco, E., Kalpaxis, Th., Schnapp, A. & Viviers, D., 1999. Travaux menés en collaboration avec l'École française d'Athènes en 1998. Itanos (Crète orientale). *BCH*, 123.2, σ. 515-530.
- Greco, E., Kalpaxis, Th., Schnapp, A. & Viviers, D., 1998. Travaux menés en collaboration avec l'École française en 1997. Itanos (Crète orientale). *BCH*, 122.2, σ. 585-602.
- Greco, E., Kalpaxis, Th., Schnapp, A. & Viviers, D., 1997. Travaux menés en collaboration avec l'École française d'Athènes en 1996. Itanos (Crète orientale). *BCH*, 121.2, σ. 809-824.
- Greco, E., Kalpaxis, Th., Schnapp, A. & Viviers, D., 1996. Travaux menés en collaboration avec l'École française d'Athènes en 1995. Itanos (Crète orientale). *BCH*, 120.2, σ. 941-952.
- Greco, E., Kalpaxis, Th., Schnapp, A. & Viviers, D., 1995. Travaux menés en collaboration avec l'École française en 1994. Itanos (Crète orientale). *BCH*, 119.2, σ. 713-736.
- Greco, E., Kalpaxis, Th., Papadakis, N., Schnapp, A. & Viviers, D., 2000. Travaux menés en collaboration avec l'École française d'Athènes en 1999. Itanos (Crète orientale). *BCH*, 124.2, σ. 547-559.
- IC I: Guarducci, M., 1935. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. I: *Tituli Cretae Mediae praeter Gortynios*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.

- IC III: Guarducci, M., 1942. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. III: *Tituli Cretae orientalis*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- IC IV: Guarducci, M., 1950. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. IV: *Tituli Gortynii*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- Martin, R., 1947-1948. Les enceintes de Gortys d'Arcadie. *BCH*, 71-72, σ. 81-147.
- Orlandos, A., 1968. *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens grecs II*. École française d'Athènes, Travaux et mémoires 16 bis. Paris: De Boccard.
- Perlman, P., 2004. Crete. Στο: M.H. Hansen & Th.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Arcaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, σ. 1144-1195.
- Perlman, P., 1996. Πόλις 'Υπήκοος'. The Dependent Polis and Crete. Στο: M.H. Hansen (επιμ.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Symposium, August, 23-26 1995*. CPCActs 3. Historisk-Filosofiske Meddelelser, 74, σ. 233-287.
- Perlman, P., 1995. Invocatio and Imprecatio: The Hymn to the Greatest Kouros from Palaikastro and the Oath in Ancient Crete. *JHS*, 115, σ. 161-167.
- Reinach, A.J., 1911. Inscriptions d'Itanos. *REG*, 24, σ. 377-425.
- Sanders, I.F., 1982. *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of late Hellenistic, Roman and early Byzantine Crete*. Warminster, Wilts, England: Aris & Phillips Ltd.
- Schlager, N., 1991. *Archäologische Geländerprospektion Südostkreta. Erste Ergebnisse*. Berichte und Materialien des Österreichischen Archäologischen Institut 2. Vienna: Phoibos.
- Spyridakis, St., 1970. *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*. Berkley: University of California Press.
- Van Effenterre, H., 1948a. *La Crète et le monde grec, de Platon à Polybe*. BEFAR 163. Paris: De Boccard.
- Van Effenterre, H., 1948β. Fortins crétois. *Mélanges Charles Picard*. *RA*, 31-32, σ. 1033-1046.
- Van Effenterre, H. & Bougrat, M., 1969. Les frontières de Lato. *ΚρητΧρον*, 21, σ. 9-53.
- Winter, F.E., 1971. The Indented Trace in Later Greek Fortifications. *AJA*, 75, σ. 413-426.

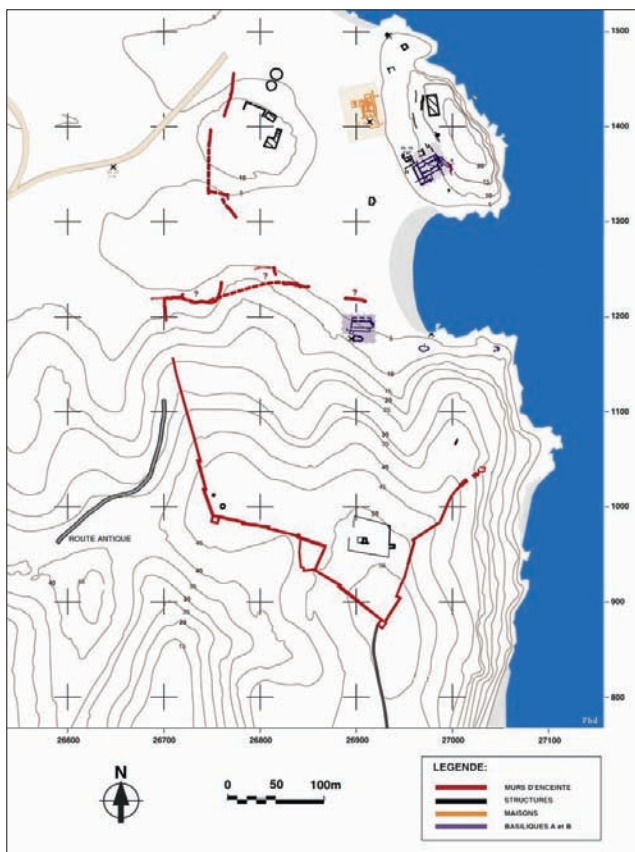
COUSINAS NADIA

THE DEFENCES OF ITANOS (TOWN AND COUNTRY) AND THE
FORTIFIED POLEIS OF EASTERN CRETE DURING THE CLASSICAL
AND HELLENISTIC PERIOD

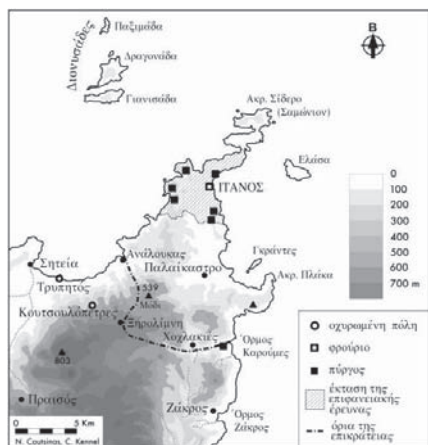
COUSINAS NADIA

The fortification wall on the South hill of the site of the ancient city of Itanos (Eastern Crete) is certainly a striking element in the landscape. However, this is not the only defence structure of the town: both of the two acropoleis are protected by an independent fortification and three watch-towers have been identified. The survey of the territory of Itanos allows us to identify several defence sites or at least sites intended for observation, which are certainly dedicated to the protection of the territory. This is the most complete defence network identified in Crete until now.

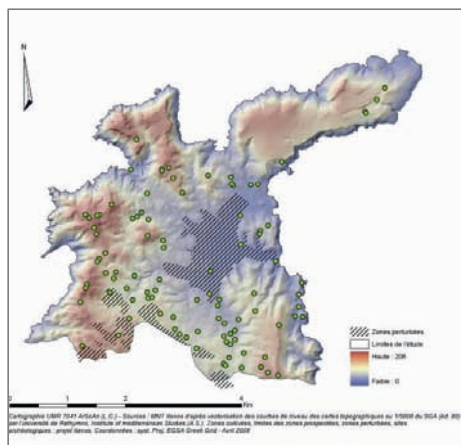
From this example, discussion on the defence of Classical and Hellenistic city-states in the extreme East of Crete (eparchia of Sitia) is enlarged to two fortified towns: Ampelos and Polichna. They present the rare particularity of having a double urban centre, divided into a hill site and a harbour site, both of them being fortified and occupied in parallel.

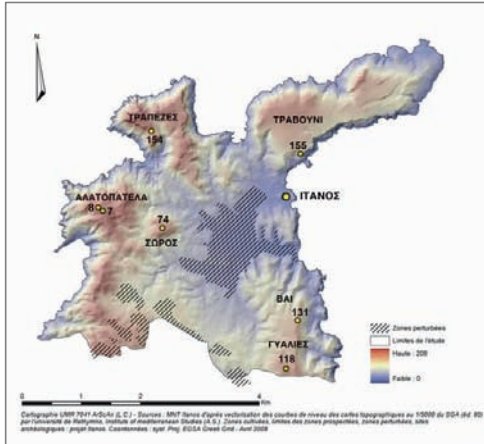
Χάρτης 1. Το αστικό κέντρο της Ιτάνου και ο νότιος λόφος (D. Theodorescu, P. Duboué).

Χάρτης 2. Η επικράτεια της αρχαίας Ιτάνου (Nadia Coutsinas).

Χάρτης 3. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν από την επιφανειακή έρευνα της Ιτάνου (Laurent Costa, CNRS, UMR 7041).

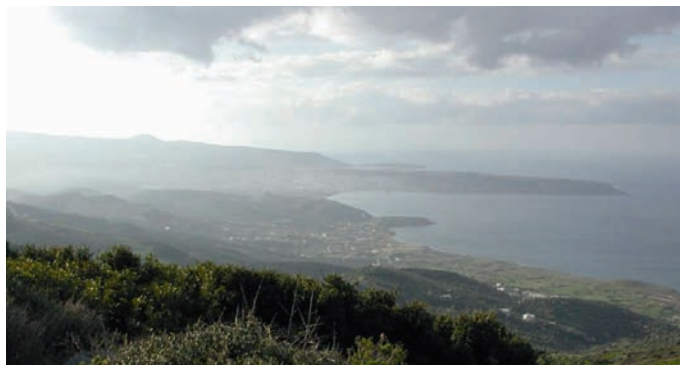
Χάρτης 4. Τα φυλακτήρια της επικράτειας της Ιτάνου (Laurent Costa, CNRS, UMR 7041, Nadia Coutsinas).

Χάρτης 5. Οι πόλεις της ανατολικής Κρήτης (Nadia Coutsinas).

Εικ. 1. Ξερόκαμπος: το Φαρμακοκέφαλο (αριστερά – ΒΑ) και το Καστρί (δεξιά – ΝΔ).

Εικ. 2. Από το Καστρί στις Κουτσουλόπετρες, η χερσόνησος του Τρυπητού και η πόλη της Σητείας στο βάθος.

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΕΡΑ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

ΜΑΡΗ ΜΑΡΙΑ

*Στο σύζυγό μου Αλέξανδρο &
στα παιδιά μου Γιάννη και Γιώργο*

Το βυζαντινό τείχος της Ιεράπετρας βρίσκεται στο δυτικό, παραθαλάσσιο τμήμα της συνοικίας της Κάτω Μεράς. Απέχει 80 μ. από τη θάλασσα και καταλαμβάνει το χώρο ανάμεσα στο πάρκο Κυκλοφοριακής Αγωγής και στο 1^ο Νηπιαγωγείο, καθώς και στη διαμορφωμένη πλατεία του καναλιού της «Ναυμαχίας». Μετά τις εργασίες αποχωμάτωσης, καθαίρεσης των νεοτερικών προσθηκών και της διερεύνησης εκατέρωθεν του τείχους¹, αποκαλύφθηκε τμήμα του, 160 μ. περίπου, με κατεύθυνση Α-ΝΑ-Δ-ΒΔ.

Το τείχος επεκτεινόταν προς τα δυτικά, σύμφωνα με τα λείψανα που έχουν εντοπιστεί δυτικά του καναλιού της «Ναυμαχίας», ενώ η επέκτασή του προς τα ανατολικά έχει χαθεί μέσα στον οικιστικό πυρήνα της σύγχρονης πόλης (Sanders 1982, 139)².

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ

Το τείχος διατάσσεται σε κάτοψη σε τρία σκέλη, το ανατολικό, το δυτικό και το κάθετο (σχ. 1).

Το ανατολικό σκέλος του τείχους είναι αυτό που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση και έχει μήκος 100 μ. περίπου (εικ. 1). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του από το επίπεδο έδρασής του είναι 2,05 μ. και το πάχος των τοίχων του είναι 1,60 μ. Σε τέσσερα σημεία, μήκους 5 μ. περίπου, δε διατηρούνται τμήματα του τείχους, τα οποία καταστράφηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες, κατά τη διάρκεια εργασιών που πραγματοποιήθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του. Στο ανατολικότερο τμήμα του σκέλους, μήκους 30 μ. περίπου, το τείχος σώζεται στο επίπεδο της θεμελίωσης.

Το δυτικό σκέλος του τείχους βρίσκεται σε σχεδόν παράλληλο άξονα με το ανατολικό, 20 μ. νοτιότερά του³. Στη νότια παρειά του δεν εντοπίστηκε το

¹ Οι εργασίες στο τείχος της Ιεράπετρας εκτελέστηκαν στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη βυζαντινού τείχους και συντήρηση - αποκατάσταση των οθωμανικών κρηνών στην Κάτω Μερά Ιεράπετρας» του Γ' Κ.Π.Σ. του ΠΕΠ Κρήτης 2000-2006, με φορέα υλοποίησης το Δήμο Ιεράπετρας και φορέα επίβλεψης τη 13^η Ε.Β.Α. Στο έργο εργάστηκε η αρχαιολόγος Κατηφόρη Μαριάννα, η συμβολή της οποίας στην υλοποίησή του υπήρξε μεγάλη. Την αρχιτεκτονική αποτύπωση του τείχους, καθώς και τη μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του τείχους πραγματοποίησε η αρχιτέκτων Μουντράκη Εύα με τη συνδρομή της Δάφνης Χρονάκη, αρχιτέκτονος της 13^{ης} Ε.Β.Α. και του Δημόπουλου Αθανάσιου, πολιτικού μηχανικού της 13^{ης} Ε.Β.Α.

² Τη συνέχεια αυτή του τείχους περιγράφει και ο Sanders, ο οποίος θεωρεί ότι το τείχος είναι το μεγαλύτερο σωζόμενο κτίσμα της ρωμαϊκής εποχής και το τοποθετεί στο δυτικό άκρο της ρωμαϊκής Ιεράπετρας.

³ Τμήμα του σκέλους είδε ο Sanders μέσα στις εγκαταστάσεις κτηνιατρικού κέντρου, που στέγαζε αργότερα τα σφαγεία της Ιεράπετρας, τα οποία κατεδαφίστηκαν στις αρχές του 2000.

επίπεδο έδρασης και θεμελίωσης του τείχους, μέχρι το βάθος της στάθμης της θάλασσας. Στη μέση περίπου του σκέλους ανοίγεται πύλη πλάτους 5,40 μ., την οποία διαμορφώνουν όμοιας κατασκευής τοίχοι (εικ. 2). Στο δυτικό τμήμα του σκέλους διατηρείται το χαμηλό τμήμα ημικυκλικού πύργου. Έχει μήκος 13 μ., εξέχει 1,20 μ. ανατολικά από την παρειά του βόρειου, ενισχυτικού τοίχου και διαμορφώνει πλατεία 0,40 μ. χαμηλότερα από αυτόν. Το σωζόμενο πλάτος του στο δυτικό τμήμα της πύλης, καθώς και στο δυτικό άκρο του, είναι 1,60 μ. Η πλατεία του εξέχει προς νότο, καλύπτοντας μια επιφάνεια 32 τ.μ., με μέγιστο συνολικό πλάτος 3,40 μ. (εικ. 3).

Στην κατά μήκος διάσταση του πύργου και βορειότερα του άξονα του τείχους, είναι κτισμένος τοίχος με σωζόμενο μήκος 11,90 μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,30 μ. και πάχος 1,60 μ. Ενδεχομένως να κτίστηκε μεταγενέστερα, προκειμένου να ενισχύσει τον πύργο και γενικότερα το τμήμα της πύλης. Ο αρμός συρραφής των κατασκευών είναι εμφανής στο δυτικό άκρο τους, καθώς και στη γωνία που σχηματίζουν ο ενισχυτικός τοίχος με το δυτικό τμήμα της πύλης.

Το τρίτο σκέλος του τείχους εκτείνεται κάθετα στα δύο προηγούμενα. Έχει μήκος 20 μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 2 μ. από το επίπεδο έδρασης του και πάχος 1,60 μ. (εικ. 4). Είναι κτισμένο σε συνεχή δόμηση με το ανατολικό σκέλος και η γωνία που δημιουργεί η τομή τους είναι ενισχυμένη εσωτερικά με κατασκευή που έχει κάτω τεταρτοκυκλίου και ακτίνα 0,40 μ. Το σκέλος συνδέεται με το δυτικό, στο νοτιότερο άκρο του, με ορατό τον αρμό συρραφής τους μέχρι το ύψος των 1,80 μ.

Στο νότιο τμήμα του σκέλους υπάρχει ένα άνοιγμα, το μήκος του οποίου στο επίπεδο του θεμελίου ξεκινά από τα 0,42 μ. για να φτάσει τα 1,40 μ. στην ανώτερη επιφάνειά του. Το συνολικό μήκος της κατασκευής είναι 2,45 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος της φτάνει τα 0,80 μ. Οι πλευρές του ανοίγματος στη δυτική όψη του είναι κατασκευασμένες με ολόπλινθη τοικοποιία. Ενδεχομένως, στη θέση αυτή να διαμορφωνόταν τυφλό αψίδωμα (σχ. 2).

ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Η τεχνική κατασκευής της τοικοδομίας του τείχους ομοιάζει με αυτές που συναντούμε σε πρωτοβυζαντινές οχυρώσεις, τόσο στην πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, όσο και σε σημαντικές πόλεις του Ελλαδικού χώρου, όπως η Θεσσαλονίκη και η Νικόπολη.

Συγκεκριμένα, το ανατολικό και το κάθετο σκέλος του τείχους, καθώς και η ανώτατη ζώνη του ανατολικού τμήματος του δυτικού σκέλους είναι κατασκευασμένα με όμοια τοικοδομία. Οι επιφάνειες των όψεών τους χαρακτηρίζονται από επιμελημένη τοικοποιία και είναι κτισμένες σύμφωνα με τη ρωμαϊκή τεχνική *opus incertum mixtum*, με οριζόντιες, εναλλασσόμενες ζώνες εργασμένων λίθων, διαφόρων σχημάτων και μεγεθών και οπτόπλινθων, μέσα σε κονίαμα. Την τεχνική αυτή την ανέπτυξαν οι Ρωμαίοι ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ. Είναι τυπική της εποχής του Μαξέντιου (τέλος 3^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ.) και χρησιμοποιείται σε όλη την Πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι και τον ύστερο Μεσαίωνα (Adam 1984, 156, Foss & Winfield 1986, 27).

Η βάση της ανωδομής στη νότια παρειά του τείχους διαμορφώνεται με πέντε επάλληλες σειρές οπτόπλινθων, ενώ στη βόρεια με μία (εικ. 5). Οι

οπτόπλινθοι έχουν τετράγωνο σχήμα, φέρουν εγχάρακτες, διαγώνιες γραμμές και έχουν πλευρές από 0,33-0,35 εκ. και πάχος από 4-5,5 εκ. Οι διαστάσεις αυτές παραπέμπουν στην περίοδο από τον Μέγα Κωνσταντίνο μέχρι τον Θεοδώριχο (337 – 526 μ.Χ.)⁴ (Marta 1986, 20, 27 και 34).

Λόγω της κλίσης του εδάφους και προκειμένου οι σειρές των οπτόπλινθων να ορίζουν τον οριζόντιο άξονα δόμησης, η βάση της ανωδομής διαφοροποιείται προς τα δυτικά. Ανάμεσα στις οπτόπλινθους και το θεμέλιο, στα δυτικότερα 15 μ. του ανατολικού σκέλους, έχει προστεθεί μία σειρά λίθων, ενώ στο κάθετο σκέλος έχουν προστεθεί δύο. Στη συνέχεια, επάλληλες σειρές λίθων σε οριζόντιες ζώνες υψώνονται πάνω από τις οπτόπλινθους. Στο τμήμα με το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος, στη νότια παρειά, διακρίνονται δέκα σειρές λίθων και στη συνέχεια ίχνη από τέσσερις ακόμα επάλληλες σειρές οπτόπλινθων.

Σύμφωνα με μακροσκοπική παρατήρηση, ο λίθος που έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του τείχους είναι ο σκληρός, μαργαϊκός ασβεστόλιθος. Το κονίαμα των αρμών, που αποτελείται από υπόλευκο ασβέστη και χοντρόκοκκη, γκρι άμμο, είναι πατητό και καλύπτει το περίγραμμα των λίθων και των οπτόπλινθων. Ο πυρήνας του τείχους είναι πληρωμένος με συμπαγή, χυτή τοικοποιία, που αποτελείται από μικρούς λίθους και σπανιότερα θραύσματα από οπτόπλινθους, που συνδέονται με άφθονο, ισχυρό κονίαμα⁵.

Οι τοίχοι του δυτικού σκέλους, που διαμορφώνουν την πύλη, είναι κατασκευασμένοι με όμοια τοικοποιία. Οι βόρειες όψεις τους είναι κτισμένες με αργολιθοδομή. Οι λίθοι που χρησιμοποιούνται είναι μεγάλοι μεγέθους σε σχέση με αυτούς στο υπόλοιπο τείχος και στους αρμούς τους παρεμβάλλονται μικρότεροι λίθοι. Σε τμήματα της επιφάνειάς τους διατηρείται επίχρισμα. Επίχρισμα επίσης διατηρείται στις πλάγιες όψεις των τοίχων που διαμορφώνουν την πύλη, καθώς και στο δάπεδό της.

Ο πυρήνας της τοικοποιίας του δυτικού σκέλους έχει κατασκευαστεί όμοια με αυτόν του ανατολικού και κάθετου σκέλους, είναι δηλαδή πληρωμένος με συμπαγή, χυτή τοικοποιία, που αποτελείται από μικρούς λίθους και σπανιότερα θραύσματα από οπτόπλινθους, συνδεδεμένους με άφθονο, ισχυρό κονίαμα.

Εντυπωσιακή είναι η τοικοποιία της νότιας παρειάς του ανατολικού τμήματος του δυτικού σκέλους, που είναι δομημένη στο μεγαλύτερο τμήμα της με επάλληλες, οριζόντιες σειρές οπτόπλινθων, πλευράς 50-55 εκ. και πάχους 4-5 εκ., που συνδέονται μεταξύ τους με παχείς αρμούς πληρωμένους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, που περιέχει χοντρόκοκκη άμμο⁶ (εικ. 6). Με όμοια τοικοποιία είναι κατασκευασμένος και ο πύργος.

Ο τοίχος βόρεια του πύργου είναι κτισμένος με τοικοποιία που ομοιάζει με αυτήν του ανατολικού και του κάθετου σκέλους, καθώς και του τμήματος

⁴ Οι διαστάσεις των οπτόπλινθων δε μπορούν να αποτελέσουν αποκλειστικό κριτήριο χρονολόγησης, δεδομένου ότι αυτές μπορούν να διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τόπο και το εργαστήριο που κάθε φορά κατασκευάζονται.

⁵ Με χυτή τοικοποιία κατασκευάζονται οι πυρήνες των τειχών ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ. και συνεχίζουν και στην πρωτοβυζαντινή εποχή.

⁶ Η τοικοποιία αυτή συναντάται σε λείψανα ρωμαϊκών κτισμάτων της Ιεράπετρας.

της ανωδομής του δυτικού σκέλους. Συγκεκριμένα, η βάση της ανωδομής του διαμορφώνεται από πέντε επάλληλες σειρές οπτόπλινθων, με πλευρά 33-35 εκ., που εναλλάσσονται με έξι οριζόντιες σειρές λίθων. Πάνω από αυτούς διατηρείται μια ακόμη σειρά οπτόπλινθων.

Το ανώτερο τμήμα της νότιας όψης του τείχους είναι κατεστραμμένο, ενώ ο πυρήνας του είναι κατασκευασμένος όμοια με αυτόν του ανατολικού σκέλους.

ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ

Το επίπεδο έδρασης και θεμελίωσης του τείχους ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους προς τα δυτικά, η οποία στον περιβάλλοντα χώρο της «Ναυμαχίας» έχει καλυφθεί από τη σύγχρονη πλακόστρωση. Αποτελείται από ένα στρώμα γεμισμένο με μεγάλες, ακανόνιστες πέτρες, κομμάτια πλίνθων και άφθονο, σκληρό κονίαμα.

Η υψομετρική απόκλιση του ανατολικού με το δυτικό άκρο είναι περίπου 1 μ. Στο βαθμό που ήταν δυνατό να διερευνηθεί η θεμελίωση του τείχους, φαίνεται πως αυτό εδράζεται σε θεμέλιο πάχους 1,10 μ. περίπου. Η ανωδομή του τείχους στη νότια παρειά του υψώνεται πάνω από το θεμέλιο, ακολουθώντας τον κάθετο άξονά του. Από τη βόρεια παρειά, το θεμέλιο εκτείνεται με πέδιλο προς την ενδοχώρα και φέρει λιθόστρωτο στην επιφάνειά του, διαμορφώνοντας έτσι τη στάθμη του εδάφους και της διέλευσης. Το πλάτος του είναι συνολικά 3,6 μ., είναι δηλαδή 1,6 μ. κάτω από το τείχος και εκτείνεται 2 μ. πέρα από αυτό.

Το λιθόστρωτο, όπου διατηρείται, αποτελείται από μικρούς λίθους στο ανατολικό σκέλος και από λίθους και οπτόπλινθους στο δυτικό.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Με βάση την αρχιτεκτονική διάταξη και την κατασκευή της τοικοδομίας του τείχους διακρίνονται σε αυτό τρεις οικοδομικές φάσεις.

Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει το δυτικό σκέλος, που περιλαμβάνει τους τοίχους που διαμορφώνουν την πύλη, καθώς και τον ημικυκλικό πύργο. Στη δεύτερη ανήκει ο τοίχος που κατασκευάστηκε βόρεια και κατά μήκος του πύργου, ενώ στην τρίτη φάση ανήκει το ανατολικό και κάθετο σκέλος του τείχους. Στη φάση αυτήν προστέθηκαν μερικές σειρές λίθων και στην ανώτατη ζώνη του δυτικού σκέλους.

Ωστόσο, η ομοιομορφία της τοικοποιίας, που εντοπίζεται στον ενισχυτικό τοίχο του πύργου, με αυτήν του ανατολικού και του κάθετου σκέλους μας οδηγεί στη σκέψη ότι η δεύτερη και η τρίτη οικοδομική φάση μπορεί και να ταυτίζονται χρονικά.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η χρονολόγηση του τείχους μπορεί να προκύψει με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία που μας παρέχει η έρευνα και αφορούν στην τεχνική κατασκευής του τείχους, αλλά και στα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα της πόλης της Ιεράπετρας.

Τμήμα του τείχους συνδέεται αναμφισβήτητα με τη Ρωμαϊκή περίοδο της πόλης (Sanders 1982, 139, Παπαδάκης 2000, 25). Η Ιεράπετρα κατά την

περίοδο αυτή είναι το πιο πρόσφορο λιμάνι και η γεωγραφική της θέση συντείνει στο να γνωρίσει μια πρωτοφανή ακμή (Παπαδάκης 2000, 18-19).

Η επίκαιρη θέση της Κρήτης από άποψη στρατηγική και εμπορική την καθιστά, όπως πληροφορούμαστε το 535 μ.Χ. από το «Συνέκδημο» του Ιεροκλέους του Γραμματικού, αυτοτελή επαρχία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Ιεράπετρα αποτελεί κατά την περίοδο αυτή μία από τις 22 πόλεις-κέντρα της Κρήτης (Honigmann 1939, 19).

Από τα Τακτικά των αυτοκρατόρων Λέοντος του Γ' και Κωνσταντίνου του Ε' η Κρήτη φέρεται να έχει 12 Επισκοπές, μία εκ των οποίων είναι και η Ιεράπετρα⁷. Η πόλη μπορεί να εντάχθηκε στο γενικό και τοπικό σχεδιασμό της άμυνας του Βυζαντίου, που είχε ως στόχο την άμυνα των εδαφών της αυτοκρατορίας και την προστασία των πόλεων της (Δοκίμιο Οχυρωτικής 2001, 20), τόσο εξαιτίας της καίριας θέσης που διατηρεί στο σταυροδρόμι της Ανατολής, όσο και μιας σχετικής ακμής, που πιθανώς να διατηρεί από τα χρόνια της ρωμαϊκής εποχής⁸.

Στην περίπτωση της Ιεράπετρας, η επανοχύρωση της πόλης στα πρωτοβυζαντινά χρόνια θα ακολούθησε τον οχυρωματικό περίβολο της Ρωμαϊκής περιόδου. Και στις δύο αυτές περιόδους το τείχος θα προφύλαζε την πόλη και τους κατοίκους της από την πλευρά της θάλασσας και θα ήλεγχε την πρόσβαση σε αυτήν⁹.

Έτσι, η πρώτη οικοδομική φάση μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά από την ύστερη ρωμαϊκή έως την πρωτοβυζαντινή εποχή και συγκεκριμένα από το τέλος του 3^{ου} έως τις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. και η δεύτερη και η τρίτη οικοδομική φάση στην πρωτοβυζαντινή εποχή, που περιλαμβάνει τα μέσα του 4^{ου} αι. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.

Η ομοιότητα της τοικοδομίας του τείχους της Ιεράπετρας με αυτήν που συναντούμε στα Θεοδοσιανά τείχη της Κωνσταντινούπολης (Foss & Winfield 1986, 52-53), της Θεσσαλονίκης (Βελένης 1998, 64-67, Ευγενίδου 1997, 119-122), καθώς στα παλαιοχριστιανικά τείχη της Νικοπόλεως (Ζάχος *et al.* 2008, 152-157, Gregory 1987, 253-267, Χρυσοστόμου & Κεφαλλονίτου 2001, 20-22), έρχονται να ενισχύσουν την άποψη αυτή.

Το τείχος της Ιεράπετρας αποτελεί ένα σημαντικό, αρχαιολογικό εύρημα οχυρωματικής τέχνης για τη ρωμαϊκή εποχή, αλλά κυρίως για την οχυρωματική τέχνη της πρωτοβυζαντινής Κρήτης, δεδομένου ότι είναι ένα από τα ελάχιστα οχυρωματικά έργα της περιόδου αυτής στο νησί¹⁰.

⁷ Ως επισκοπή πάντως πρωτοεμφανίζεται από το 457/5 μ.Χ. (Κονιδάρης 1953, 462, πίν. Α-Β, Δετοράκης 1990, 128-129).

⁸ Η Κρήτη φτάνει στον ανώτερο βαθμό οικονομικής ανάπτυξης κατά τον 6^ο και το α' μισό του 7^{ου} αι. μ.Χ. (Tsougarakis 1988, 20-21).

⁹ Τα πρώτα χρόνια του 7^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρονται εκθρικές επιδρομές, οι οποίες θα κορυφωθούν με την αραβική απειλή που έχει αρχίσει να διαφαίνεται (Δετοράκης 1990, 132, Γιαννόπουλος 1995, 177).

¹⁰ Στην πόλη των Χανίων έχει εντοπιστεί τμήμα οχύρωσης που μπορεί να χρονολογηθεί, σύμφωνα με τον προϊστάμενο της 28^{ης} Ε.Β.Α. κ. Μιχάλη Ανδριανάκη, στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Το εν λόγω τμήμα δεν παρουσιάζει κατασκευαστικές ομοιότητες με το τείχος της Ιεράπετρας. Επίσης, στην ακρόπολη της Γόρτυνας τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου χρονολογούνται από τον Sanders στον 7^ο - 8^ο αι. μ.Χ. (Sanders 1982, 73, Γιγουρτάκης 2004, 73-82).

Επιπροσθέτως, η μελέτη του θα συμβάλλει στη σκιαγράφηση της εικόνας της εποχής και των συνθηκών που επικρατούν, τόσο στην πρωτοβυζαντινή Κρήτη, όσο και στην πρωτοβυζαντινή Ιεράπετρα, δεδομένου ότι τα περισσότερα στοιχεία που προκύπτουν για την εν λόγω περίοδο προέρχονται κυρίως από τα αρχαιολογικά ευρήματα των βασιλικών.

Τέλος, ελπίζουμε ότι θα μας δοθεί η ευκαιρία, παρά τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν, να ερευνήσουμε και την περιοχική δυτικά του τείχους, πέρα από το κανάλι της «Ναυμαχίας», περιοχή στην οποία εκτείνεται το τείχος σύμφωνα με τα λείψανα που έχουν εντοπιστεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βελένης, Γ., 1998. *Τα Τείχη της Θεσσαλονίκης, από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Γιαννόπουλος, Π., 1995. Ορισμένα προβλήματα από την ιστορία της μεσοβυζαντινής Κρήτης προ της αραβικής κατοχής. *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β1. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης – Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 173-192.

Γιγουρτάκης, Ν.Μ., 2004. *Βυζαντινές Οχυρώσεις στην Κρήτη κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο (961-1204)*. Μεταπτυχιακή εργασία. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Δετοράκης, Θ., 1990. *Ιστορία της Κρήτης*. 2^η έκδοση. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.

Δοκίμιο Οχυρωτικής 2001: χ.ε. 2001. *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο. Ο βορειοελλαδικός χώρος, 4^{ος}-15^{ος} αι.* ΥΠ.ΠΟ. - 9^η Ε.Β.Α. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.

Ευγενίδου, Δ., 1997. *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, Βυζαντινή Καστροκποία*. Αθήνα: Adam.

Ζάχος, Κ.Λ., Καλπάκης, Δ., Κάππα, Χ. & Κύρκου, Θ., 2008. *Νικόπολη, αποκαλύπτουσα την πόλη της νίκης του Αυγούστου*. Αθήνα.

Κονιδάρης, Γ., 1953. Αι Επισκοπαί της Κρήτης μέχρι του ΙΑ' αιώνας. *ΚρητΧρον*, 7, σ. 462-478, πίν. Α-Β.

Παπαδάκης, Ν.Π., 2000. *Ιεράπετρα - Η ύψη του Λιβυκού. Οδηγός για την ιστορία, αρχαιολογία και πολιτισμό της*. Ιεράπετρα: Έκδοση Δήμου Ιεράπετρας.

Χρυσοστόμου, Π. & Κεφαλλονίτου, Φρ., 2001. *Νικόπολις*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.- Τ.Α.Π.Α.

Adam, J.P., 1984. *La Construction Romaine. Matériaux et techniques*. Paris: Picard.

Foss, C. & Winfield, D., 1986. *Byzantine Fortifications. An introduction*. Pretoria: University of South Africa.

- Gregory, T., 1987. The early Byzantine fortification of Nikopolis in comparative perspective. Στο: Ευ. Χρυσός (επιμ.), *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη* Πρέβεζα, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984. Πρέβεζα: Δήμος Πρέβεζας, σ. 253-261.
- Honigmann, E. (επιμ.), 1939. Le Synecdemos d' Hierokles et l' Opuscule géographique de Georges de Chypre. *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, τεύχ. I, σ. 19,3.
- Marta, R., 1986. *Tecnica Costruttiva Romana*. Roma: Kappa.
- Sanders, I.F., 1982. *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of late Hellenistic, Roman and early Byzantine Crete*. Warminster, Wilts, England: Aris & Phillips Ltd.
- Tsougarakis, D., 1988. *Byzantine Crete from the 5th century to the Venetian Conquest*. Αθήνα: Historical Publication St. Basilopoulos.

INVESTIGATION OF THE BYZANTINE WALL IN KATO MERA, IERAPETRA

MARI MARIA

The byzantine wall in Ierapetra remains today only in the western, sea-facing area in the parish of Kato Mera in Ierapetra. A western extension must be considered possible, according to roman remains found to the west of the “Navmahia” channel, while the eastern extension has been lost because of the spread of the modern town.

After restoration work on the later additions, as well as investigation into both sides of the walls, a part of approximately 160 m was uncovered.

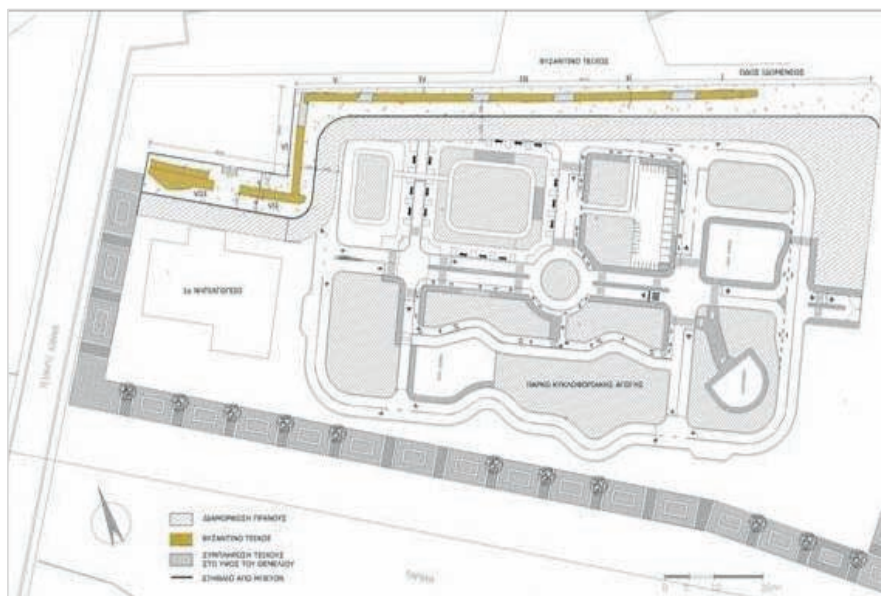
Taking into account not only the building style of the wall, but also evidence from the materials used, it can be seen that there are three building phases which are not chronologically separate from one another.

The first building phase was detected in the western part of the wall, where a gate, 5.40 m wide, and a semi-rotund tower, whose upper surface has the form of an open area, have been uncovered. The second phase belongs to the western part of the wall, north of the tower. It was possibly built to provide reinforcement. The third phase is seen in the straight, eastern part of the wall which meets the western section on the northern side of the eastern extension.

The structure of the wall is in the same style as the well-known Roman system of wall building, “opus incertum mixtum”. According to the structure of the wall, the first building phase can be dated back to the late Roman - early Byzantine period (2nd to 4th century AD), while the second and the third phase to the 4th to 6th century AD.

The aforementioned wall shows building similarities with fortresses such as the early Byzantine walls of Nikopolis, the Theodosian walls of Constantinople and Thessaloniki.

ΜΑΡΗ ΜΑΡΙΑ

Σχ.1. Γενική κάτοψη τείχους.

Εικ. 1. Ανατολικό σκέλος τείχους, άποψη της βόρειας όψης.

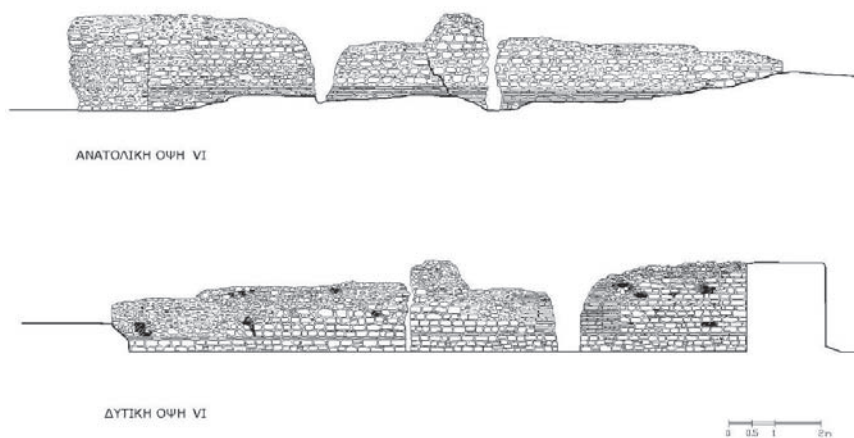
Εικ. 2. Δυτικό σκέλος τείχους, άποψη της πύλης, του πύργου και του βόρειου ενισχυτικού τοίχου.

Εικ. 3. Δυτικό σκέλος τείχους, άποψη του πύργου.

Εικ. 4. Κάθετο σκέλος τειχους, άποψη τμήματος της νότιας όψης.

Σχ. 2. Κάθετο σκέλος τειχους, ανατολική και δυτική όψη.

Εικ. 5. Ανατολικό σκέλος τείχους, άποψη τμήματος νότιας παρειάς.

Εικ. 6. Δυτικό σκέλος τείχους, τοικοδομία νότιας παρειάς.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΣΗΤΕΙΑΣ: ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΕ ΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΟΥΤΡΟ

ΚΑΤΗΦΟΡΗ ΜΑΡΙΑΝΝΑ

Η έρευνα για το ιδιόρρυθμο κτίσμα του Ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας ξεκίνησε από τη 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 2001, όταν μετά από μια πρώτη διερεύνηση εκπονήθηκε και υλοποιήθηκε η μελέτη των άμεσα αναγκαίων αναστηλωτικών μέτρων (Ανδριανάκης *et al.* 2001). Συστηματικότερη έγινε η έρευνα από το 2005, όταν απομακρύνθηκαν οι επικώσεις εξωτερικά του μνημείου και ξεκίνησαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασής του, σύμφωνα με τη σχετική μελέτη (Χρονάκη *et al.* 2007), οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 2007¹.

Ο Ναός των Αγίων Αποστόλων βρίσκεται στο δυτικό άκρο του χωριού Κάτω Επισκοπή, 4 χλμ. από την πόλη της Σητείας και είναι σήμερα κοιμητηριακός ναός του οικισμού. Πρόκειται για μικρό, τριμερές, τρουλλαίο κτίσμα που αποτελείται από διαμερίσματα ίσου πλάτους, εκ των οποίων το ανατολικό και δυτικό είναι ορθογώνια και στεγάζονται με χαμηλούς, ημικυλινδρικούς θόλους, ενώ το κεντρικό είναι τετράγωνο και στεγάζεται με οκταγωνικό τρούλλο, που εδράζεται εναλλάξ σε τόξα και ημικώνια. Βόρεια και νότια του κεντρικού χώρου ανοίγονται δύο κόγχες, πεταλοειδείς εσωτερικά και πεντάπλευρες εξωτερικά, οι οποίες στεγάζονται με επιμηκυσμένα τεταρτοσφαίρια.

Η αρχική κατασκευαστική φάση του μνημείου χρονολογείται στη Μεσοβυζαντινή περίοδο με βάση τα διατηρούμενα επιχρίσματα, που φέρουν χαραγμένα με μυστρί μιμούμενα ισόδομη τοιχοποιία, τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο και τη διάρθρωση των όψεων με πλίνθινα, τυφλά αψιδώματα, που περιβάλλονται από τετράφυλλα φιαλοστόμια χωρίς εφυάλωση (εικ. 1). Όλα αυτά είναι στοιχεία που απαντούν σε μνημεία της Κωνσταντινούπολης μετά το 10^ο αι. και σε μνημεία του 11^{ου} αι. της Κρήτης² και της ευρύτερης καλλιτεχνικής επικράτειας της Κωνσταντινούπολης.

Η δεύτερη φάση ζωής του μνημείου τοποθετείται ανάμεσα στο 15^ο και 17^ο αι., όταν χτίστηκε η Αγία Τράπεζα και το κωνευτήριο, ανοίχτηκε το αγιοθύριδο του ναού, ενοποιήθηκε ο κεντρικός με το δυτικό χώρο και τοποθετήθηκε ανάμεσά τους χαμηλό τόξο, ενώ τα υποδαπέδια τμήματά τους χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό των νεκρών του οικισμού.

Τους χρόνους της Οθωμανικής Κυριαρχίας η Κάτω Επισκοπή κατοικήθηκε από Οθωμανούς έποικους και ο χώρος πέρασε φάσεις

¹ Οι εργασίες εντάχθηκαν στο έργο «Ανάδειξη - Αποκατάσταση Μεσοβυζαντινών Ναών Ανατολικής Κρήτης», το οποίο χρηματοδοτήθηκε από την Κ.Π. INTERREG IIIA Ελλάδα - Κύπρος.

² Παραδείγματα ναών της Κρήτης του 11^{ου} αι. με ανάλογα χαρακτηριστικά (Μυλοποταμιτάκη 1986, Ανδριανάκης 1991): Ναός Αγίου Ιωάννη στο Ρουκάνι Τεμένους, Παναγίας στο Φόδελε Μαλεβιζίου, Αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά Κισάμου, Άη Κυρ Γιάννη στον Αλικιανό Χανίων, Παναγίας στην Κυριάνα Ρεθύμνου, Παναγίας στη Ρογδιά Ηρακλείου και Αγίου Γεώργιου και Χαράλαμπος στην Επισκοπή Ιεράπετρας.

εγκατάλειψης, ενώ χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά ως αποθήκη ή στάβλος (Τσαντάκης 1991).

Το 1896-1897 οι χριστιανοί κάτοικοι που εγκαταστάθηκαν στο χωριό, επαναλειτούργησαν το ναό προχωρώντας σε εκτεταμένες επισκευές, οι οποίες συνεχίστηκαν σε διάφορες φάσεις επέμβασης μέσα στον 20^ο αι., με σημαντικότερη την καθαίρεση του διαχωριστικού τοίχου ανάμεσα στον κεντρικό και ανατολικό χώρο και την κατασκευή στη θέση του πλαισίου από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Στην πρώτη φάση διερεύνησης, μελέτης και εκτέλεσης των άμεσων αναστηλωτικών εργασιών το 2001 διατυπώθηκε η υπόθεση πως το οικοδόμημα είχε κατασκευαστεί αρχικά ως λουτρό. Ποικίλα στοιχεία, που εμφανίστηκαν κατά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης το 2005-2006, επιβεβαίωσαν την υπόθεση αυτή και οδήγησαν στο τέλος του 2006 στη διενέργεια ανασκαφής σε όλο το εσωτερικό του ναού, για τον εντοπισμό των τυχόν σωζόμενων, υπόγειων λουτρικών εγκαταστάσεων³. Το μοναδικό τμήμα το οποίο δε διερευνήθηκε είναι η ζώνη κάτω από το πλαίσιο οπλισμένου σκυροδέματος, επειδή για λόγους ασφάλειας το πλαίσιο δεν καθαιρέθηκε (σχ. 1).

Για την καλύτερη κατανόηση των γενικών και ειδικών χαρακτηριστικών του λουτρού μελετήθηκαν παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και πρώιμα ισλαμικά λουτρά και εντοπίστηκαν σημαντικές τυπολογικές ομοιότητες του μνημείου της Κάτω Επισκοπής Σητείας με το λουτρό της Επισκοπής Ιεράπετρας του 11^{ου} αι. (Μυλοποταμιτάκη 1986), της Μονής Καισαριανής του 11^{ου} - 12^{ου} αι. (Ορλάνδος 1958), της Σπάρτης του 11^{ου} - 13^{ου} αι. (Μπούρας 1982) και της Μονής Παναγίας στο Δερβενοσάλεσι του 13^{ου} αι. (Ορλάνδος 1958). Το μνημείο της Επισκοπής Ιεράπετρας είναι εκείνο με το οποίο το λουτρό και Ναός των Αγίων Αποστόλων έχει την ισχυρότερη συγγένεια ως προς τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, την κάτοψη και την ογκομετρία και το οποίο επίσης είχε κατασκευαστεί αρχικά τον 11^ο αι. ως λουτρό και αργότερα, το 16^ο αι., μετατράπηκε σε ναό αφιερωμένο στους Αγίους Γεώργιο και Χαράλαμπο.

Η κατασκευή του μνημείου, οι πηλοσωλήνες ύδρευσης και εξαερισμού στο πάχος της τοικοποιίας και τα ευρήματα της ανασκαφής, σε συνδυασμό με τις διαθέσιμες μελέτες άλλων λουτρών, οδήγησαν σε μια σειρά παρατηρήσεων σχετικά με την ύδρευση και αποχέτευση του λουτρού, τη θέρμανση και τον εξαερισμό του χώρου, καθώς και γενικότερα τη διάταξη και λειτουργία των λουτρικών εγκαταστάσεων (σχ. 2).

ΔΥΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ

Καταρχήν, η είσοδος στο λουτρό γινόταν από την τοιχισμένη σήμερα θύρα στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου με βαθμίδα ανόδου εξωτερικά.

Στο δυτικό διαμέρισμα, μετά την αποξήλωση των νεότερων δαπέδων και των επιχώσεων, αποκαλύφθηκε ένα σύνολο ταφών, ενώ δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο που να σχετίζεται με το λουτρό. Το δυτικό διαμέρισμα, λοιπόν, που φωτιζόταν μόνο από το μικρό, βόρειο φεγγίτη και πιθανόν άλλο ένα αντίστοιχο

³ Καίτοι κυρίαρχο στην ανασκαφή και ενδιαφέρον, το σύνολο των ταφών που αποκαλύφθηκαν και των ευρημάτων που τις συνοδεύουν δε θα παρουσιαστούν εδώ, λόγω της εστίασης της παρούσας μελέτης στα συνδεδεμένα με το λουτρό ευρήματα.

στο νότιο τοίχο, προφανώς λειτουργούσε ως αποδυτήριο, εκεί οι λουόμενοι εκδύονταν, άφηναν τα προσωπικά τους αντικείμενα και ντύνονταν μετά το λουτρό. Ο ίδιος χώρος μπορεί να λειτουργούσε και ως ψυχρολούσιο διαμέρισμα (*frigidarium*), με την έννοια ότι εκεί οι λουόμενοι θα μπορούσαν να αναπαυθούν και να χαλαρώσουν (Κανετάκη 2004, 23).

Μεταξύ του κεντρικού και δυτικού διαμερίσματος αποκαλύφθηκε το θεμέλιο του αρχικού, διαχωριστικού τοίχου των δύο χώρων κάτω από το υφιστάμενο τόξο, το οποίο δημιουργήθηκε για τη μεταξύ τους επικοινωνία κατά τη μετατροπή του κτίσματος σε ναό. Με βάση τα κατασκευαστικά και μορφολογικά του χαρακτηριστικά (απλή διατομή, καλή λάξευση) μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη Βενετοκρατία. Η διάνοιξη του τοίχου σε φάση μεταγενέστερη της αρχικής, με μεταφορά και χρήση έτοιμου τόξου από άλλη κατασκευή, βεβαιώνεται επίσης από την ασύμμετρη τοποθέτησή του, με παραστάδα μόνο από τη μία πλευρά, καθώς και από την καταστροφή του κατακόρυφου σωλήνα στο νότιο τοίχο κατά την τοποθέτηση του τόξου.

Στην κάτοψη του μνημείου ο Gerola (1908, 95, εικ. 57) αποτυπώνει ένα τοίχο ανάμεσα στο ανατολικό διαμέρισμα και τον κεντρικό χώρο, με ένα στενό άνοιγμα στο μέσο του. Μπορεί, λοιπόν, να υποθεθεί ότι ανάλογα θα διαχωρίζονταν και θα επικοινωνούσαν το δυτικό διαμέρισμα με τον κεντρικό χώρο. Συνεπώς, τα τρία διαμερίσματα ήταν αρχικά πλήρως διαχωρισμένα με τοίχους, στους οποίους υπήρχε στενό άνοιγμα επικοινωνίας κατά τον κεντρικό άξονα του κτηρίου και το οποίο μάλλον θα έκλεινε με βήλο ή ξύλινη θύρα για τη διατήρηση της θερμοκρασίας στο εσωτερικό του λουτρού⁴.

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Η ανασκαφή του κεντρικού διαμερίσματος αποκάλυψε ένα σύνολο ταφών, που εν μέρει χρησιμοποιήσαν και εν πολλοίς κατέστρεψαν τα υποδαπέδια στοιχεία του λουτρού. Παρ' όλα αυτά παραμένει διακριτό ένα πλέγμα 16 λίθινων πεσσών⁵, διαστάσεων 40 x 50 εκ. περίπου, οι οποίοι διατάσσονται σε κάρναβο 4 x 4. Από αυτούς διατηρούνται καλύτερα δέκα από τους δώδεκα περιμετρικούς πεσσούς.

Οι τέσσερις δυτικοί ακουμπούν στο θεμέλιο του τοίχου που διαχωρίζει το δυτικό από το κεντρικό διαμέρισμα, ενώ οι τέσσερις ανατολικοί μάλλον αναπτύσσονται προς τα ανατολικά, με τη μορφή τοιχείου κάτω από το πλαίσιο από οπλισμένο σκυρόδεμα, αφήνοντας τρία υποδαπέδια ανοίγματα επικοινωνίας με το ανατολικό διαμέρισμα. Μέσω των τριών αυτών ανοιγμάτων θα εισχωρούσε ο ζεστός αέρας στον κεντρικό χώρο, θερμαίνοντας το δάπεδο του λουτρού, για το υλικό του οποίου δεν εξήχθησαν ασφαλή συμπεράσματα, στηριζόταν, πάντως, στους δεκαέξι λιθόκτιστους πεσσούς του υποκαύστου. Η έξοδος του θερμού αέρα από τον υποδαπέδιο χώρο γινόταν πιθανότατα από στενά διάκενα, κατά μήκος του νότιου και βόρειου τοίχου, εάν η απόσταση των 5-7 εκ. που απέχουν οι νότιοι και βόρειοι πεσσοί από τους αντίστοιχους

⁴ Για βηλόθυρα βλ.: Αθανασούλης (1996-1997, 223 και υπ. 56).

⁵ Λιθόκτιστοι πεσσοί υποκαύστων έχουν βρεθεί σε ανασκαφές βυζαντινών λουτρών στο Ηράκλειο (Σταρίδα 1992 και 1997).

πλαϊνούς τοίχους διατηρούνταν και ανάμεσα στο δάπεδο και τον τοίχο⁶. Στη συνέχεια ο εξαερισμός του χώρου γινόταν από τηλοσωλήνες στις γωνίες του κεντρικού διαμερίσματος⁷. Στις τρεις γωνίες, βορειοανατολική, βορειοδυτική και νοτιοδυτική, διατηρούνται σήμερα οι κατακόρυφοι σωλήνες με μικρή κλίση, αν και σε ορισμένα κατεστραμμένα τμήματά τους έχει απομείνει μόνο το αποτύπωμά τους στο κονίαμα. Οι σωλήνες στην εσωτερική επιφάνεια των τοίχων καταλήγουν με στόμια σε ύψος περίπου 1 μ. από το δάπεδο, ενώ η άνω απόληξή τους βρίσκεται στη στέψη του τοίχου⁸.

Ο κεντρικός χώρος, λοιπόν, ο οποίος φωτιζόταν από τα παράθυρα του τρούλλου και των κογχών και διαχωριζόταν με τοίχους από το δυτικό και ανατολικό διαμέρισμα, αποτελούσε το θερμό οίκο του λουτρού, όπου πιθανότατα οι επισκέπτες έκαναν λουτρό εφίδρωσης, καθώς περίμεναν για το μπάνιο τους. Σε αυτό συνηγορούν και τα κυρίαρχα στοιχεία της ανωδομής, όπως οι καμπύλες στους όγκους, η άλλοτε περιμετρική διάταξη με κόγχες και ανοίγματα και η θολωτή κάλυψη, τα οποία είναι χαρακτηριστικά που απαντούν συνήθως στο θερμό τμήμα (*caldarium*) των λουτρών (Κανετάκη 2004, 24).

ΚΟΓΧΕΣ

Στις δύο κόγχες, βόρεια και νότια του κεντρικού διαμερίσματος, αποκαλύφθηκαν δάπεδα από ισχυρό, υδραυλικό κονίαμα σε δύο στάθμες. Τόσο το αρχικό, όσο και το επόμενο, υπερυψωμένο κατά 20 εκ., έχουν καμπύλη συναρμογή προς το υδραυλικό επίχρισμα του τοίχου, που διατηρείται τμηματικά στην κατώτερη ζώνη, ενώ κάτω από το κατώτερο δάπεδο υπάρχει λιθορριπή θεμελίωσης σε όλο το πλάτος της κόγχης (εικ. 2).

Οι κόγχες προφανώς λειτουργούσαν ως ατομικοί λουτήρες, η χρήση των οποίων εξαπλώθηκε στα υστερορωμαϊκά χρόνια (Αθανασούλης 1996-1997, 219-223 και υποσ. 48) και συνεχίστηκε στα βυζαντινά και πρώιμα ισλαμικά λουτρά (Κανετάκη 2004, 23).

Οι κόγχες διαχωρίζονται από τον κεντρικό χώρο με τοίχιο, που καταλαμβάνει όλο το μήκος της εισόδου τους με τη μορφή στηθαίου⁹, το οποίο στη φάση χρήσης του λουτρού ήταν πιθανότατα υψηλότερο από το εκάστοτε

⁶ Στο λουτρό της Μονής Παναγίας στο Δερβενοσάλεσι η είσοδος του θερμού αέρα γινόταν από σωλήνες, που εξέρχονταν από το υπόκαυστο στο χώρο και από τα διάκενα 5 εκ., που παρεμβάλλονταν μεταξύ των τοίχων και των θρανίων που βρίσκονταν περιμετρικά (Ορλάνδος 1958, 103).

⁷ Στο λουτρό της Μονής Παναγίας στο Δερβενοσάλεσι πήλινοι αγωγοί στο πάχος του τοίχου στις τέσσερις γωνίες του κεντρικού χώρου συμμετείχαν στο σύστημα θέρμανσης και εξαερισμού, καθώς ξεκινούσαν από τα υπόκαυστα, ήταν ανοικτοί προς τον κεντρικό χώρο σε ύψος 1 μ. και συνέχιζαν κλειστοί μέχρι τη στέγη για εξαερισμό (Ορλάνδος 1958, 103). Στο λουτρό της Σητείας δεν υπάρχει ένδειξη ότι οι σωλήνες κατέρχονταν μέχρι τη στάθμη του υπόκαυστου.

⁸ Στο λουτρό της Επισκοπής Ιεράπετρας στη στέγη και σχεδόν σε επαφή με τη βάση του τρούλλου, όπως δηλαδή και στο λουτρό της Σητείας, διακρίνεται το στόμιο τηλοσωλήνα, τοποθετημένου κατακόρυφα στην τοικοποιία (Μυλοποταμιτάκη 1986, 446).

⁹ Στο λουτρό της Κοκκινορράχης Σπάρτης του 5^{ου} - 6^{ου} αι., οι ατομικοί λουτήρες, δύο ψυχρού και δύο θερμού ύδατος, διαχωρίζονταν από τον κεντρικό χώρο με στηθαίο (Αθανασούλης 1996-1997, 219-223).

δάπεδο στο εσωτερικό τους, καθιστώντας έτσι κάθε κόγχη δεξαμενή. Αργότερα το τοιχίο ταπεινώθηκε για την ευκολότερη πρόσβαση στο εσωτερικό των κογχών.

Στη νότια κόγχη, στο μέσο αυτής και πλησίον του στηθαίου, σώζεται κτιστό κάθισμα για τον επισκέπτη εντός του χώρου λούσης, οι κάθετες επιφάνειες του οποίου είναι επικρισμένες με υδραυλικό κονίαμα, όπως άλλωστε θα ήταν και η εσωτερική πλευρά των στηθαίων στη φάση χρήσης των κογχών ως λουτήρες. Αντίστοιχο κάθισμα φαίνεται να υπήρχε και στη βόρεια κόγχη, το οποίο μάλλον ενσωματώθηκε στην πλήρωση για την κατασκευή του ανώτερου δαπέδου.

Στη νότια κόγχη το νερό έφτανε δια μέσου πηλοσωλήνας, η οποία εισέρχεται στο βόρειο τοίχο της βορειανατολικής γωνίας του μνημείου σε ύψος περίπου 2 μ. από το έδαφος και ενσωματωμένη στο πάχος του τοίχου διατρέχει με μικρή κλίση όλο τον ανατολικό και το νότιο τοίχο του ανατολικού διαμερίσματος, κοντά στην κόγχη στρέφει προς τα κάτω και συνεχίζει στον τοίχο της κόγχης, απολήγοντας σε οπή σε ύψος 65 εκ. από το δάπεδο. Το νερό που έτρεχε στη νότια κόγχη ήταν πιθανότατα και σύμφωνα με τις ενδείξεις ψυχρό.

Στη βόρεια κόγχη το νερό εισερχόταν από οπή στον ανατολικό τοίχο της, που είναι σήμερα αποφραγμένη. Εκεί, φαίνεται, πως κατέληγε αγωγός που παραλάμβανε υδρατμούς από το ανατολικό διαμέρισμα, όπου θερμαινόταν το νερό και τους έστελνε υγροποιημένους στην κόγχη. Ο αγωγός εξωτερικά του μνημείου στηριζόταν σε πατάρι διαμορφωμένο από προεξέχουσες λίθινες πλάκες κατά μήκος του βόρειου τοίχου, των οποίων ορισμένα μόνο υπολείμματα είναι σήμερα ορατά. Με βάση την υπόθεση της υγροποίησης των ατμών του ανατολικού διαμερίσματος μέσα στον αγωγό αυτό, στη βόρεια κόγχη έτρεχε ζεστό νερό (εικ. 3).

Εκτός από τα ευρήματα που σχετίζονται με την εισροή νερού στις κόγχες από τον ανατολικό τους τοίχο, εντοπίστηκαν και οι οπές απορροής των υδάτων στο δάπεδό τους, που συνεχίζουν σε βάθος στα επίπεδα και των δύο φάσεων, οδηγούν σε αποχετευτική πηλοσωλήνα, η οποία διαπερνά το πάχος του δυτικού τοίχου της κάθε κόγχης, για να καταλήξουν εξωτερικά του μνημείου. Μέσα σε χαλαρά υλικά στην οπή απορροής της βόρειας κόγχης βρέθηκε κεραμικό, κυκλικό πώμα, το οποίο φαίνεται πως χρησίμευε για κάλυμμα της οπής απορροής, το οποίο υποδεικνύει την πιθανή χρήση της κόγχης ως δεξαμενή εμβάπτισης.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ

Το ανατολικό διαμέρισμα είχε είσοδο από το άνοιγμα του διαχωριστικού τοίχου στον κεντρικό άξονα του κτηρίου, όπως αποτυπώνεται από τον Gerola (1908, 95 εικ. 57) και φωτιζόταν από ένα μικρό παράθυρο στο βόρειο τοίχο. Η εισροή του νερού εντός του διαμερίσματος γινόταν από την αποφραγμένη σήμερα οπή κάτω από το φωτιστικό άνοιγμα, που διαμορφώνεται από λίθινο, λαξευτό αγωγό τετραγωνικής διατομής¹⁰. Ψηλότερα και ανατολικότερα αυτής

¹⁰ Στο λουτρό της Μονής Παναγίας στο Δερβενοσάλεσι οι σωλήνες που φέρνουν το νερό στο εσωτερικό του λουτρού εντοπίζονται στην ίδια θέση του αντίστοιχου διαμερίσματος (Ορλάνδος 1958, 102).

υπήρχε η ηλιοσώληνα εξαερισμού, που φαίνεται ότι οδηγούσε τους υδρατμούς στη βόρεια κόγχη.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, στο ανατολικό διαμέρισμα αποκαλύφθηκε υπόκαυστος χώρος με τοιχία κατασκευασμένα από επάλληλες σειρές ορθογωνίων οπτόπλινθων. Σε ορισμένα σημεία, που έχουν καταστραφεί, λόγω της στενότητας του διαμερίσματος, της εκ των υστέρων οικοδόμησης της Αγίας Τράπεζας και του κωνευτηρίου σε επαφή με τον τοίχο και του πλαισίου από οπλισμένο σκυρόδεμα, η αρχική μορφή των τοιχίων είναι σήμερα δυσδιάκριτη.

Σε όλο το μήκος του ανατολικού τοίχου τρέχει πλινθινο θρανίο επαπτόμενο σε αυτόν, το οποίο διακόπτεται στο μέσο, όπου υπήρχε άνοιγμα επικοινωνίας με το εξωτερικό του μνημείου. Το κενό των 40 εκ. τονίζεται από δύο εγκάρσιους προς τον ανατολικό τοίχο πεσίσκους με τη μορφή υπόγειων παραστάδων, που εξέχουν δυτικά του υπόλοιπου θρανίου, αν και το περιγράμμα τους δε διατηρείται με σαφήνεια.

Στη δυτική πλευρά του ανατολικού διαμερίσματος προεξέχουν τέσσερις, ανισομεγέθεις, εγκάρσιοι πεσίσκοι, εκ των οποίων οι δύο ακριανοί ακουμπούν στο βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα, ενώ οι δύο κεντρικοί συντάσσονται απέναντι από τους πεσίσκους της ανατολικής πλευράς και βρίσκονται στον ίδιο άξονα με τις δύο μεσαίες σειρές λίθινων πεσσών του κεντρικού χώρου του λουτρού. Πιθανότατα και οι τέσσερις αποτελούν συνέχεια των πεσσών του κεντρικού διαμερίσματος, με τους οποίους ενώνονται κάτω από το πλαίσιο από οπλισμένο σκυρόδεμα, δημιουργώντας τρεις υποδαπέδιους αγωγούς για τη διόδο του θερμού αέρα¹¹.

Στην εξωτερική πλευρά της ανατολικής όψης του μνημείου και μετά την απομάκρυνση των επικώσεων γύρω από αυτό, στο κέντρο της βάσης του ανατολικού τοίχου, εντοπίστηκε τοξωτό άνοιγμα που καταλήγει σε διπλό, βαθμιδωτό τόξο, από όπου θα γινόταν η τροφοδότηση της εστίας θέρμανσης του λουτρού¹². Το άνοιγμα είναι σήμερα αποφραγμένο προς την εσωτερική πλευρά λόγω της κατασκευής της κτιστής Αγίας Τράπεζας (εικ. 4).

Στον κεντρικό άξονα του υποδαπέδιου χώρου, στο άνοιγμα του ανατολικού τοίχου, ανάμεσα στους μεσαίους πεσίσκους του διαμερίσματος, αλλά και στο ανατολικότερο τμήμα του μεσαίου αγωγού του κεντρικού χώρου εντοπίστηκαν υπολείμματα καύσης, που επιβεβαιώνουν τη λειτουργία εστίας εσωτερικά του μνημείου και υποδεικνύουν ως πιθανότερη καύσιμη ύλη τον άνθρακα.

Συνδυάζοντας το σύνολο των στοιχείων, φαίνεται πως το ανατολικό διαμέρισμα λειτουργούσε ως δεξαμενή θερμού ύδατος¹³ ή απλώς ως χώρος

¹¹ Στο λουτρό της Σπάρτης το σύστημα κυκλοφορίας του αέρα ομοιάζει σε κάτοψη, αλλά όχι στα υλικά στο εξεταζόμενο. Από το τοξωτό άνοιγμα εισόδου ο αέρας διοχετεύεται σε αγωγούς και όχι πεσσούς και στη συνέχεια μέσω τριών τοξωτών ανοιγμάτων εισέρχεται στα υπόκαυστα του κεντρικού χώρου (Μπούρας 1982, 104).

¹² Στο λουτρό της Επισκοπής Ιεράπετρας εντοπίστηκε επίσης πλινθόκτιστο, τοξωτό άνοιγμα στο τύμπανο ενός μεγαλύτερου, ημικυκλικού τόξου (Μυλοποταμιτάκη 1986, 447-448).

¹³ Στο λουτρό της Μονής Παναγίας στο Δερβενοσάλεσι το ανατολικό διαμέρισμα θεωρείται δεξαμενή, έχει παρόμοια υπόκαυστα θρανία, άμεση επαφή με την εξωτερική εστία και ηλιοσώληνα ψηλά στον τοίχο που φέρνει το νερό (Ορλάνδος 1958, 102).

θέρμανσης του νερού, αν και δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί εάν ολόκληρο το διαμέρισμα ή τμήμα του χώρου ήταν δεξαμενή, ούτε αν το νερό θερμαινόταν σε λιθόκτιστη δεξαμενή ή σε μεταλλικό λέβητα¹⁴.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη του βυζαντινού λουτρού της Κάτω Επισκοπής Σητείας πρέπει να σημειωθεί ότι για πολλά θέματα που αφορούν στη λειτουργία του υπάρχουν ερωτήματα που παραμένουν αναπάντητα, όπως για παράδειγμα το από πού και με ποιο τρόπο ερχόταν το νερό¹⁵, ποια ήταν η ακριβής χρήση του ανατολικού διαμερίσματος, ποιο ήταν το υλικό και το πάχος του δαπέδου, αν υπήρχε παροχή νερού και αποχέτευση στο κεντρικό διαμέρισμα και ποιος μπορεί να ήταν ο κινητός εξοπλισμός και οι ακίνητες κατασκευές μέσα στο λουτρό.

Παρ' όλα αυτά, σημαντικά είναι τα στοιχεία που έρχονται να προστεθούν στις γνώσεις και τα ερωτήματά μας για τα βυζαντινά λουτρά της εποχής, ενώ το μνημείο αποτελεί ένα από τα λίγα αρχιτεκτονήματα στην Κρήτη που ρίχνουν φως στην καθημερινή ζωή της υπαίθρου της Μεσοβυζαντινής περιόδου.

Γενικότερα, στο λουτρό της Κάτω Επισκοπής Σητείας, που χρονολογείται στον 11^ο αι., τα επιχρίσματα, η διάρθρωση των όψεων και ο έντεχνος, κεραμοπλαστικός διάκοσμος υποδεικνύουν πως οι καλλιτεχνικές τάσεις της Κωνσταντινούπολης ταξιδεύουν την περίοδο αυτή, φτάνοντας μέχρι την άκρη της Κρήτης. Από την άλλη, η αρκετά άτεχνη γεωμετρία και κατασκευή του μνημείου μαρτυρούν πρωτόλεια προσπάθεια αντιγραφής μη διαδεδομένων προτύπων, γεγονός που συνάδει με τον περιορισμό της χρήσης των λουτρών και το κενό στην ιστορία ανοικοδόμησής τους από τον 7^ο αι. (Λαμπροπούλου & Μουτζάλη 2003, 316) μέχρι και το 10^ο αι. και κατ' επέκταση στη διατήρηση στα μεσοβυζαντινά λουτρά του σχεδίου των ρωμαϊκών βαλανείων (Ορλάνδος 1958, 107).

Επισημαίνεται, επίσης, ότι από τα βυζαντινά λουτρά της Κρήτης τρία είναι οικοδομήματα του 11^{ου} αι.¹⁶ και έχουν ανεγερθεί σε οικισμούς που κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο φιλοξενούσαν την έδρα επισκοπών (Gerola 1908, 63-64), προσθέτοντας τη σχέση λουτρού - επισκοπής στα προς διερεύνηση θέματα. Πάντως, η διακόσμηση των όψεων του λουτρού της Κάτω Επισκοπής Σητείας με πλινθινούς σταυρούς έρχεται να επισφραγίσει τη σχέση του λουτρού με θρησκευτικές λειτουργίες.

¹⁴ Αν και δε βρέθηκαν ενδείξεις μεταλλικών κατασκευών, φαίνεται πιθανό να υπήρχε μεταλλικός λέβητας επάνω σε μεταλλική σκάρα, που θα στηριζόταν στα πλινθόκτιστα θρανία, πάνω από την εστία.

¹⁵ Όσον αφορά στη συλλογή και αποθήκευση του νερού σε δεξαμενές έξω από το μνημείο δεν υπάρχουν σχετικές ενδείξεις. Μόνο για την προέλευση του νερού μπορεί να υποθεθεί η ύπαρξη υπέργειου ή υπόγειου αγωγού που συνέδεε το λουτρό είτε με τον πίδακα στη θέση Φλέγα, σε απόσταση 850 μ., είτε με κάποιο άλλο γεωλογικό σχηματισμό του υπόγειου ρου της πηγής Ζου, είτε με το ρέμα διαρκούς ροής που γεννάται στους πρόποδες του Μπρινιά και στους τοπογραφικούς χάρτες φαίνεται να καταλήγει πολύ κοντά στο μνημείο.

¹⁶ Εκτός των λουτρών της Επισκοπής Ιεράπετρας και της Κάτω Επισκοπής Σητείας, πρόσφατη έρευνα της 28^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο Ναό του Αγίου Δημητρίου στη Βιράν Επισκοπή Μυλοποτάμου, οδήγησαν τον προϊστάμενο κ. Ανδριανάκη και τους συναδέλφους του στο συμπέρασμα ότι το μνημείο ανοικοδομήθηκε τον 11^ο αι., αρχικά ως λουτρό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης, Δ., 1996-1997. Λουτρική Εγκατάσταση στην Κοκκιναρράχη Σπάρτης. *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Άργος – Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995. Πελοποννησιακά - Παράρτημα 22. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, σ. 14–243.
- Ανδριανάκης, Μ., 1991. Νέα στοιχεία και απόψεις για τη μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο. *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β'. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», σ. 9–31.
- Ανδριανάκης, Μ., Χρονάκη, Δ., Φιλίππου, Κ., Μαρή, Μ., Καψάλης, Στ., Αποστολάκη, Δ. & Αυγέρη, Κ., 2001. *Μελέτη άμεσων αναστηλωτικών μέτρων στον Ιερό Ναό Αγίων Αποστόλων Κάτω Επισκοπής Σητείας*. Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α., Ηράκλειο.
- Κανετάκη, Ε., 2004. *Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο*. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος.
- Λαμπροπούλου, Α. & Μουτζάλη, Α., 2003. Πρωτοβυζαντινό Λουτρό στην Πάτρα. *Σύμμεικτα*, 16, σ. 315–356.
- Μπούρας, Χ., 1982. Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαίμονα. *ΑΕ*, σ. 99–112.
- Μυλοποταμιτάκη, Κ., 1986. Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην Επισκοπή Ιεράπετρας. *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμ. 12, σ. 441–452.
- Ορλάνδος, Αν., 1958. *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*. 2^η έκδοση. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σταρίδα, Λ., 1997. *Ανασκαφή στις οδούς Χορτασιών, Κυδωνίας και Χρονάκη στο Ηράκλειο*. Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α., Ηράκλειο.
- Σταρίδα, Λ., 1992. *Ανασκαφή στο οικόπεδο Παραβολιασάκη, Αρκολέοντος & Κορωναίου στο Ηράκλειο*. Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α., Ηράκλειο.
- Τσαντάκης, Μ., 1991. *Η Κάτω Επισκοπή Σητείας*. Σητεία: Τυπογραφείο Χατζηκώστα.
- Χρονάκη, Δ., Μαρή, Μ., Κατηφόρη, Μ. & Λαδιανού, Αγ., 2007. *Ιερός Ναός Αγίων Αποστόλων Κάτω Επισκοπής Σητείας: Μελέτη Στερέωσης – Αποκατάστασης*. Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α., Ηράκλειο.
- Gerola, G., 1908. *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τόμ. II. Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.

EXCAVATION AT ST. APOSTLES CHURCH IN KATO EPISKOPI, SITEIA:

VISIT TO A BYZANTINE BATH

KATIFORI MARIANNA

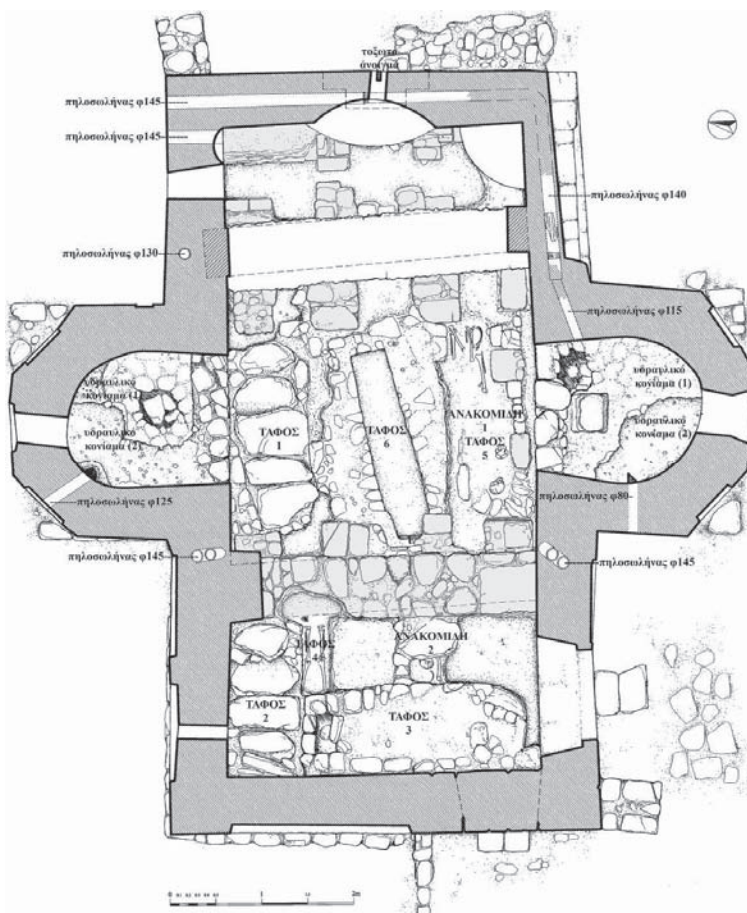
During reinforcement and restoration work at St. Apostles church in Kato Episkopi, Siteia, it was discovered that the edifice had initially been constructed, in middle Byzantine times, to serve as a bath. Following the conversion of the monument to a church, most possibly during the late Venetian period, its sub-floor parts became an ideal space for the burial of the deceased of the settlement.

The excavation revealed, besides the total number of graves, various remnants of the bathing installations. The most important finds were the arched opening at the eastern wall for stoking the hearth, the hypocaust system in the central and western compartments and the floors made of hydraulic mortar, with the flow-off apertures, at the two conches.

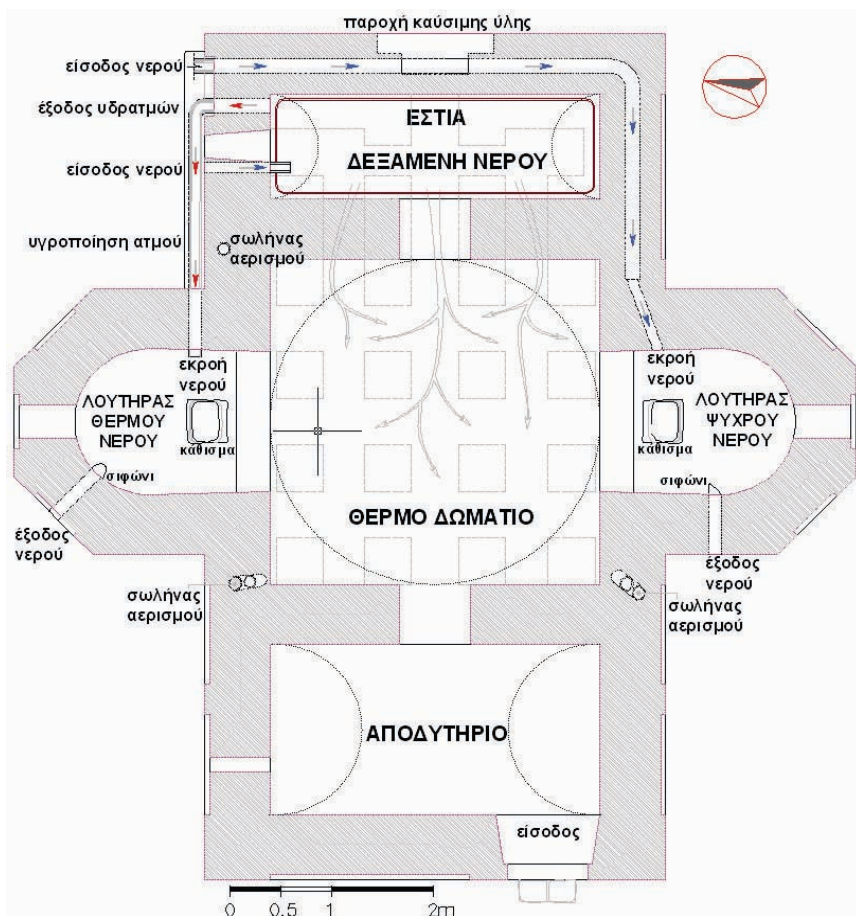
The construction of the monument, dating from the 11th century, the water supply and ventilation clay pipes within the thickness of the wall and the excavation data, combined with available studies of other Byzantine baths, have lead to a series of observations regarding the water supply and drainage systems of the baths, the heating and ventilation systems of the place, as well as the architectural sequence and operation of the bathing installations.

Εικ. 1. Ναός Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας.

Σχ. 1. Ανασκαφική έρευνα και ευρήματα στο πάχος της τοικοποιίας (Σχέδιο Αγ. Λαδιανού).

Σχ. 2. Γραφική Αποκατάσταση Λουτρού Κάτω Επισκοπής Σητείας (Σχέδιο Αγ. Λαδιανού).

Εικ. 2. Νότια κόγχη: (α, β) δάπεδα από υδραυλικό κονίαμα, (γ) οπή απορροής υδάτων, (δ) κτιστό κάθισμα, (ε) σιτηαίο.

Εικ. 3. Ανατολικό τμήμα βόρειου τοίχου: είσοδος νερού προς (α) νότια κόγχη, (δ) βόρεια κόγχη, (ε) ανατολικό διαμέρισμα και: (β) έξοδος υδρατμών, (γ) πατάρι στήριξης αγωγού.

Εικ. 4. Τοξωτό άνοιγμα στη βάση του ανατολικού τοίχου.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΜΠΟΥΡΟΥΝΙ:

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Ο μονόκωρος με τρούλλο Ναός του Αγίου Νικολάου, στη θέση *Μπουρούνι* ή *Αμμούδι*, στην ομώνυμη πόλη του νομού Λασιθίου είναι κυρίως γνωστός για την ανεικονική του διακόσμηση. Οι χρονολογήσεις που έχουν προταθεί για την ανέγερσή του κυμαίνονται από την εποχή της Εικονομαχίας ως και τον 11^ο αι. (Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 80-81 και 422-424, Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1984, 330 και 374, Bissinger 1995, 31-33, Παπαδάκη - Oekland 2000, 53-56).

Οι πρώτες επεμβάσεις από την Αρχαιολογική Υπηρεσία έγιναν το 1969 και 1970 (Μπορμπουδάκης 1969, 446-447 και 1970, 485-486). Τότε αποκαλύφθηκε ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού -και μάλιστα το αρχικό, ανεικονικό στρώμα- και έγινε προσπάθεια να αποκατασταθεί η αρχική μορφή του μνημείου.

Τα προβλήματα υγρασίας, που αντιμετώπιζε ο ναός, έκριναν αναγκαία την επέμβαση της 13^{ης} Ε.Β.Α. το 2005 (σχ. 1-4). Οι εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου και αποκατάστασης του ναού εντάχθηκαν στο Κοινοτικό Πρόγραμμα INTERREG IIIA, Ελλάδα - Κύπρος, «Ανάδειξη - Αποκατάσταση Μεσοβυζαντινών Ναών Ανατολικής Κρήτης» και ολοκληρώθηκαν το 2007.

Από τα νέα στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών, οφείλουμε να αναφέρουμε τις επιγραφές που εντοπίστηκαν στο τύμπανο του τρούλλου (εικ. 1) και οι οποίες αποτελούν μαζί με τη γνωστή επιγραφή κάτω από το τεταρτοσφαίριο της αφίδας (Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 80) ένα σύνολο άξιο για περαιτέρω μελέτη.

Ενδιαφέροντα είναι, επίσης, τα στοιχεία εκείνα που σχετίζονται με την κατασκευή του ναού, καθώς και με τις υστερότερες επεμβάσεις σε αυτόν. Συγκεκριμένα, στις άκρες του βόρειου και του νότιου τοίχου, στο πάνω μέρος, εντοπίστηκαν ζεύγη ορθογώνιων ανοιγμάτων (τα μεγαλύτερα έχουν διαστάσεις 0,30 x 0,62 μ.) (σχ. 3-4), τα οποία βρέθηκαν πληρωμένα, κυρίως με πέτρες και κονίαμα, ενώ δύο από αυτά έφεραν και αγγεία (εικ. 2)¹. Από τα ανοίγματα αυτά, που ήταν αρχικά διαμπερή, περνούσαν μεγάλα δοκάρια απαραίτητα για τη στήριξη των ξυλοτύπων και την κατασκευή των θόλων.

Στο βόρειο και το νότιο τοίχο εντοπίστηκαν, επίσης, στην εξωτερική επιφάνεια, σειρές από αβαθείς, ορθογώνιες δοκοθυρίδες μικρών διαστάσεων (ενδεικτ. 0,15 x 0,20 μ.) (σχ. 3-4). Καθώς η πάνω σειρά βρίσκεται στο ίδιο σχετικά ύψος με τις δοκοθυρίδες που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του ναού, είναι πολύ πιθανόν ότι αυτές σχετίζονται με τις σκαλωσιές που στήθηκαν για

¹ Η αποσπασματικά σωζόμενη κυψέλη της εικόνας προέρχεται από το δεύτερο -από τα ανατολικά- ορθογώνιο άνοιγμα του νότιου τοίχου. Στο εσωτερικό του πρώτου ανοίγματος βρέθηκε μονάχα το αποτύπωμα της βάσης αγγείου στο κονίαμα.

την κατασκευή των τοίχων (Ousterhout 1999, 184-192). Από την άλλη μεριά, η πυκνότητα των δοκοθυρίδων της άνω σειράς προβληματίζει. Ίσως, δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι συγκεκριμένες δοκοθυρίδες να στήριζαν κάποιου είδους στέγη.

Στη νοτιοδυτική γωνία της στέγης, καθώς και στη δυτική όψη, εντοπίστηκε ο πήλινος αγωγός που συγκέντρωνε το νερό της βροχής και τροφοδοτούσε τη δεξαμενή που προστέθηκε υστερότερα στα βόρεια του ναού (εικ. 3).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Εκτός από τις αναστηλωτικές εργασίες, επιχειρήθηκε και δοκιμαστική τομή εξωτερικά του ναού, κατά μήκος του νότιου τοίχου του και στη νοτιοανατολική γωνία, με στόχο τον προσδιορισμό της προγενέστερης χρήσης του χώρου. Ενδείξεις για αυτήν μας παρείχαν η μαρμάρινη βάση κίονα, που βρέθηκε στη βορειοδυτική πεσοπαραστάδα (εικ. 4) εντός του ναού, καθώς και η πρωτοβυζαντινή πόρπη² (εικ. 5), που εντοπίστηκε κατά τη διάλυση της πεζούλας του 20^{ου} αι. που βρισκόταν εξωτερικά, σε επαφή με το νότιο τοίχο του μνημείου. Στην ουσία η πεζούλα καθόρισε και τις διαστάσεις της τομής μας.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής εντοπίστηκαν τέσσερις τάφοι³, που εδώ παρουσιάζονται συνοπτικά μαζί με τα ευρήματά τους (σχ. 5).

Α. ΤΑΦΗ 1

Λακκοειδής τάφος (δεν εντοπίστηκε κανένα κατασκευαστικό στοιχείο του τάφου) που περιείχε μία διπλή ταφή (μία γυναίκα και ένα νεαρότερο άτομο, που ήταν ενταφισμένο πάνω στα πόδια της) και ανακομιδές.

Ευρήματα:

1. Χάλκινο, πολύλοβο περιάπτο, που στη μία του επιφάνεια απεικονίζεται ο Άγιος Αντώνιος της Πάδοβας, ενώ στην άλλη η Παναγία Βρεφοκρατούσα, φορώντας δαλματική (εικ. 6).

2. Χάλκινο, ελλειψοειδές περιάπτο, που φέρει εξάρματα. Στη μία του επιφάνεια απεικονίζεται ο Άγιος Carlo Borromeo και στην άλλη η Παναγία Βρεφοκρατούσα, φορώντας δαλματική (εικ. 7).

3. Χάλκινος σταυρός που φέρει εγχάρκτη διακόσμηση και στο κέντρο της μίας του πλευράς τα γράμματα MAR (εικ. 8).

4. Περιδέραιο από το οποίο σώζονται 68 οστέινες χάνδρες, ποικίλου σχήματος (εικ. 9).

5. Χάλκινο σκυφωτό νόμισμα του 12^{ου} αι. (*αρ. 1 του επίμετρου*), που μαζί με βαμβάκι, φύλλα και τμήμα κρυστάλλου είναι τυλιγμένα σε προβιομηχανικό χαρτί.

Δεν είμαστε ακόμα σε θέση να αποφανθούμε για τους λόγους της διπλής αυτής ταφής. Τα χάλκινα περιάπτα - μέταλλα με τις παραστάσεις της Παναγίας

² Η πόρπη ανήκει στον τύπο των *πορπών - μάσκα (Maskenschnallen)* και χρονολογείται τον 6^ο-7^ο αι. μ.Χ. (Lightfoot 2003, 85 και 89, αρ. 7, πίν. VI/13, Πούλου - Παπαδημητρίου 2004, 235 και 244, αρ. 2, εικ. 2α-β).

³ Οι τάφοι παρουσιάζονται με τη σειρά που βρέθηκαν στην ανασκαφή, ξεκινώντας από τα δυτικά της τομής.

και ρωμαιοκαθολικών αγίων σχετίζονται ενδεχομένως με το προσκύνημα της Παναγίας στο Λορέτο⁴ και μας παρέχουν ενδείξεις για το δόγμα στο οποίο ανήκε η νεκρή γυναίκα. Το μεσοβυζαντινό νόμισμα, που βρέθηκε στο ύψος του λαιμού της, είναι πιθανόν να λειτουργούσε ως κειμήλιο - φυλακτό.

Β. ΤΑΦΗ 2

Λακκοειδής τάφος που περιείχε μία ταφή. Δεν εντοπίστηκε κανένα κατασκευαστικό στοιχείο του τάφου. Κάτω από το σκελετό αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο, που αξιοποιεί μάλιστα και το φυσικό βράχο και ορίζει και την ταφή.

Γ. ΤΑΦΟΣ 1

Λακκοειδής τάφος επενδυμένος με πέτρες. Σώζει τη μία του καλυπτήρια πλάκα. Περιείχε μία ταφή και ανακομιδή στα ανατολικά.

Δ. ΤΑΦΟΣ 2

Επιμελημένος κιβωτιόσχημος τάφος από ντόπιες ασβεστολιθικές πλάκες (αμμούδα), που σώζει τις καλυπτήριες πλάκες του. Περιείχε δύο ταφές και μία ανακομιδή.

Ευρήματα:

1. Ψευδονόμισμα (αρ. 3 του επίμετρου) στο στόμα του πρώτου σκελετού.
2. Οστέινο περίαπτο (εικ. 10).
3. Τορνεζέλλο (αρ. 4 του επίμετρου).

Κατά την ανασκαφή δεν εντοπίστηκε κανένα σταθερό αρχιτεκτονικό στοιχείο που θα μπορούσε να δώσει απαντήσεις στο αρχικό ερώτημα της ανασκαφής σχετικά με την πρότερη χρήση του χώρου. Στο φως ήρθε μονάχα τμήμα τοίχου, που ακουμπά εγκάρσια πάνω στο επίχρισμα του νότιου τοίχου - και πάνω στον οποίο πατάνε οι σκελετοί της ταφής 1. Οι ταφές, που αποκαλύφθηκαν, μπορούν να χρονολογηθούν, με βάση τα νομισματικά δεδομένα και τα ευρήματα, από την εποχή της ύστερης Βενετοκρατίας (ταφή 1 και τάφος 2) και μετά (ταφή 2 και τάφος 2;).

Για την απάντηση, ωστόσο, στο αρχικό μας ερώτημα, αλλά και τον προσδιορισμό του μεγέθους του νεκροταφείου γύρω από το ναό, μια μελλοντική, μεγαλύτερη σε έκταση ανασκαφή κρίνεται απαραίτητη.*

⁴ Για ανάλογα μετάλλια, βλ.: Sereni (1990, 512, εικ. 33/5A) και Lebole Di Gangi (1993, 481, πίν. 9/D και F). Η λειτουργία του σταυρού, των κανδρών και ίσως των μεταλλίων ως στοιχείων ροζάριου δεν μπορεί προς το παρόν να αποκλειστεί.

* Το κείμενο ακολουθεί σε γενικές γραμμές αυτό της αναρτημένης ανακοίνωσης με την προσθήκη λιγοστών παραπομπών, καθώς και περιληπτικών πληροφοριών για τους τάφους και τα ευρήματά τους. Ευχαριστίες για την πολυποικίλη βοήθειά τους οφείλονται στην αρχαιολόγο Γωγώ Μοσχόβη και στην αρχιτεκτόνισσα Δάφνη Χρονάκη, με την επίβλεψη και τη φροντίδα των οποίων έγιναν οι εργασίες αποκατάστασης. Σε αυτές συμμετείχαν οι: Μιχάλης Υγειονομάκης, Μανόλης Κουναλάκης, Δημήτρης Πατσάνης, Μανόλης Ματθαϊάκης και Μανόλης Ζαγιαννάκης. Ο Μανόλης Ζαγιαννάκης βοήθησε και στην ανασκαφή. Οι αποτυπώσεις και τα σχέδια έγιναν από τη σχεδιάστρια Αγάπη Λαδιανού, ενώ η συντήρηση των τεχνέργων από την Ελευθερία Τερεζάκη. Ευχαριστίες οφείλονται και στον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, που με ενθουσιασμό εξέτασε τα νομίσματα, τα τεκμηρίωσε και κατέγραψε τις παρατηρήσεις του (βλ. επίμετρο).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

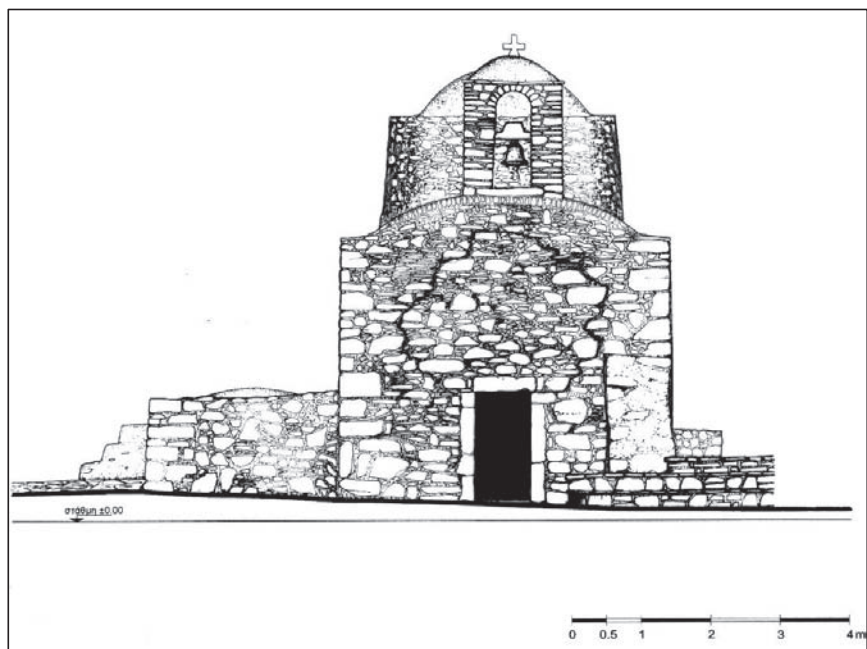
- Αχειμάστου - Ποταμιάνου, Μ., 1984. Νέος ανεικονικός διάκοσμος εκκλησίας στη Νάξο. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αδησαρού. *ΔΧΑΕ*, 12, σ. 329-382.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1970. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 25, Χρονικά Β'2, σ. 479-499.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1969. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 24, Χρονικά Β'2, σ. 437-450.
- Παπαδάκη - Οεκλαντ, Στ., 2000. Βυζαντινοί χρόνοι. Στο: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*. Ηράκλειο: Δήμος Αγίου Νικολάου, σ. 47-89.
- Πούλου - Παπαδημητρίου, Ν., 2004. Οι χάλκινες πόρτες. Στο: Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, τόμ. 1. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 231-252.
- Bissinger, M., 1995. *Kreta, Byzantinische Wandmalerei*. Munchen: Editio Maris.
- Gallas, Kl., Wessel, Kl. & Borboudakis, M., 1983. *Byzantinisches Kreta*. Munchen: Hirmer.
- Lebole Di Gangi, C.M., 1993. Manufatti metallici e reperti votivi. Στο: C. Sabbione, G. Di Gangi & C.M. Lebole Di Gangi, «Scavi medievali in Calabria: Gerace 3». *Archeologia Medievale*, 20, σ. 468-475.
- Lightfoot, M., 2003. Belt buckles from Amorium and in the Afyon Archaeological Museum. Στο: C.S. Lightfoot (επιμ.), *Amorium Reports II. Research papers and technical reports*. BAR- IS 1170. Oxford: Archaeopress, σ. 81-103.
- Ousterhout, R., 1999. *Master Builders of Byzantium*. Princeton: Princeton University Press.
- Sereni, A., 1990. I reperti. Στο: A.M. Giuntella, M.C. Somma, L. Saladino, A. Coletti & A. Sereni, «Corfinio (AQ). Campagno di scavo 1988-1989». *Archeologia Medievale*, 17, σ. 511-512.

RESTORATION WORKS AND EXCAVATIONS
AT THE CHURCH OF ST. NIKOLAOS IN BOUROUNI

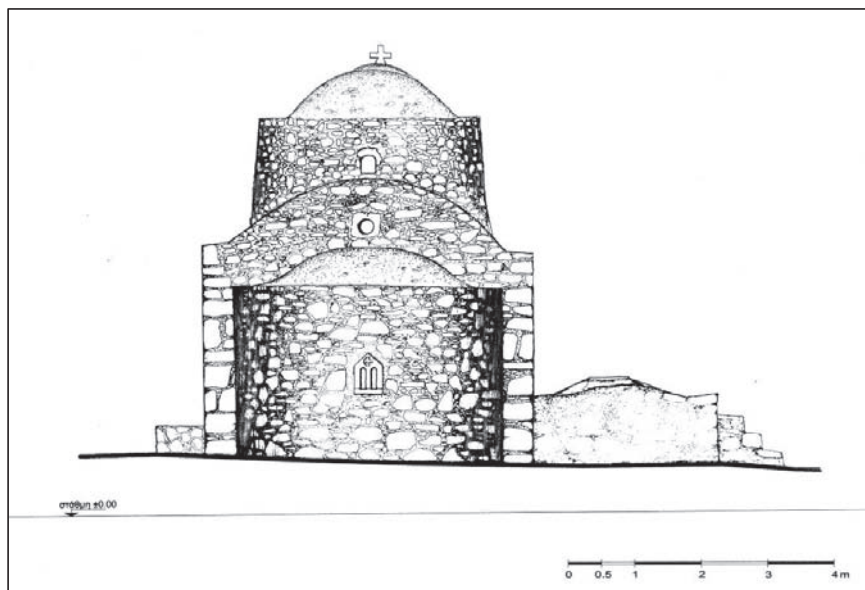
BROKALAKIS YORGOS

New elements have come to light in the church of St. Nikolaos, during restoration work being conducted by the 13th Ephorate of Byzantine Antiquities in the town of Agios Nikolaos, East Crete. Apart from the inscriptions on the drum of the dome, of interest is the system of holes in the north and south walls. In particular, pairs of large rectangular holes and the courses of smaller ones revealed may be associated with the scaffolding and beams used to construct the walls and vaults of the church. A ceramic pipe that supplied water to a cistern, later added to the north of the church, was also uncovered.

Excavations were carried out in order to determine how the site was used prior to construction of the present church. The limited area south of the church yielded no affirmative clue. Instead, four graves datable by numismatic finds to the late Venetian period came to light. Of particular interest was the grave south of the apse, carefully built of local limestone, as well as the burial found at the west end of the section. The latter consisted of a woman buried with a younger individual on her lap. The woman wore a necklace with bone beads and bronze pendants with representations of western saints. At neck height there was a Comnenus coin dating to 1176-1180 AD, enclosed in a piece of paper together with pieces of leaves, cotton and a crystal, thus revealing its function as a relic-amulet.

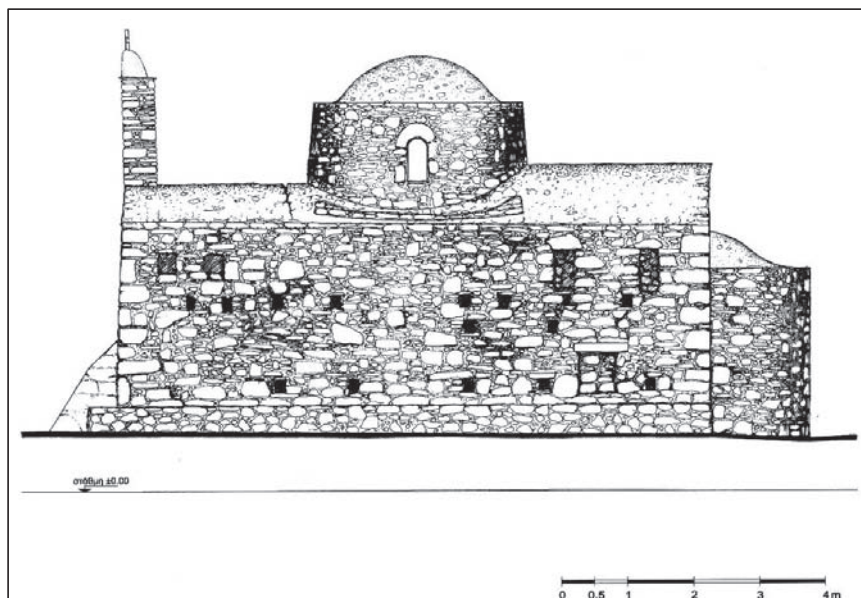

Σχ. 1. Δυτική όψη του ναού μετά τις καθαυρέσεις.

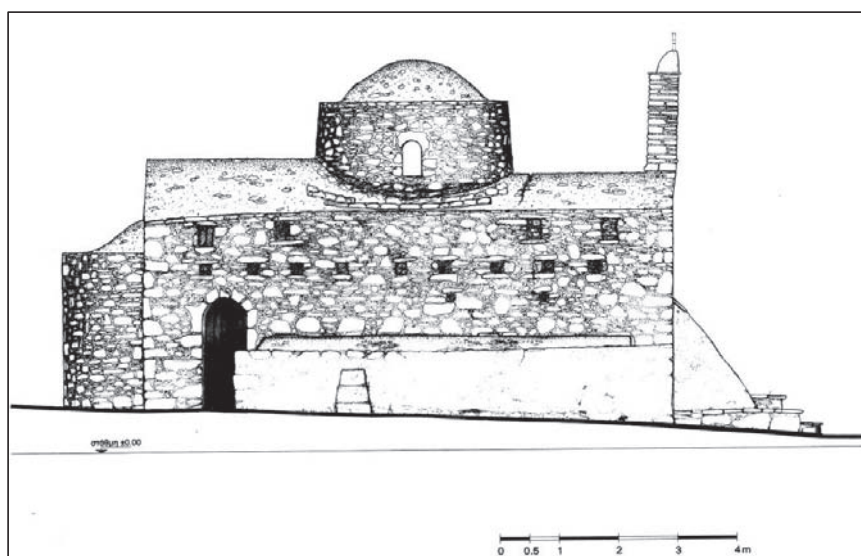

Σχ. 2. Ανατολική όψη του ναού μετά τις καθαυρέσεις.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΜΠΟΥΡΟΥΝΙ

Σχ. 3. Νότια όψη του ναού μετά τις καθαυρέσεις.

Σχ. 4. Βόρεια όψη του ναού μετά τις καθαυρέσεις.

Εικ. 1. Οι σωζόμενες επιγραφές του τρούλλου.

Εικ. 2. Αποσπασματικά σωζόμενη κυψέλη από το δεύτερο –από τα ανατολικά- ορθογώνιο άνοιγμα του νότιου τοίχου.

Εικ. 3. Το σύστημα απορροής του βρόχινου νερού στη νοτιοδυτική γωνία του ναού.

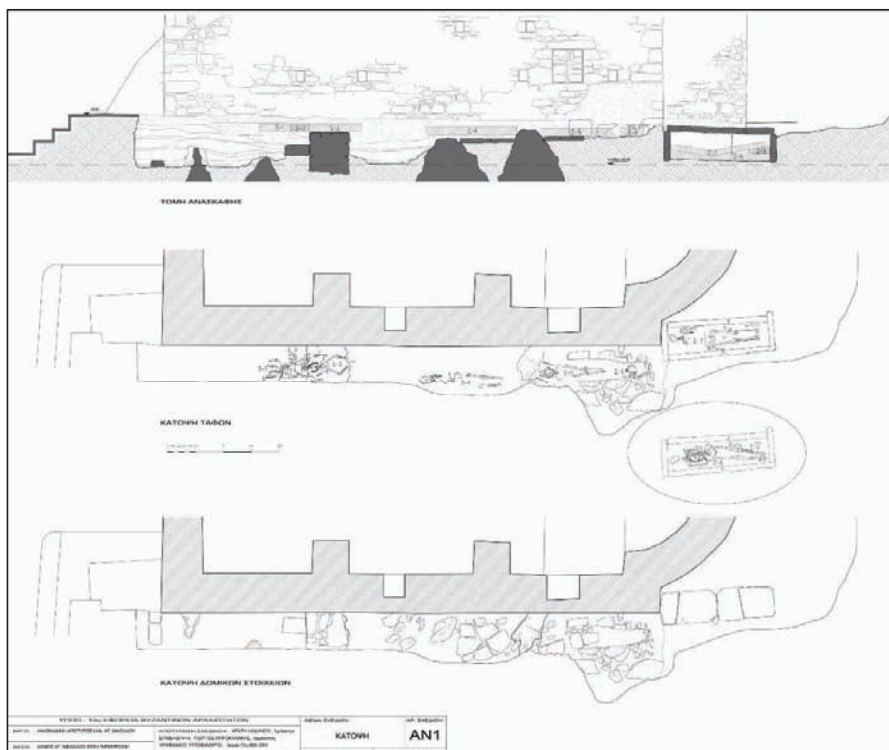

Εικ. 4. Μαρμάρινη βάση κίονα από τη βορειοδυτική πεσοπαραστάδα του ναού.

Εικ. 5. Χάλκινη πόρπη.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΜΠΟΥΡΟΥΝΙ

Σχ. 5. Τομή και κατόψεις της ανασκαφής.

Εικ. 6. Χάλκινο περιπίπτο - μέταλλο.

Εικ. 7. Χάλκινο περιάπτο - μέταλλο.

Εικ. 8. Χάλκινος σταυρός.

Εικ. 9. Οστέινες χάνδρες από περιδέραιο.

Εικ. 10. Οστέινο περιάπτο.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ:

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΜΠΟΥΡΟΥΝΙ - ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΚΛΕΑΝΘΗΣ

1.

Άσπρο τραχύ (εικ. 1α-β)
Βυζαντινή Αυτοκρατορία
Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143-1180)
[Ταφή 1, Ν1 (21/5/07)]

Εμπροσθότυπος: [ένθρονος, μετωπικός Χριστός κρατά Ευαγγέλιο με το αριστερό χέρι και ευλογεί με το δεξί. Στο πεδίο αριστερά και δεξιά

IC] - ΧC

*] - *

Όλα σε διπλό στικτό κύκλο

Οπισθότυπος: [η Θεοτόκος στέφει τον αυτοκράτορα που κρατάει λάβαρο]

Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης, κοπή της περιόδου 1167-1180.

Για τον τύπο πρβλ.: Hendy (1999, 317, 13C1 κ.ε.)

Για τη χρονολόγηση πρβλ.: Hendy (1999, 287)

Χράμα αργύρου και χαλκού

Διάμετρος: 21-24 χιλ., Βάρος: 2,7 γραμ. (μικτό), Άξονας: (:), Διατήρηση: κακή

Στην πραγματικότητα, οι παραστάσεις του συγκεκριμένου νομίσματος διακρίνονται σε πολύ μικρό βαθμό. Εντούτοις, το κοιλόκυρτο σχήμα του, η σύσταση του κράματός του και το ορατό τμήμα του εμπροσθότυπου κάνει την απόδοση στον Μανουήλ Α' σχεδόν απολύτως ασφαλή.

Το σημαντικό στην περίπτωση δεν είναι η νομισματολογική πλευρά του ευρήματος όσο η εθιμική: πάνω στην κύρια όψη του διακρίνονται με σαφήνεια ίχνη από κάθετα διασταυρούμενες ίνες υφάσματος, προφανώς γιατί ήταν αναρτημένο ή απλά εφάπτονταν σε ένδυμα, ενώ ολόκληρο περιβάλλεται από πολλαπλά και άτακτα διπλωμένο στην κοίλη πλευρά του νομίσματος φύλλο χαρτιού, που περιέκλειε με το νόμισμα, ως θήκη, 2-3 αναδιπλωμένα φύλλα ελιάς, κομμάτι από υπόλευκη μάζα βαμβακιού (ή μαλλιού;) και αντίστοιχη, άμορφη, λευκή, κρυσταλλική και αδιάγνωστη (εικ. 1γ-ε). Είναι προφανές ότι ο κάτοχος σε ένα νόμισμα με θρησκευτικές παραστάσεις, προερχόμενο από το βυζαντινό παρελθόν της Μεγαλονήσου, που από παράδοση θεωρούνταν και χρησιμοποιούνταν ως φυλακτό, προσέδωσε πρόσθετες μαγικές ικανότητες, ενισχυοντάς τες με άλλα αντικείμενα, η ακριβής αναγνώριση και το σημειολογικό περιεχόμενο των οποίων μας διαφεύγει.

Η σπανιότητα της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης βρίσκει πολλά παράλληλα σε γραπτές μαρτυρίες (Travaini 2001 και 2008) από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, αλλά και εκτός αυτής. Χρυσά, βυζαντινά νομίσματα (αναφερόμενα ως *santelene* ή *κωνστανινάτα*) προφανώς σόλιδοι και υπέρπυρα, αλλά και ταπεινά χάλκινα με χριστιανική (ή ως τέτοια παραναγνωριζόμενη)

θεματολογία, μνημονεύονται σε πολλές περιπτώσεις εύρεσης «θησαυρών» (Δρακάκης & Σιδηρόπουλος 2008). Σε ινβεντάρια και διαθέκες νοταριακών αρχείων γίνεται σαφές πως χρησιμοποιούνταν ως κόσμημα – φυλαχτό¹. Η επιβίωση της ίδιας τακτικής στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας (με πάμπολα πραγματικά και αρχειακά παραδείγματα), αλλά και ως τις μέρες μας, στην Κρήτη και αλλού, δείχνει το χρονικό βάθος και τη συνέχειά της.

Η πολλαπλότητα του συγκεκριμένου παραδείγματος μας είναι βιβλιογραφικά αμάρτυρη και πρακτικά δυσερμήνευτη στις λεπτομέρειές της. Άλλωστε, ο γρίφος μπορεί να έχει και άλλες πτυχές: ένα ξεδίπλωμα του φύλλου του χαρτιού πιστεύουμε ότι μπορεί να αποκαλύψει και κείμενο (ευχής;). Το εγχείρημα, όμως, ξεπερνάει τις δυνατότητες -και τις αρμοδιότητες- της στιγμής αυτής.

2.

«Φόλλις» (εικ. 2)

Λατινικό Πριγκιπάτο της Αντιόχειας

Ταγκρέδος (1104-1112)

[ΑΔ.02 Ν1 (13/6/07) επίκωση κάτω από την ταφή 1]

Εμπροσθότυπος: σχεδόν εντελώς φθαρμένος, αισιόδοξα διακρίνει κανείς μετωπική προτομή [γενειοφόρος προτομή του ηγεμόνα με ανυψωμένο ξίφος στο δεξιό χέρι +ΚΕ ΒΟ ΤΑΝΚΡΙ+]

Οπισθότυπος: ο σταυρός ως δέντρο της ζωής. στα τεταρτοκύκλια του πετάλου [IC-XC] NI-KA

Metcalf (1995α, 27, τύπος 4, πίν. 4, 63-70)

Χαλκός

Διάμετρος: 20-21 χιλ., Βάρος: 1,4 γραμ., Άξονας: (:), Διατήρηση: κακή/μέτρια

Το νόμισμα, παρά την κακή διατήρηση της κύριας όψης του, ταυτίζεται με σχετική ασφάλεια, χάρη στα σωζόμενα εικονογραφικά στοιχεία και τα χαρακτηριστικά του πετάλου του. Όλες οι χάλκινες κοπές των σταυροφόρων στους Αγίους Τόπους αντιγράφουν λίγο-πολύ τους τύπους των βυζαντινών, ανωνύμων φόλεων του 11^{ου} κυρίως αιώνα, με τους οποίους άλλωστε αναμιγνύονταν και στην τοπική, νομισματική κυκλοφορία (Metcalf 1995α, 22-23). Το συγκεκριμένο παράδειγμα ανήκει στη δεύτερη χρονολογικά έκδοση του Ταγκρέδου, η οποία παραπέμπει στον ανώνυμο φόλλι της ομάδας C της περιόδου 1042-1050 (Grierson 1973, τόμ. 2, 681 κ.ε.). Έχει το χαρακτηριστικό των χάλκινων υποδιαίρέσεων της περιοχής, πολυγωνικά ψαλιδισμένο πέταλο και το περιορισμένο, συγκριτικά με τα βυζαντινά πρότυπά του, βάρος. Η εύρεση σταυροφορικών νομισμάτων στην Κόρινθο κυρίως, αλλά και στην Αγορά της Αθήνας, πιστοποιεί το γεωγραφικά αυτονόητο κομβικό ρόλο των συγκεκριμένων πόλεων στη δια θαλάσσης σύνδεση της Ανατολής με τη Δύση και το 12^ο αι. Το γεγονός με τη σειρά του υποδεικνύει και την ύπαρξη αμφίδρομων, εμπορικών συναλλαγών (Metcalf 1995β). Στην Κρήτη, από όσο

¹ Πρβλ.: Δρακάκης (υπό έκδοση): διαθήκη της Diana Sagredo (19/10/1658) «...mia colaineta me ena Agio Costadinato ghrusso...».

γνωρίζουμε, δε μαρτυρείται άλλο αντίστοιχο εύρημα², επομένως, μια ομοιότροπη με τα ελλαδικά παράλληλα ερμηνεία του, αν και φαίνεται λογική, συγχρόνως είναι και πρώιμη, όσο μένει μοναδικό.

3.

Ψευδονόμισμα

[Τάφος 2, N1 (2/7/07)]

Εμπροσθότυπος: φθαρμένος (μετωπικό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου;)

Οπισθότυπος: φθαρμένος (επιγραφή σε 3 στίχους;)

Χαλκός

Διάμετρος: 16 χιλ., Βάρος: 0,2 γραμ., Άξονας: (;), Διατήρηση: κακή

Το πέταλο του πολύ κακής διατήρησης νομίσματος(;) μοιάζει να είναι αποκλειστικά κυτό και απόλυτα κανονικό για να ανήκει σε παιστό *sessino* της Βενετικής Δημοκρατίας, στο οποίο η διάμετρος και το πάχος του παραπέμπει. Αλλά και η επισφαλής ανάγνωση των παραστάσεων (που έτσι και αλλιώς δεν παραπέμπουν επακριβώς σε νομισματικές αντίστοιχες) επιβάλλει να αναγνωρίσουμε τελικά το εύρημα πιθανότερα ως ψευδονόμισμα του 16^{ου} αι. παρά ως κανονική κοπή της εποχής.

4.

Τορνεζέλλο

Δημοκρατία της Βενετίας

(16^{ος} αι.)

[Τάφος 2, N 2 (5/7/07)]

Εμπροσθότυπος: σταυρός σε κύκλο, περιφερειακή επιγραφή φθαρμένη

Οπισθότυπος: μετωπικό φτερωτό λιοντάρι του Αγ. Μάρκου.

Περιφερειακά S.M]ARCV[S VENETI]

Για τον τύπο πρβλ.: Τζαμαλής (1977 Β, 13-20), *Paradopoli - Aldobrandini* (τόμ. I, 291,10 -Δόγης Chr.Moro, πρώιμο παράδειγμα- έως τόμ. II, 255,51 - Δόγης Fr.Venier, οψιμότερο παράδειγμα)

Χαλκός

Διάμετρος: 15 χιλ., Βάρος: 0,5 γραμ., Άξονας: (;), Διατήρηση: κακή

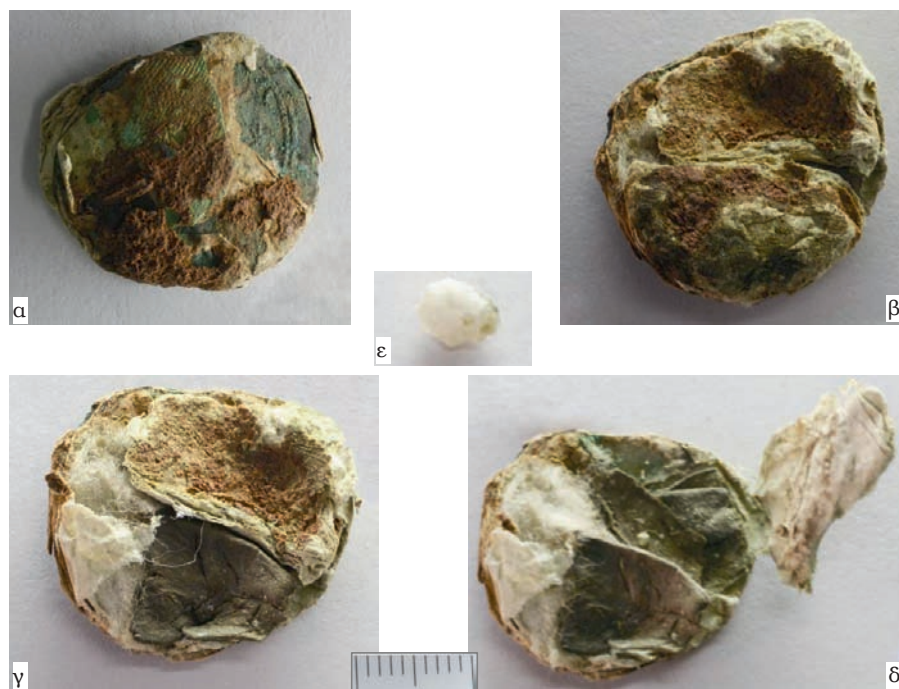
Σταθερά ελλειποβαρές και ουσιαστικά χάλκινο (θεωρητικά μόνο με μικρό ποσοστό αργύρου) το τορνεζέλλο της Βενετικής Δημοκρατίας στον τελευταίο αιώνα της κοπής του (1462-1556, από το Δόγη Chr. Moro έως και τον Fr. Venier) χρησιμοποιεί ως επιγραφή της πίσω όψης τη μορφή S.MARCVS VENET(I) αντί της πρωιμότερης VEXILIFER VENETIA. Τα μακροσκοπικά και ποσοτικά δεδομένα του παραδείγματος, σε συνδυασμό με τα κατάλοιπα των τύπων, κάνουν δυνατή τη μερική ταύτιση και τη χρονολόγηση της έκδοσής του.

² Tsougarakis (1982) και από αυτοψίες του γράφοντος στα κρητικά μουσεία.

Βέβαια, η χρήση και η απώλειά του συνδέεται και με τη νομισματική κυκλοφορία στην Κρήτη στην όψιμη Βενετοκρατία. Η μελέτη των ευρημάτων της περιόδου από το νησί και κυρίως η αξιοποίηση των αρχαιακών πηγών (Δρακάκης & Σιδηρόπουλος 2004, 352-354) αποδεικνύει ότι τεράστιες ποσότητες από τοννεζέλλι (κατρίνια στην ορολογία των νοταριακών εγγράφων) χρησιμοποιούνταν ευρέως στις συναλλαγές μέχρι και το τέλος της βενετικής κατοχής (17^{ος} αι.), δηλαδή πολλές δεκαετίες μετά την κοπή και των οψιμότερων από αυτά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δρακάκης, Μ., *υπό έκδοση. Οι Διαθήκες του Κρητικού Πολέμου.*
- Δρακάκης, Μ. & Σιδηρόπουλος, Κλ., 2008. Un vasetto con medagli d'oro coll' impronto di Santa Helena et Constantino. Αρχαιακά τεκμήρια εύρεσης «Θησαυρών» από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη. *28^ο Συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη.* Αθήνα, 16-18/5/2008. Περιλήψεις Συνεδρίου.
- Δρακάκης, Μ. & Σιδηρόπουλος, Κλ., 2004. Κατρίνια, ρεάλια, zecchini di giusto peso: νομισματικές παρεμβάσεις και αγοραία πρακτική στην Κρήτη των αρχών του 17ου αιώνα. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β2. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 341-363.
- Τζαμαλής, Αν., 1977. *Νομίσματα του Ελληνικού Χώρου.* Αθήνα: Εκδόσεις Νούμμιο.
- Grierson, Ph., 1973. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Leo III to Nicephorus III, (717-1081)*, τόμ. III. Washington: Harvard University Press.
- Hendy, M., 1999. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Alexius I to Alexius V (1081-1204)*, τόμ. IV,1. Washington: Harvard University Press.
- Metcalf, D.M., 1995α. *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum.* Royal Numismatic Society, Special Publication No. 28. Oxford & London: Royal Numismatic Society.
- Metcalf, D.M., 1995β. Coins of the Latin Princes of Antioch (1098-1130) found at Corinth and Athens. *Νομισματικά Χρονικά*, 14, σ. 77-82.
- Papadopoli - Aldobrandini, N., 1893-1919. *Le monete di Venezia*, τόμ. I-III. Venezia. Ανατύπωση x.x. Bologna: Forni Editore.
- Travaini, L., 2008. Les frontières de l'Éternité? Le cas d'un nom de monnaie: *santalene*. *Revue Numismatique*, 164, σ. 169-183.
- Travaini, L., 2001. The Normans between Byzantium and the Islamic World. *Dumbarton Oaks Papers*, 55, σ. 194-196.
- Tsougarakis, D., 1982. Economic life in Byzantine Crete through numismatic evidence. *JÖB*, 32/3, σ. 457-465.

Εικ. 1. α-β) Εμπροσθότυπος και οπισθότυπος του νομίσματος αρ. 1, γ-δ) το εσωτερικό της "θήκης": φύλλα ελιάς και βαμβάκι, ε) λεπτομέρεια του κρυσταλλικού υλικού.

Εικ. 2. Εμπροσθότυπος και οπισθότυπος του νομίσματος αρ. 2.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΟΨΕΩΝ ΣΕ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΧΡΟΝΑΚΗ ΔΑΦΝΗ

Οι γνώσεις μας για τα μνημεία της Μεσοβυζαντινής ή Β' Βυζαντινής περιόδου στο Νομό Λασιθίου είναι πολύ περιορισμένες. Οι ιστορικές πηγές για την περίοδο αυτή είναι ελάχιστες και ασαφείς. Τα πλήγματα από τη σεισμική δραστηριότητα έχουν επιφέρει απώλειες μεγάλου αριθμού εγκαταστάσεων. Τα λίγα εναπομείναντα μνημεία υπέστησαν τους αναμενόμενους μετασχηματισμούς και επεμβάσεις για να ανταπεξέλθουν στις χρηστικές ανάγκες και στις βλάβες του χρόνου, με αποτέλεσμα να φτάσουν ως εμάς με πολλαπλές αλλοιώσεις στην αρχική τους δομή και μορφή.

Από το 2002 μέχρι το 2008 μέσω του Γ' Κ.Π.Σ. πραγματοποιήθηκε ένα ευρύ πρόγραμμα αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων από τη 13^η Ε.Β.Α., στο οποίο βαρύνουσα θέση είχαν οι εργασίες στα μεσοβυζαντινά, εκκλησιαστικά μνημεία, με στόχο την αποκατάσταση των πολύπλευρων βλαβών τους και την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής τους ταυτότητας¹.

Τα στοιχεία που ήλθαν στο φως, μέσα από τις διερευνήσεις και την απομάκρυνση νεότερων επεμβάσεων, έδωσαν αρκετά νέα δεδομένα προς εξέταση. Η ανακοίνωση αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις υπόλοιπες του παρόντος τόμου που αφορούν στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία του Νομού Λασιθίου, ορισμένα από τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικότερα².

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν στην τυπολογία και τη γεωμετρία των κατασκευών, αλλά κυρίως, στους τρόπους διαμόρφωσης των επιφανειών των όψεων.

Α. ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ / ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Η μορφή και η δομή του τρούλλου είναι καθοριστικό στοιχείο της γεωμετρίας και της τυπολογίας των τρουλλαίων κατασκευών, που είναι διαδεδομένες στη Μεσοβυζαντινή περίοδο. Η στατική ευπάθεια των τρούλλων έχει ως αποτέλεσμα την επιβίωση ενός μικρού αριθμού από όσους υφίσταντο αρχικά.

Ένα από τα πρωιμότερα τρουλλαία μνημεία, στην περίοδο και περιοχή που εξετάζουμε, είναι ο Ναός του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο³. Με

¹ Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες (1990-2008), έχουν υλοποιηθεί εργασίες σε σημαντικό αριθμό εκκλησιαστικών μνημείων που ανάγονται εξ ολοκλήρου ή κατά μία κατασκευαστική φάση στη Μεσοβυζαντινή περίοδο. Οι εργασίες αυτές στο Λασιθί έγιναν, εκτός του Γ' Κ.Π.Σ., είτε με κονδύλια του ΥΠ.ΠΟ. (με τα ετήσια Προγράμματα Δράσης), είτε με μικρές χρηματοδοτήσεις τοπικών φορέων, είτε με μικρά έργα, που εντάχθηκαν στο Β' Κ.Π.Σ.

² Η σύνταξη των μελετών και η επίβλεψη των εργασιών έγινε σε διαρκή, στενή συνεργασία της γράφουσας με τις αρχαιολόγους της 13^{ης} Ε.Β.Α. Γεωργία Μοσχόβη και Μαρία Μαρή. Οι συζητήσεις μας και η ανταλλαγή προβληματισμών συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανακοίνωση αυτή. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από τη γράφουσα και τους σχεδιαστές Σταύρο Καψάλη και Αγάπη Λαδιανού.

³ Εργασίες αποκατάστασης του Ναού του Αγίου Νικολάου και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου έγιναν με χρηματοδότηση της Κ.Π. INTERREG IIIA

σωζόμενα ίκνη της ανεικονικής διακόσμησης στον τρούλλο, είναι βέβαιη η κατασκευή του στις αρχές του 9^{ου} αι., αν όχι ενωρίτερα (Μπορμπουδάκης 1969 και 1970, Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 424). Είναι εμφανείς οι βαριές αναλογίες του τρούλλου, το μεγάλο του μέγεθος αναλογικά με το μέγεθος του ναού και το αξιοσημείωτο εύρος της αφίδας, που καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το πλάτος του ναού (σχ. 1).

Ο τρούλλος της Παναγίας Κεράς στην Κριτσά⁴, που είναι ανακατασκευή του 14^{ου} αι., (Παπαδάκη - Oekland 1967, Μοσχόβη *στον παρόντα τόμο*) ακολούθησε αναγκαστικά το άνοιγμα του αρχικού και διατήρησε τις ίδιες, βαριές αναλογίες (σχ. 2). Το κεντρικό κλίτος, που αποτελεί τον αρχικό, μονόχωρο, τρουλλαίο ναό, παρουσιάζει την ίδια αντιστοιχία ως προς τις αναλογίες του τρούλλου και το εύρος της κεντρικής αφίδας.

Τέτοιες βαριές –αρχαϊκές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν- αναλογίες, μπορούν να εντοπιστούν σε άλλα κρητικά, τρουλλαία μνημεία, όπως η Αγία Παρασκευή Ασωμάτων ή ο Σωτήρας Χριστός στην Ελεύθερνα, σε ναούς των Κυκλάδων και ειδικά της Νάξου (Ανυδριώτισσα Νάξου), καθώς και σε κυπριακά μνημεία του 11^{ου} – 12^{ου} αι. (π.χ. Άγιος Νικόλαος στο Χλώρακα Πάφου, Χρυσοελευσα στο Έμπα Πάφου, Μιχαήλ Αρχάγγελος στα Λεύκαρα) (Stylianou & Stylianou 1985, Parthog 1995) (εικ. 1-2).

Εντελώς διαφορετική είναι η γεωμετρία των τρούλλων στα δύο τριμερή οικοδομήματα της Επισκοπής Ιεράπετρας και της Κάτω Επισκοπής Σητείας, που σήμερα λειτουργούν ως ναοί, των Αγίου Γεωργίου και Χαράλαμπος και των Αγίων Αποστόλων αντίστοιχα. Είναι μνημεία της ίδιας περίπου εποχής, μοναδικά ως προς το ότι σώζονται ακέραια στην ανωδομή τους. Το πρώτο έχει δημοσιευτεί από την κ. Μυλοποταμιτάκη, η οποία απέδωσε την αρχική χρήση του ως λουτρό και το τοποθετεί στον 11^ο αι. (Μυλοποταμιτάκη 1986)⁵. Το δεύτερο, που υπήρξε επίσης μικρό, βυζαντινό λουτρό (Χρονάκη *et al.* 2007), παρουσιάζεται στον παρόντα τόμο ως προς την ανάλυση της λουτρικής λειτουργίας (Κατηφόρη *στον παρόντα τόμο*)⁶.

Οι κατόψεις τους παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιότητα, έχουν όμως μεγάλη διαφορά κλίμακας. Το κτίσμα της Σητείας είναι σμίκρυνση σχεδόν στο

Ελλάδα/Κύπρος, στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη – Αποκατάσταση Μεσοβυζαντινών Ναών Ανατολικής Κρήτης», κατά τα έτη 2005-2007.

⁴ Ομοίως, οι εργασίες αποκατάστασης του ναού και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου της Παναγίας Κεράς έγιναν με χρηματοδότηση της Κ.Π. INTERREG IIIA Ελλάδα/Κύπρος, στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη – Αποκατάσταση Μεσοβυζαντινών Ναών Ανατολικής Κρήτης», κατά τα έτη 2005-2007.

⁵ Ερευνητικές και στερεωτικές εργασίες στον Άγιο Γεώργιο - Άγιο Χαράλαμπο έγιναν κατά το 1983-1984. Στη συνέχεια εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης έγιναν κατά το 1999-2000 με χρηματοδότηση του Β' Κ.Π.Σ. στα πλαίσια του έργου «Αρχαιολογικοί Χώροι Νομού Λασιθίου», κατά το 2001 από το Πρόγραμμα Δράσης της 13^{ης} Ε.Β.Α. και τέλος με χρηματοδότηση του Γ' Κ.Π.Σ. στα πλαίσια του έργου «Δίκτυο Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Εκκλησιαστικών Μνημείων Νομού Λασιθίου».

⁶ Διερευνητικές εργασίες και άμεσες στερεώσεις – υποστύλωσεις στο Ναό των Αγίων Αποστόλων έγιναν το 2001 στα πλαίσια του έργου του ΕΟΤ «Πολιτιστική - Φυσιολατρική Διαδρομή Επαρχίας Σητείας». Με χρηματοδότηση της Κ.Π. INTERREG IIIA Ελλάδα/Κύπρος, στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη – Αποκατάσταση Μεσοβυζαντινών Ναών Ανατολικής Κρήτης», έγινε η στερέωση και αποκατάσταση του μνημείου το 2005-2007.

ήμιση των διαστάσεων εκείνου της Ιεράπετρας. Η τριμερής διάταξη είναι ακριβώς αντίστοιχη, αλλοιωμένη στην Επισκοπή Ιεράπετρας μόνο, λόγω της μετατροπής του νότιου διαμερίσματος σε νέο κλίτος ναού (σχ. 3-4).

Οι τρούλλοι και στα δύο έχουν σχήμα παραβολοειδές εξωτερικά και σχετικά κανονικότερης, ελλειψοειδούς μορφής εσωτερικά. Είναι βέβαιο ότι ανήκουν στην αρχική κατασκευή, όπως αποδείχτηκε κατά τους καθαρισμούς. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη κεράμωσης, με αποτέλεσμα να μην έχουμε βέβαια στοιχεία για την αρχική επικάλυψη. Στην Επισκοπή Ιεράπετρας ο τρούλλος είναι εντυπωσιακός, με κυλινδρικό τύμπανο και 16 τοξύλια, ενώ στη Σητεία έχει οκταγωνικό τύμπανο με 20 τοξύλια (σχ. 5-7).

Τέλος, ο τρούλλος της Παναγίας Κουμπελίνας στο Χουμεριάκο (σχ. 8-10, εικ. 6), του μοναδικού, σωζόμενου, σταυροειδούς, εγγεγραμμένου ναού, εποχής κατά τι μεταγενέστερης από τα προηγούμενα -με επιφυλάξεις τέλους 11^{ου} ή ίσως και αρχών 12^{ου} αι.- είναι ο μόνος «τυπικός» της κατηγορίας αυτής ναών, από την οποία υπάρχουν πολλά δείγματα στο Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Είναι αισθητά υψίκορμος, με τοξύλια διαμορφωμένα με λιθόκτιστους πεσίσκους και με μορφολογία που παραπέμπει στα πιο διαδεδομένα χαρακτηριστικά των υπολοίπων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, παρότι παρουσιάζει χαμηλής ποιότητας τεχνική.

Σώζονται ακόμη δύο οκταγωνικοί τρούλλοι σε αρχικά μονόκωρους, τρουλλαίους ναούς: στο σημερινό τρίκλιτο Άγιο Ιωάννη – Παναγία – Αγία Τριάδα στα Μέσα Μουλιανά, που έχει δεχτεί προσθήκη προς δυτικά και πλευρικά κλίτη, και στο σημερινό δίκλιτο Ναό της Μεταμόρφωσης (Αφέντης Χριστός) στα Έξω Μουλιανά, που έχει δεχτεί προσθήκη πλευρικού κλίτους. Στον τελευταίο, ο τρούλλος εδράζεται σε σφαιρικά τρίγωνα (εικ. 7-9). Μονόκωρος, τρουλλαίος είναι ακόμη ο μικρός Ναός του Αγίου Βασιλείου στην περιοχή Μαρωνιάς Σητείας (Ενορία Αχλαδιών), που έχει δεχτεί πολλαπλές επεμβάσεις και μετατροπές⁷.

Με βάση τα σωζόμενα μνημεία, διαπιστώνουμε την ύπαρξη τεσσάρων τύπων τρούλλων: του ημισφαιρικού, με μεγάλη διάμετρο και βαριές αναλογίες, του παραβολοειδούς με τύμπανο, του ημισφαιρικού με οκταγωνικό τύμπανο και του υψίκορμου, ημισφαιρικού, με μικρή διάμετρο.

Β. ΕΠΙΦΑΝΕΙΕΣ ΟΨΕΩΝ

ΑΨΙΔΩΜΑΤΑ

Τα εξωτερικά, τυφλά αψιδώματα χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική από τον 10^ο αι. (Krautheimer 1986, Μπούρας & Μπούρα 2002).

Στα δύο λουτρικά κτίσματα, της Επισκοπής Ιεράπετρας και της Κάτω Επισκοπής Σητείας, τα εξωτερικά, τυφλά αψιδώματα χαρακτηρίζουν τις όψεις (εικ. 3-5, σχ. 5-7). Συνιστούν το εντυπωσιακότερο στοιχείο κόσμησης των τρούλλων και της ζώνης κάτω από τα τεταρτοσφαιρία και αποτελούνται στις ζώνες αυτές μόνο από το ημικυκλικό τμήμα. Στην Ιεράπετρα δε σώζονται σε

⁷ Η σπερέωση και αποκατάσταση του ναού έγινε με δαπάνη και οδηγίες της Ιεράς Μονής Τοπλού, το 1994-1996, βάσει μελέτης που συντάχθηκε από την αρχιτέκτονα Γ. Ζαβερδινού (Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α.).

άλλες θέσεις⁸. Στη Σητεία αντίθετα, κοσμούν τα κύρια τμήματα σε όλες τις όψεις, με συχνή χρήση του διπλού αφιδώματος. Παρουσιάζουν πλήρη διαμόρφωση, με υψίκορμο το ορθογώνιο τμήμα στις κόγχες και σχετικά πλατύτερο (στις συνήθεις αναλογίες) το ορθογώνιο τμήμα στις άλλες όψεις. Με πλίνθους σχηματίζονται μόνο τα ημικυκλικά τμήματα, ενώ τα κατακόρυφα διαμορφώνονται παντού με λίθους.

Στην Παναγία Κουμπελίνα στο Χουμεριάκο, τα αφιδώματα που καταλαμβάνουν όλη τη βόρεια και νότια όψη σώζονται με βλάβες ή μεταποιήσεις στα ανώτερα τμήματά τους⁹ (Χρονάκη & Μοσχόβη 2007) (σχ. 9-11, εικ. 6-7). Έχουν διπλά τόξα από πλίνθους και λιθοκτίστες τις παρειές. Στην αρχική, δυτική όψη, τώρα εσωτερική όψη προς το νάρθηκα, σώζονται επίσης τα δύο κατώτερα πλάγια αφιδώματα¹⁰, διαμορφωμένα με λιθοδομή στις παρειές και στα τόξα. Τα ανώτερα αφιδώματα, ενσωματωμένα τώρα στο νάρθηκα, διαμόρφωναν τα τόξα τους με πλίνθους¹¹.

Λείψανα των τυφλών αφιδωμάτων που διαμόρφωναν την πρόσοψη του βυζαντινού, επισκοπικού ναού στην Επάνω Επισκοπή Σητείας είναι ορατά στη δυτική όψη του σημερινού ναού, που ανακατασκευάστηκε ως τρίκλιτη βασιλική το 1579 από το λατινό επίσκοπο Gaspare Viviani. Δίδουν ένδειξη ότι αποτελούνται από διπλή σειρά πλίνθων, πράγμα που παραμένει ωστόσο προς διερεύνηση.

Τέλος, σημειώνουμε ότι στο Ναό του Αγίου Γεωργίου στις Λούτρες, στις Μάλλες, τα τρία εξωτερικά, τυφλά αφιδώματα από την αρχική κατασκευή καταλαμβάνουν όλο το μήκος του βόρειου τοίχου. Διαμορφώνονται εξ ολοκλήρου με τη λιθοδομή, χωρίς καθόλου πλίνθους¹² (Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 440-442).

Το στοιχείο των αφιδωμάτων στις όψεις διατηρείται σε χρήση και σε μεταγενέστερες εποχές, όπως δείχνουν δύο μνημεία, αρκετά μεταγενέστερα (14^{ου} αι.), ο Κάτω Άη Γιώργης στο Καπίστρι Ιεράπετρας¹³ και ο Άγιος Ονούφριος Βουλισμένης (σχ. 13, εικ. 11). Στη νότια όψη του Αγίου Γεωργίου στο Καπίστρι τη θέση του δυτικότερου αφιδώματος καταλαμβάνει το βενετογοθτικό θύρωμα, σε μια καλά επεξεργασμένη συμπλοκή του βυζαντινού με το δυτικής προέλευσης μοτίβο, με πλήρη ανάπτυξη των λεπτομερειών τους, τόσο στον

⁸ Ο αρχικός νότιος και νοτιοδυτικός τοίχος έχουν καταστραφεί κατά τη μετατροπή του νότιου διαμερίσματος σε νότιο κλίτος με επέκταση και ανακατασκευή του το 17^ο αι. Οι καταχωμένες, λόγω υψομέτρου, βόρειες και ανατολικές πλευρές είναι λογικό να μη διαθέτουν αφιδώματα, ενώ οι επεμβάσεις στο δυτικό τοίχο πιθανόν κατέστρεψαν τέτοια στοιχεία, αν υπήρχαν.

⁹ Τα κατεστραμμένα τμήματα αποκαταστάθηκαν κατά τις εργασίες του 2008.

¹⁰ Το κεντρικό αφιδώμα, στο οποίο κατά κανόνα διανοίγεται και η θύρα εισόδου, έχει διευρυνθεί και μετατραπεί σε τόξο επικοινωνίας μεταξύ νάρθηκα και ναού.

¹¹ Τα εναπομένοντα τμήματα από τα πλίνθινα τόξα της ανώτερης ζώνης αποκαλύφθηκαν κατά τις στερεώσεις και καλύφθηκαν αναγκαστικά και πάλι.

¹² Στον ίδιο Ναό του Αγίου Γεωργίου στις Λούτρες συναντούμε και τα τυπικά ανοίγματα αφιδας των μεσοβυζαντινών ναών: δύο τοξωτά, συνεχόμενα ανοίγματα, τοιχισμένα σε επόμενες φάσεις τροποποίησης του ναού στον 16^ο - 17^ο αι.

¹³ Εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στον Άγιο Γεώργιο στο Καπίστρι έγιναν με δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου, κυρίως κατά το 1997-1999 και το 2001-2002 και από τη 13^η Ε.Β.Α. κατά το 2000-2001.

κεραμοπλαστικό διάκοσμο, όσο και στο θύρωμα με τα βεργία και την οδοντωτή ταινία.

ΠΛΙΝΘΟΙ - ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Η χρήση των πλινθών ως δομικό και ως διακοσμητικό υλικό είναι κυρίαρχη σε όλη τη Μεσοβυζαντινή περίοδο (Krautheimer 1986, 331-446, Μπούρας & Μπούρα 2002, Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 39).

Στους ναούς του Αγίου Νικολάου και της Κεράς δεν εντοπίστηκε χρήση πλινθών στη δομή της τοικοποιίας. Ωστόσο, στο Ναό της Παναγίας στα Μέσα Μουλιανά, το εσωτερικό μέτωπο του ιερού (θριαμβικό τόξο), το οποίο αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες, είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένο από πλίνθους¹⁴. Επίσης, στην τοικοποιία της Παναγίας Κουμπελίνας στο Χουμεριάκο, όπως αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση των νεότερων, εσωτερικών επικρισμάτων, γίνεται εκτεταμένη χρήση πλινθών στα εσωτερικά τόξα, με ρυθμική διαδοχή λίθων - πλινθών, διαφορετική σε κάθε τόξο (π.χ. 1λ-2πλ ή 1λ-3πλ-1λ-1πλ ή 2λ-2πλ-3λ-1πλ) (σχ. 11). Στις εσωτερικές επιφάνειες αποκαλύφθηκαν τα ίχνη από τα αρχικά παράθυρα της βόρειας και της νότιας όψης, που ήταν δίλοβα, με πλίνθινα τόξα, καθώς και του δίλοβου ανοίγματος του ιερού¹⁵. Παρατηρείται, επίσης, χρήση αραιών, διάσπαρτων πλινθών στις κατακόρυφες παρειές των τοίχων, χωρίς κανονικότητα. Όλα τα στοιχεία αυτά στο εσωτερικό ήταν καλυμμένα με το τοιχογραφημένο επίχρισμα.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος είναι το κύριο και εντυπωσιακότερο χαρακτηριστικό στη διακόσμηση των όψεων των δύο λουτρικών μνημείων, στην Επισκοπή Ιεράπετρας και στην Κάτω Επισκοπή Σητείας, τα οποία σαφώς σχετιζόταν με θρησκευτική χρήση, συνδεδεμένα με τις αντίστοιχες επισκοπικές έδρες. Ήταν ορατός στον Άγιο Γεώργιο και Χαράλαμπο και καλυμμένος με ασβέστη (μέχρι το 2001) στους Αγίους Αποστόλους. Συνθέτει τα τόξα των εξωτερικών, τυφλών αψιδωμάτων, απλών ή διπλών, τα τοξύλια του τυμπάνου των τρούλλων και των κογκών, καθώς και πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία (ρόδακες και δύο σταυρούς) ενσωματωμένα στην τοικοποιία (εικ. 3-5, σχ. 5-7).

Στους Αγίους Αποστόλους χρησιμοποιούνται ορθογώνιες πλίνθοι σε 4 μεγέθη (4 x 11, 5 x 12 ή x 15 ή x 24 εκ.) και τετράφυλλα φιαλοστόμια χωρίς εφυάλωση, που περιβάλλουν σχεδόν όλα τα τόξα. Η κατασκευή μιμείται την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου, με τοποθέτηση κονιάματος περίπου ίσου πλάτους με τις πλίνθους, μέσα στο οποίο υπάρχει ένας πυρήνας από πεπλατυσμένη πέτρα.

Η αντιστοιχία με τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο της Επισκοπής Ιεράπετρας είναι τέτοια, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για κοινό σχέδιο, κοινή τεχνική και εκτέλεση.

¹⁴ Εργασίες στο ναό έγιναν κατά τη δεκαετία του 1980 και του 1990 με δαπάνες της ενορίας Μέσα Μουλιανών και με μικρές χρηματοδοτήσεις της 13^{ης} Ε.Β.Α. Η στεγάνωση των θόλων και η συντήρηση των τοιχογραφιών έγινε με χρηματοδότηση του Γ' Κ.Π.Σ. στο πλαίσιο του έργου «Δίκτυο Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Εκκλησιαστικών Μνημείων Νομού Λασιθίου» το 2003.

¹⁵ Στην εξωτερική επιφάνεια δε διακρίνονται ίχνη αυτών των παραθύρων, που βρίσκονται ψηλά, κάτω από τα τόξα, στις ανακατασκευασμένες περιοχές των τυμπάνων των αψιδωμάτων, ούτε του δίλοβου αγιοθύριδου, λόγω της ανακατασκευής της εξωτερικής παρειάς της αψίδας.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος που αποκαλύφθηκε μετά τις καθαιρέσεις των νεότερων επιχρισμάτων στο Χουμεριάκο είναι αρκετά εντυπωσιακός. (σχ. 9-10, εικ. 6-7). Η βόρεια και η νότια όψη της Κουμπελίνας διαμορφωνόταν αρχικά με τρία, μεγάλα, τυφλά αφιδώματα στην κάθε μία, με παραστάδες από λιθοδομή και διπλά τόξα, το εσωτερικό εξ ολοκλήρου από πλίνθους και το εξωτερικό από εναλλασσόμενους λίθους και πλίνθους (1λ-3πλ). Διπλή ζώνη από λεπτές, ακανόνιστες πλίνθους (μάλλον θραύσματα κεραμιδιών) σχηματίζει το πλαίσιο των τόξων. Οι τέσσερις κεραιές του σταυρού της στέγης απέληγαν σε ακμές από οδοντωτή ταινία ακριβώς κάτω από τα κεραμίδια, η οποία αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση των νεότερων σκυροδεμάτων και αποκαταστάθηκε κατά τις εργασίες του 2008.

Η ποιότητα εκτέλεσης στα μνημεία που προαναφέρθηκαν δεν είναι άριστη, είναι όμως αρκετά επιμελημένη, ιδίως στα λουτρικά κτίσματα. Η απώλεια πολλών μνημείων δε μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε την έκταση χρήσης του κεραμοπλαστικού διακόσμου, αλλά και τα λίγα που έχουν σωθεί δείχνουν τη σημαντική διάδοσή του και την πληθωρική χρήση του.

Αξιοπρόσεκτη είναι η μακροπρόθεσμη επίδραση που είχε, η οποία διαπιστώνεται στην επιβίωση της χρήσης κεραμοπλαστικών σε μεταγενέστερα μνημεία που απέχουν χρονικά μέχρι και τρεις αιώνες, με σταδιακή απλοποίηση και εκφυλισμό:

Ο Κάτω Αη Γιώργης στο Καπίστρι (τοιχογράφηση 14^{ου} αι.) έχει πλούσιο διάκοσμο, με πλίνθινα τόξα, ψαροκόκκαλο και τριγωνικές ταινίες, πινάκια και οδοντωτή ταινία στην αψίδα, σε βαθμό υπερβολικό για τη μικρή κλίμακα του ναού. Οι πλίνθοι ενσωματώνουν και συμπλέκονται με το οζυκόρυφο, λιθανάγλυφο, βενετογοιτικό θύρωμα, του οποίου το τόξο περιβάλλεται από ταινία πλίνθων, όπως τα αφιδώματα (σχ. 13).

Επιμελημένα, πλίνθινα τόξα των αφιδωμάτων, με πλαίσιο οδοντωτής ταινίας διαμορφώνουν τη νότια όψη στο Ναό του Αγίου Ονουφρίου στη Βουλισμένη, του 14^{ου} αι. (εικ. 11).

Η απλή ταινία από τρίγωνα συναντάται στην αψίδα του ιερού στην Παναγία Βιγλιώτισσα στη Βουλισμένη (σταυρεπίστεγος ναός, 14^{ου} αι.), όπου διατρέχει όλη την ανατολική όψη. Η αντίστοιχη διπλή ταινία συναντάται στον Αφέντη Χριστό στη Νεάπολη (14^{ου} αι.), στην ίδια θέση, ακρωτηριασμένη σήμερα από μεταγενέστερες επισκευές (σχ. 12, εικ. 12).

Είναι ενδιαφέρον ότι τα μνημεία αυτά βρίσκονται στην περιοχή επιρροής της Επισκοπής Ιεράπετρας (Καπίστρι) και της Κουμπελίνας του Χουμεριάκου (Νεάπολη, Βουλισμένη).

Τέλος, η υπόμνηση της κεραμοπλαστικής κόσμησης, εκφυλισμένη σε απλή, ευθύγραμμη ταινία από πλίνθους, τοποθετείται στη δυτική όψη των μονόκωρων, τοιχογραφημένων ναών του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (14^{ος} αι.) και του Αγίου Κωνσταντίνου (1354/55) στην Κριτσά.

ΕΠΙΧΡΙΣΜΑΤΑ

Τα ευρήματα που αφορούν στα εξωτερικά επιχρίσματα των μεσοβυζαντινών μνημείων επιβεβαιώνουν παλαιότερες παρατηρήσεις σε άλλα μνημεία.

Στις εξωτερικές επιφάνειες του Ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας έχει διατηρηθεί κατά τόπους, σε αρκετή έκταση, το αρχικό, λεπτό επίχρισμα του ναού πάνω στο οποίο υπάρχουν χαράγματα με μυστήρι, που μιμούνται ακανόνιστα ισόδομη τοικοποιία. Επίσης, έχει σωθεί το τελείωμα του επίχρισματος ανάμεσα στις πλίνθους των τόξων και η συναρμογή του με ελαφρά λοξή επιφάνεια (εικ. 13). Όμοιο επίχρισμα σώζεται στα κατώτερα τμήματα της βόρειας όψης στην Επισκοπή Ιεράπετρας.

Επίσης, τμήμα του εξωτερικού επίχρισματος διασώθηκε στη νότια όψη της Παναγίας Κουμπελίνας στο Χουμεριάκο. Αποτελείται από ασβεστοκονίαμα μικρού πάχους, συμφύες με τη λιθοδομή, πάνω στο οποίο διαμορφώνεται με εγχάρακτες γραμμές απομίμηση ψευδοϊσόδομου συστήματος (εικ. 14).

Στην Κρήτη, αντίστοιχα επίχρισματα σώζονται στους ναούς: του Αγίου Ιωάννη στο Ρουκάνι Τεμένους, στην Παναγία στο Φόδελε Μαλεβυζίου, στην Παναγία της Ροδέα στη Ρογδιά Ηρακλείου, στην Αγία Βαρβάρα Λατζιανών Κισιάμου και στον Άη Κυρ Γιάνη στον Αλικιανό Χανίων. Επίσης, οι πρόσφατες έρευνες κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης του Καθολικού της Νέας Μονής Χίου (Βογιατζής 2006, Χριστοφίδου 2008) αποκάλυψαν αρχικά επίχρισματα με αντίστοιχη αλλά πιο επιμελημένη όψη και παρεμφερείς τεχνικές

Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την ύπαρξη επίχρισματος στις όψεις εκείνων των βυζαντινών μνημείων που δεν είχαν εξαρχής εμφανή τη λιθοδομή ή την πλινθοδομή. Επίσης, επιβεβαιώνουν τον τύπο του, που είναι λεπτοφυές ασβεστοκονίαμα, στο οποίο δημιουργείται με εγχαράξεις απομίμηση ψευδοϊσόδομου συστήματος, με κυμαινόμενη επιμέλεια στην ακρίβεια και στην κανονικότητα.

Οι παρατηρήσεις που αναπτύχθηκαν αποτελούν μια πρώτη προσέγγιση στην ανάλυση των μνημείων. Η σε βάθος μελέτη και οι περαιτέρω συγκρίσεις για το καθένα, ελπίζουμε ότι θα συνεισφέρουν στις γνώσεις μας για τα μνημεία και την εποχή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βογιατζής, Σωτ., 2006. Η τελική εξωτερική επιφάνεια των βυζαντινών κτηρίων. Οι νεώτερες θεωρίες και η εφαρμογή τους στο καθολικό της Νέας Μονής της Χίου. *Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Αναστηλώσεων ΕΤΕΠΑΜ*. Θεσσαλονίκη: ΕΤΕΠΑΜ (ψηφιακή μορφή).
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1970. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 25, Χρονικά Β'2, σ. 479-499.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1969. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 24, Χρονικά Β'2, σ. 437-450.
- Μπούρας, Χ. & Μπούρα, Λ., 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μυλοποταμιτάκη, Κ., 1986. Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαράλαμπος στην Επισκοπή Ιεράπετρας. *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμ. 12, σ. 441-452.
- Παπαδάκη - Οεκλαντ, Στ., 1967. Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της. *ΑΔ*, 22, Μελέται, σ. 87-112.

- Χριστοφίδου Αθ., 2008. Nea Moni, Chios. The restoration of the Catholikon. Στο: E. Hadjistryphonos (επιμ.), *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium*. Thessalonike, 7-10 November 2007. Thessalonike: European Centre of Byzantine & Post-Byzantine Monuments, σ. 417-429.
- Χρονάκη, Δ., Μαρή, Μ., Κατηφόρη, Μ. & Λαδιανού, Αγ., 2007. *Ιερός Ναός Αγίων Αποστόλων Κάτω Επισκοπής Σητείας: Μελέτη Στερέωσης – Αποκατάσταση*. Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α., Ηράκλειο.
- Χρονάκη, Δ. & Μοσχόβη, Γ., 2007. *Μελέτη Στερέωσης – Αποκατάστασης Ιερού Ναού Παναγίας Κουμπελίνας στο Χουμεριάκο*. Αρχείο 13^{ης} Ε.Β.Α., Ηράκλειο.
- Gallas, Kl., Wessel, Kl. & Borboudakis, M., 1983. *Byzantinisches Kreta*. Munchen: Hirmer.
- Krautheimer, R., 1986. *Early Christian and Byzantine Architecture*. 4^η έκδοση. New York: Penguin Books.
- Parthog, G., 1995. *Byzantine and Medieval Cyprus. A Guide to the Monuments*. London: Interworld Publications.
- Stylianou, A. & Stylianou, J., 1985. *The Painted Churches of Cyprus*. London: Trigraph.

FAÇADE ELEMENTS IN MIDDLE BYZANTINE MONUMENTS

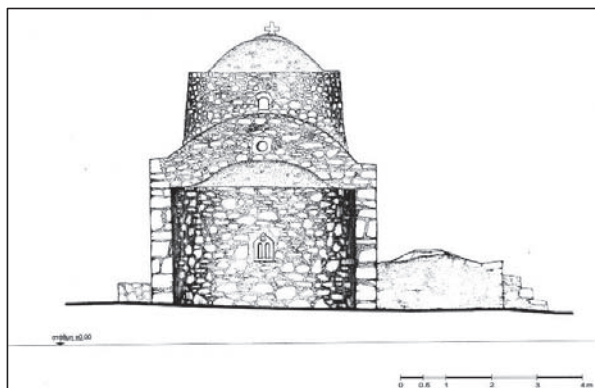
IN THE PREFECTURE OF LASSITHI

CHRONAKI DAPHNE

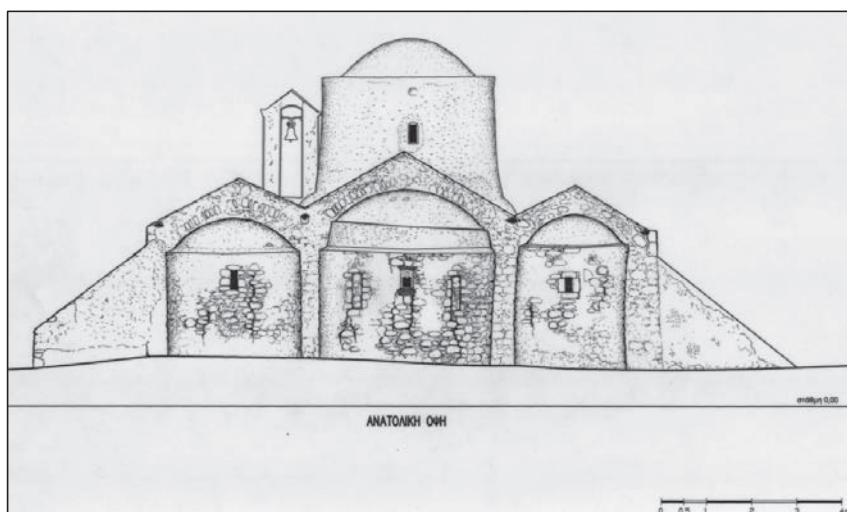
From 2002 to 2008 a broad restoration program has been carried out by the 13th Ephorate of Byzantine Antiquities, with special concern to middle Byzantine churches. This paper refers to geometrical features and façade elements, studied throughout research and restoration work, done on middle Byzantine monuments of the Lassithi Prefecture.

Regarding the domes, characteristic element of middle Byzantine churches, four types can be distinguished for the preserved monuments of the region. Blind arches, with single or double recession, consist a main feature of the exteriors. Their use appears in later examples as well. Brickwork is also abundant, forming a rich façade decoration, especially in the two bath buildings, later transformed into churches. Decorative brickwork, gradually degenerating, has survived as well in later constructions up to 14th century. Remains of external lime mortar plaster verify that rubble surfaces were covered with plaster, engraved to imitate ashlar masonry.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΟΨΕΩΝ ΣΕ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΞΙΘΙΟΥ

Σχ. 1. Άγιος Νικόλαος Αγίου Νικολάου, ανατολική όψη.

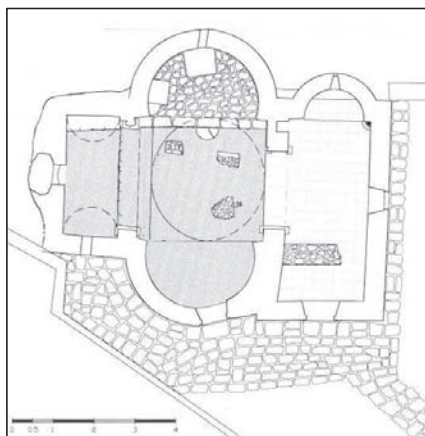
Σχ. 2. Παναγία Κερά Κριτσάς, ανατολική όψη
μετά τις καθαιρέσεις της κεράμωσης (2006).

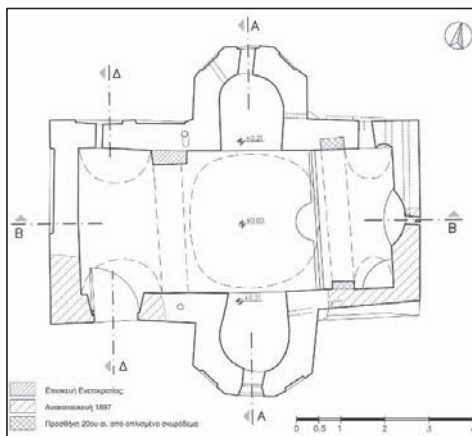
Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος
στη Χλώρακα, Πάφος.

Εικ. 2. Παναγία Χρυσοελεύσα
στο Έμπα, Πάφος.

Σχ. 3. Άγιος Γεώργιος – Άγιος Χαράλαμπος στην Επισκοπή Ιεράπετρας, κάτοψη.

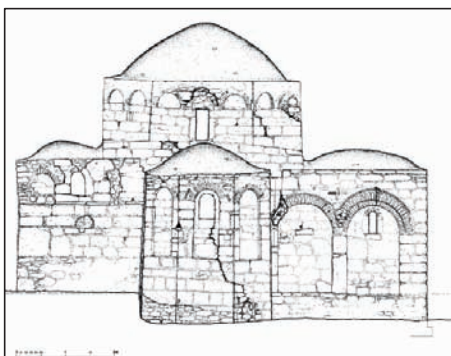
Σχ. 4. Άγιοι Απόστολοι στην Κάτω Επισκοπή Σηφείας, κάτοψη.

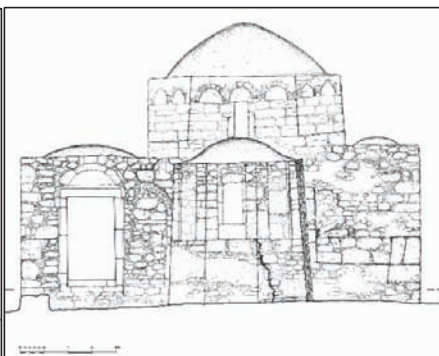
Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος – Άγιος Χαράλαμπος στην Επισκοπή Ιεράπετρας, γενική άποψη από Δ.

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος – Άγιος Χαράλαμπος στην Επισκοπή Ιεράπετρας, ο τρούλλος από ΒΔ.

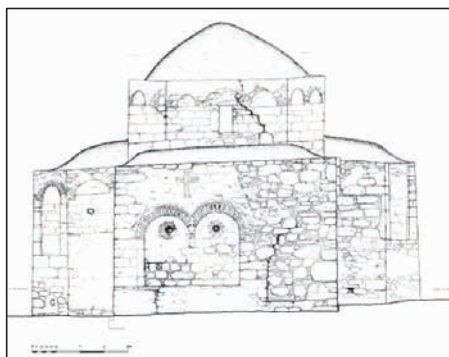

Σχ. 5. Άγιοι Απόστολοι, βόρεια όψη μετά τους καθαρισμούς (2005).

Σχ. 6. Άγιοι Απόστολοι, νότια όψη μετά τους καθαρισμούς (2005).

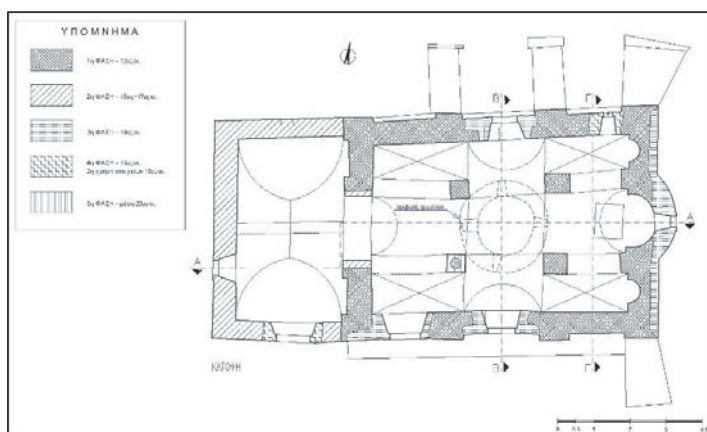
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΟΨΕΩΝ ΣΕ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΞΙΘΙΟΥ

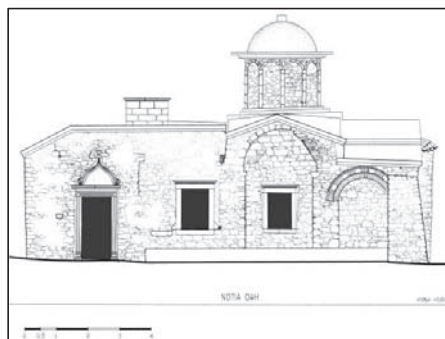
Σχ. 7. Άγιοι Απόστολοι, δυτική όψη.

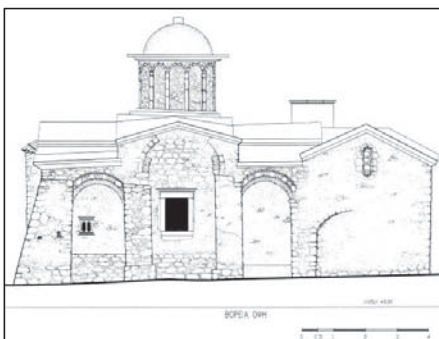
Εικ. 5. Άγιοι Απόστολοι, λεπτομέρεια διπλού αψιδώματος.

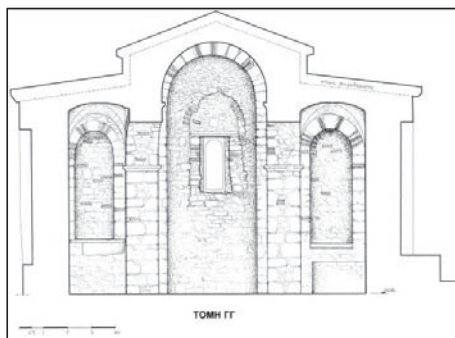
Σχ. 8. Παναγία Κουμπελίνα, Χουμεριάκο, κάτοψη φάσεων.

Σχ. 9. Παναγία Κουμπελίνα Χουμεριάκο, νότια όψη μετά τις καθαυρέσεις επιχρισμάτων και πριν από τις καθαυρέσεις σκυροδεμάτων (2005-2006).

Σχ. 10. Παναγία Κουμπελίνα Χουμεριάκο, βόρεια όψη.

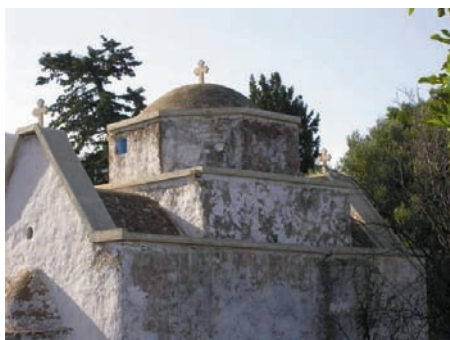
Σχ. 11. Παναγία Κουμπελίνα Χουμεριάκο, τομή ΓΓ.

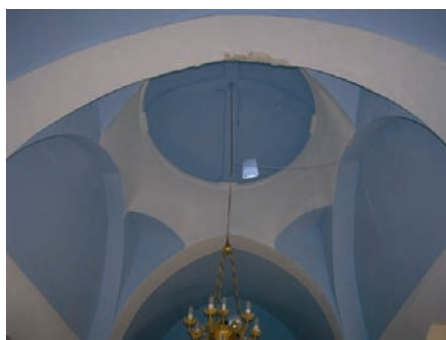
Εικ 6. Παναγία Κουμπελίνα Χουμεριάκο, βόρεια όψη.

Εικ 7. Παναγία Κουμπελίνα Χουμεριάκο, λεπτομέρεια τόξων τυφλού αφιδώματος.

Εικ. 8. Μεταμόρφωση (Αφέντης Χριστός) Έξω Μουλιανά.

Εικ. 9. Μεταμόρφωση Έξω Μουλιανά, εσωτερική άποψη τρούλλου.

Εικ. 10. Άγιος Ιωάννης-Παναγία-Αγία Τριάδα Μέσα Μουλιανά, τρούλλος.

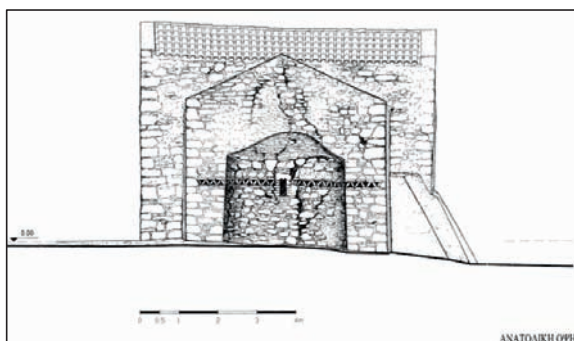
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΟΨΕΩΝ ΣΕ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΞΙΘΙΟΥ

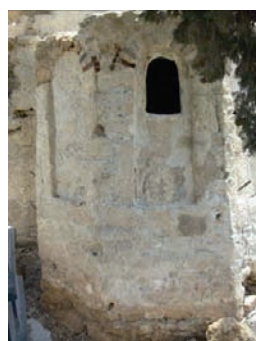
Εικ. 11. Άγιος Ονούφριος
Βουλισμένη Μεραιπέλλου.

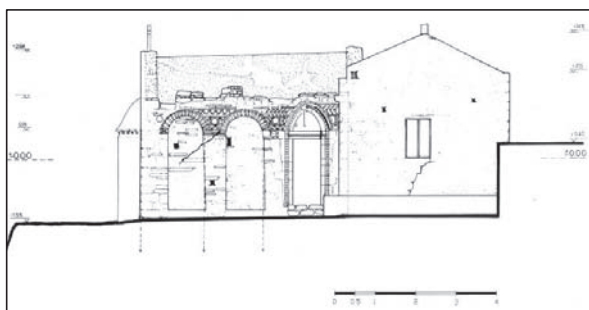
Εικ. 12. Αφέντης Χριστός Νεάπολης,
ανατολική όψη.

Σχ. 12. Παναγία Βιγλιώτισσα Βουλισμένη
Μεραιπέλλου (2000).

Εικ. 13. Άγιοι
Απόστολοι, Λεπιτομέρεια
επιχρίσματος.

Σχ. 13. Άγιος Γεώργιος Καπίστρι (Σταυρός) Ιεράπετρας,
νότια όψη (1994).

Εικ. 14. Παναγία Κουμπελίνα,
σωζόμενα τμήματα
επιχρίσματος.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΜΟΣΧΟΒΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Οι αναστηλωτικές εργασίες στους Ναούς της Παναγίας της Κεράς στην Κριτσά, του Κάτω Άη Γιώργη στον Κρούστα και του Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο, στο οροπέδιο Λασιθίου, έφεραν στο φως νέα στοιχεία για τις ιστορικές φάσεις των κτηρίων και για τις αλλαγές που αυτά δέχθηκαν στο πέρασμα των αιώνων¹. Στην παρούσα εργασία θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τα στοιχεία που προέκυψαν κατά τις εργασίες διερεύνησης στους παραπάνω ναούς, καταλήγοντας σε συμπεράσματα και παρατηρήσεις για τη μορφολογική τους εξέλιξη.

I. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΣΑ

Ο τρικλιτος, τρουλλαίος ναός αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά μνημεία της Κρήτης. Στο εσωτερικό του διασώζει σημαντικά καλλιτεχνικά σύνολα τοιχογραφιών του 13^{ου} και 14^{ου} αι. (Παπαδάκη - Oekland 2000, 71-76). Από τα πρώτα χρόνια της αρχαιολογικής δραστηριότητας στην Κρήτη ο ναός αναστηλώθηκε με την επίβλεψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Καλοκύρης 1952, 213). Το 1969 ενισχύθηκε η θεμελίωση του ναού με την κατασκευή περιμετρικής θεμελιοδοκού από μπετόν και επιχρίστηκαν οι εξωτερικές επιφάνειες του ναού με ισχυρή τσιμεντοκονία, που επικαλύφθηκε με ισχνό στρώμα ασβεστοκονιάματος, το οποίο έφερε αβαθή μυστρίσματα (Μπορμπουδάκης 1969, 487-88). Επίσης, συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες (Μπορμπουδάκης 1972, 668-669, 1973, 603 και 1974, 939). Το 2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες διερεύνησης στο εσωτερικό και στον περιβάλλοντα χώρο του ναού. Στο εσωτερικό εντοπίστηκαν τμήματα παλαιού δαπέδου από αστρακάσβεστο και τα θεμέλια των κατεστραμμένων τοίχων του κεντρικού κλίτους για την προσθήκη των πλευρικών κλιτών (Παπαδάκη - Oekland 1967, 94). Επίσης, ανασκάφηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, αμελούς κατασκευής, χωρίς κτερίσματα, απροσδιόριστης χρονολόγησης (Ανδριανάκης *υπό έκδοση*).

Το 2006 ξεκίνησαν οι εργασίες, με προσεκτική καθαίρεση όλων των εξωτερικών επιχρισμάτων και της κεράμωσης και το 2008 ολοκληρώθηκε η αναστήλωση του ναού (εικ. 3). Διαπιστώθηκαν τα παρακάτω:

¹ Οι ναοί αναστηλώθηκαν κατά τα έτη 2005-2008 με χρηματοδότηση του Γ' Κ.Π.Σ (Π.Ε.Π. Κρήτης) και Interreg IIIA και αυτεπιστασία από τη 13^η Ε.Β.Α. Εκτός από την υπογράφουσα για τα έργα εργάστηκαν: Δ. Χρονάκη αρχιτέκτων, Γ. Μπροκαλάκης αρχαιολόγος, Μ. Κασωτάκης πολιτικός μηχανικός Τ.Ε., Αγ. Λαδιανού σχεδιάστρια, Μ. Υγεινομάκης, Μ. Ασαριώτης, Μ. Κουναλάκης, Δ. Πατσάνης, Κ. Γρηγοράκης ειδικευμένοι τεχνίτες και Μ. Ματθαϊάκης, Μ. Ζαγιαννάκης βοηθοί τεχνίτη. Για την προετοιμασία και ομαλή εξέλιξη των έργων η βοήθεια της κ. Μιράντας Παπαδάκη από την Περιφέρεια Κρήτης υπήρξε ανεκτίμητη.

- Η τοικοποιία του κτηρίου ήταν μετριότατη σε ποιότητα, από αργούς, τοπικούς λίθους μικρού μεγέθους, χωρίς επιμελημένη κατασκευή και με αδρά λαξευμένους γωνιόλιθους. Το συνδετικό υλικό ήταν ασβεστοκονίαμα. Οι ραφές στην τοικοποιία τεκμηριώνουν την προσθήκη των πλευρικών κλιτών στο παλαιότερο κεντρικό κλίτος. Δεν παρατηρήθηκαν διαφοροποιήσεις στον τρόπο δομής του κεντρικού κλίτους από τα νεότερα, πλευρικά κλίτη. Διαφοροποίηση στην τοικοποιία παρατηρήθηκε στο κάτω τμήμα του βόρειου τοίχου. Η ισχυρή λιθοδομή μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως, πριν κατασκευαστεί το κλίτος, υπήρχε δεξαμενή², όπως στο Ναό του Αγίου Νικολάου, στον Άγιο Νικόλαο (Μπροκαλάκης *στον παρόντα τόμο*) (εικ. 1, σκ. 1-3).
- Οι ραφές στο άνω τμήμα των τοίχων μαρτυρούν ότι και τα τρία κλίτη ανυψώθηκαν και απέκτησαν τα οξυκόρυφα στηθαία σε μεταγενέστερη φάση.
- Στους θόλους, κάτω από τη νεότερη κεράμωση, εντοπίστηκε παχύ στρώμα από ανθεκτικό κονίαμα, που περιείχε βότσαλα και ασβέστη και είχε στιλπνή, εξωτερική επιφάνεια (σκ. 4).
- Στον τρούλλο είχαν διατηρηθεί μερικώς τα παλαιά επιχρίσματα του 19^{ου} αι. με τα χαρακτηριστικά μυστρίσματα. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων διαπιστώθηκε ότι τα ημικυκλικής διατομής παράθυρα του τρούλλου ήταν κτισμένα με απλή αργολιθοδομή και έφεραν περιμετρικά αβαθές, οξυκόρυφο πλαίσιο, που στο δυτικό παράθυρο κατέληγε σε λωβό³. Όλα τα πλαίσια κλείστηκαν σε δεύτερη φάση με λευκό κονίαμα και κομμάτια από κεραμίδια. Εντοπίστηκε και αφαιρέθηκε ακέραιο κεραμίδι με κυματοειδείς αυλακώσεις, που μάλλον προέρχεται από την κεράμωση του 14^{ου} αι. (εικ. 2, σκ. 5).
- Στην ανατολική αψίδα του κεντρικού κλίτους εντοπίστηκαν τρεις ορθογώνιες, φωτιστικές θυρίδες, που τοιχίστηκαν πριν αποκτήσει ο ναός το πρώτο στρώμα του τοιχογραφικού διακόσμου το 13^ο αι. (σκ. 2).
- Στην είσοδο του κεντρικού κλίτους τοποθετήθηκε νέο θύρωμα, υψηλότερο και ευρύτερο από το παλαιό, όπως διαπιστώνεται και από την καταστροφή των τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού. Από το θύρωμα αυτό έχουν απομείνει σήμερα το ανακουφιστικό τόξο και το ανώφλι, ενώ είναι σαφές ότι τα κάθετα τμήματά του τοποθετήθηκαν σε αρκετά μεταγενέστερη περίοδο. Την ίδια περίοδο διανοίχτηκε η δεύτερη είσοδος του ναού στο νότιο κλίτος, καταστρέφοντας το δυτικό, τυφλό αψίδωμα.
- Στο εσωτερικό εντοπίστηκαν 5, πρόχειρα διαμορφωμένοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι. Οι τάφοι των πλευρικών κλιτών δεν περιείχαν σκελετικό υλικό, ενώ σε αυτούς του κεντρικού κλίτους το σκελετικό υλικό ήταν κονιορτοποιημένο. Μοναδικά ευρήματα αποτελούν ένας μετάλλινος αστερίσκος και ένα τμήμα δερμάτινου υποδήματος, πιθανόν νεότερης εποχής.

II. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΤΩ ΑΗ ΓΙΩΡΓΗ ΣΤΟΝ ΚΡΟΥΣΤΑ

² Οι αντηρίδες δε μας επέτρεψαν να εξακριβώσουμε τα όρια του παλαιότερου τοίχου.

³ Ανάλογος τύπος συναντάται στο αγιοθύριδο του κλίτους της Παναγίας στη Μονή Βαλααμόνερου, που χρονολογείται κατά το 14^ο αι. (Μπορμπουδάκης 2007, 67).

Πρόκειται για μονόκωρο, θολοσκεπή, τοιχογραφημένο ναό του 14^{ου} αι. (Παπαδάκη – Oekland 2000, 77), ο οποίος βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του ιστορικού πυρήνα του οικισμού. Κατά τη δεκαετία του 1970 η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποίησε μικρές επεμβάσεις στο εσωτερικό του ναού. Τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι., με ενέργειες του εκκλησιαστικού συμβουλίου, ο ναός εγκιβωτίστηκε στη νότια πλευρά σε πλαίσιο από ενισχυμένο σκυρόδεμα. Η επέμβαση αυτή επιβάρυνε αισθητικά το μνημείο και επιτάχυνε τη φθορά των τοιχογραφιών του (εικ. 4, σκ. 6).

Στο ναό εκτελέστηκαν σε πρώτη φάση (2007) εργασίες διερεύνησης και εν συνεχεία (2008) πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση του κτηριακού κελύφους και η συντήρηση των τοιχογραφιών του (εικ. 5).

Κατά τις εργασίες διερεύνησης παρατηρήθηκαν τα παρακάτω:

- Η τοικοποιία του κτηρίου ήταν μέτριας κατασκευής με χρήση συνδετικού ασβεστοκονιάματος. Εντοπίστηκαν ραφές στο άνω τμήμα των τοίχων, που υποδεικνύουν την ανύψωση του ναού (εικ. 6).
- Στους θόλους, κάτω από τη νεότερη κεράμωση, εντοπίστηκαν δύο στρώματα επιστρώσεων. Το νεότερο από ελαφρομπετόν και το παλαιότερο από ασβεστοκονίαμα. Κάτω από το τελευταίο βρέθηκαν ίχνη από την αρχική κεράμωση του ναού, στοιχείο που τεκμηριώνει με βεβαιότητα ότι ο ναός ήταν κεραμοσκεπής στην πρώτη φάση του (εικ. 7-8, σκ. 7).
- Σε δεύτερη φάση διευρύνθηκε η είσοδος του ναού και διανοίχθηκε παράθυρο στη νότια πλευρά, με αποτέλεσμα την καταστροφή του τοιχογραφικού διακόσμου. Επίσης, τοποθετήθηκε το περιτεχνο αγιοθύριδο της κόγχης του ιερού, χαρακτηριστικό δείγμα του 16^{ου} αι.⁴ (εικ. 9).
- Το δάπεδο του ναού ήταν από αστρακάσβεστο. Κατά την αφαίρεσή του εντοπίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, τοποθετημένοι συμμετρικά στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του ναού αντίστοιχα. Στα μικρά ευρήματα των τάφων συγκαταλέγονται χάλκινα και σιδερένια καρφιά, ένα ανθρωπόμορφο, χάλκινο έλασμα, ένα χάλκινο ενώτιο, τρία χάλκινα νομίσματα και τμήματα γυάλινων αντικειμένων (καντήλας). Στο προαύλιο του ναού ανασκάφηκαν ακτέριστοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι.

III. Ο ΔΙΚΛΙΤΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΣΤΟ ΛΙΜΝΑΚΑΡΟ⁵ ΤΟΥ ΟΡΟΠΕΔΙΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Οι αλληπάλληλες επεμβάσεις, που είχε δεχθεί ο ναός στο πέρασμα των αιώνων, είχαν προσδώσει στο οικοδόμημα μια ιδιότυπη και ανορθόδοξη μορφή (εικ. 10). Το 2005 ξεκίνησαν οι εργασίες με την προσεκτική αφαίρεση όλων των νεοτερικών επεμβάσεων από τη στέγη και τους εξωτερικούς τοίχους του ναού (εικ. 11-13). Οι διερευνητικές εργασίες απέφεραν στοιχεία που οδήγησαν στην

⁴ Βλ. χρονολογημένα παραδείγματα: Μονή Κρεμαστών 1593 (προσωπική παρατήρηση) και Παναγία στο Βιγλί το 1605 (Gerola 1932-1940, 522).

⁵ Το Λιμνάκαραο είναι ένα μικρό οροπέδιο σε υψόμετρο 1130 μ. και βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το οροπέδιο Λασιθίου. Έχει δύσκολη πρόσβαση, καθώς η περιοχή είναι απομονωμένη και απροσπέλαστη κατά τους χειμερινούς μήνες και κατοικείται εποχιακά, κυρίως από κτηνοτρόφους.

πρόταση αποκατάστασης και στην αναστήλωση του ναού το 2007 (εικ. 14, σκ. 8). Η ιστορική εξέλιξη της μορφολογίας του κτηρίου τεκμηριώθηκε ως εξής (σκ. 9-10):

- Αρχικά οικοδομήθηκε με λιτή και άτεχνη κατασκευή το τοιχογραφημένο, νότιο κλίτος του ναού, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυρεπίστεγου Α3 σύμφωνα με την τυπολογία του Ορλάνδου (1933, 45). Είχε είσοδο στη δυτική πλευρά, εσωτερικές κόγχες στους πλευρικούς τοίχους και μικρή κόγχη ιερού στην ανατολική πλευρά. Κατά την αποτύπωση του ναού και τις εργασίες διερεύνησης, διαπιστώθηκε ότι εξαρχής το κτήριο είχε ένα ευπαθές σημείο, καθώς ο θόλος της εγκάρσιας κεραίας του είχε υπερβολικά μικρό πάχος (ελάχιστο 0,15 μ). Ο εντοπισμός τμημάτων παλαιών κεραμίδων στην τοικοποιία του μεταγενέστερου, βόρειου κλίτους μας οδηγεί στη θέση ότι ο ναός έφερε επικεράμωση. Τη θέση αυτή ενισχύει η αποκάλυψη της παράστασης αφιερωτών με το κεραμοσκεπές ομοίωμα του ναού⁶.
- Σε μια δεύτερη φάση ανυψώθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού. Οι ραφές στις επιφάνειες της τοικοποιίας και το μπάζωμα του θόλου με καθαρό, αργλικό χώμα (δωματόχωμα), τεκμηριώνουν την αλλαγή στο ύψος και τη μορφή στέγασης του ναού. Στη φάση αυτή το κτήριο στεγάστηκε με δίρρικτη, κεντρική στέγη και με δύο μονόρριχτες στέγες στα πλάγια, χάνοντας ουσιαστικά τα εξωτερικά, μορφολογικά χαρακτηριστικά του σταυρεπίστεγου τύπου (εικ. 11).
- Το βόρειο κλίτος, αφιερωμένο στο Άγιο Πνεύμα, κατασκευάστηκε το 1875 σύμφωνα με χάραγμα στο ανώφλι του βόρειου παραθύρου. Η νέα κατασκευή ακολούθησε τη μορφολογία της παλαιάς και οδήγησε στην ανατροπή των αναλογιών του αρχικού κτηρίου. Ο κύριος άξονας με κατεύθυνση Α-Δ υποβαθμίστηκε, καθώς κυριάρχησε πάνω στο οικοδόμημα ο εγκάρσιος άξονας Β-Ν, που επεκτάθηκε. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη νέας θύρας εισόδου στη νότια πλευρά του ναού και η κατάργηση της δυτικής.
- Σήμερα, το νότιο κλίτος επανήλθε στην αρχική μορφή του σταυρεπίστεγου, κεραμοσκεπούς ναού, ενώ το κλίτος του 19^{ου} αι. διατήρησε την αρχική μορφή κατασκευής του (εικ. 14, σκ. 8).

Κατά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών εντοπίστηκε αφιερωματική επιγραφή στο εσωτερικό του ναού, η οποία δεν είναι αναγνώσιμη. Σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο ο ναός δύναται να χρονολογηθεί κατά το 14^ο αι., όπως και ο όμοιος τυπολογικά Ναός του Αγίου Γεωργίου του Ανυδριώτη στο Σέλινο του Νομού Χανίων, οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται στα 1323 (Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 233). Η χρονολόγηση αυτή γίνεται με επιφύλαξη. Τα ιστορικά στοιχεία αναφέρονται σε αναγκαστική ερήμωση του οροπεδίου Λασιθίου κατά τα έτη 1293-1463, λόγω της δράσης επαναστατικών κινημάτων (Σπανάκης 1957). Η ερήμωση του οροπεδίου τεκμηριώνεται και από την απουσία άλλων τοιχογραφημένων ναών

⁶ Η παράσταση θα δημοσιευθεί από την Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη στη σχετική με τις παραστάσεις των αφιερωτών διατριβή της.

της πρώιμης Βενετοκρατίας στην περιοχή. Το θέμα παραμένει υπό διερεύνηση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις μας στα κτήρια των ναών πραγματοποιήθηκαν ομοειδείς εργασίες που είναι δυνατόν να προσδιορισθούν χρονολογικά.

Κατά το 14^ο αι. σε ολόκληρη την Κρήτη παρατηρείται εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα. Την περίοδο αυτή ο μονόκωρος, τρουλλιαίος ναός της Κεράς ανακαινίσθηκε ριζικά και επεκτάθηκε με δύο πλευρικά κλίτη. Την ίδια εποχή ανοικοδομήθηκε ο Ναός του Κάτω Άη Γιώργη στον Κρούστα και ο Ναός του Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Οι ναοί είναι λιτής κατασκευής, κεραμοσκεπείς με χαμηλό ύψος, στενή και χαμηλή είσοδο, δίχως ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία. Η κατασκευή των κτηρίων στον Κρούστα και το Λιμνάκαρο βρίσκεται περισσότερο κοντά στην τοπική, αρχιτεκτονική παράδοση. Αντίθετα, στο Ναό της Κεράς διαπιστώνεται η διείσδυση των βενετσιάνικων επιδράσεων στα παράθυρα των πλευρικών κλιτών και του τρούλλου.

Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αι. γίνεται προσπάθεια τα παλαιά κτήρια να εναρμονισθούν στην αισθητική της Κρητικής Αναγέννησης. Ό,τι αντιπροσωπεύει τις πρακτικές και αισθητικές αντιλήψεις του παρελθόντος αφαιρείται και μετατρέπεται. Οι κεραμοσκεπείς θόλοι αλλάζουν με την αστρακάσβεστο. Τα χαμηλά κτήρια αποκτούν μεγαλύτερο όγκο και επιβλητικότητα με την ανύψωση των τοίχων τους. Στην Κερά οι αετωματικές απολήξεις των σιηθαίων παραπέμπουν σε αναγεννησιακά πρότυπα. Οι λιπές όψεις των κτηρίων διακοσμούνται με έργα λιθογλυπτικής. Οι επεμβάσεις αυτές καταστρέφουν μεγάλα τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου που έχει χάσει την αξία του. Έτσι, αναιρείται ένα ακόμα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό στοιχείο της αισθητικής του παρελθόντος. Η τέχνη της τοιχογραφίας υποχωρεί και επικρατεί η πρακτική των εικόνων.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι ναοί συντηρούνται πλημμελώς. Μετά το β' μισό του 19^{ου} αι. και τις πολιτικές εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τεκμηριώνεται οικοδομική δραστηριότητα σε πολλούς ναούς. Σύνηθες φαινόμενο είναι η κατασκευή νέου κλίτους (Λιμνάκαρο), η κατασκευή νέων επιχρισμάτων και οι ανακεραμώσεις των ναών (Κερά και Κάτω Άη Γιώργης).

Οι νεότερες επεμβάσεις του 20^{ου} αι. παραποίησαν και αλλοίωσαν τη μορφή των ναών. Την αποκατάσταση των άστοχων αυτών επεμβάσεων και την ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας των κτηρίων είχαν ως στόχο οι εργασίες που εκτελέστηκαν από τη 13^η Ε.Β.Α.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδριανάκης, Μ., *υπό έκδοση*. ΑΔ, Χρονικά [2000].

Καλοκύρης, Κ., 1952. Βυζαντινά μνημεία της Κρήτης. Η Παναγία (Κερά) της Κριτσάς. *ΚρητΧρον*, 6, σ. 211-270.

- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 2007. Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης (τέλος 14^{ου} – μέσα 15^{ου} αι.). Στο: Ο. Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή (13^{ος} - 17^{ος} αιώνας)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 60-89.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1974. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 29, Χρονικά Β'3, σ. 935-945.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1973. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 28, Χρονικά Β'2, σ. 597-607.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1972. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 27, Χρονικά Β'2, σ. 655-674.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1969. Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 24, Χρονικά Β'2, σ. 437-450.
- Ορλάνδος, Αν., 1933. Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος. *ΑΒΜΕ*, Α', σ. 41-52.
- Παπαδάκη - Οεκλαντ, Στ., 2000. Βυζαντινοί χρόνοι. Στο: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*. Ηράκλειο: Δήμος Αγίου Νικολάου, σ. 47-89.
- Παπαδάκη - Οεκλαντ, Στ., 1967. Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοικογραφιών της. *ΑΔ*, 22, Μελέται, σ. 87-112.
- Σπανάκης, Στ., 1957. *Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Gallas, Kl., Wessel, Kl. & Borboudakis, M., 1983. *Byzantinisches Kreta*. Munchen: Hirmer.
- Gerola, G., 1932-1940. *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τόμ. IV. Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.

STRUCTURAL AND FORMAL TRANSFORMATIONS IN EARLY VENETIAN
CHURCHES IN THE LASSITHI PREFECTURE

MOSCHOVI GEORGIA

Restoration works undertaken in 2005-2008 at the churches of Panaghia Kera at Kritsa, Kato Ai Giorgis at Kroustas and Aghio Pneuma at Limnakaro in the plateau of Lassithi, brought to light new evidence about their construction phases and their type and form transformations.

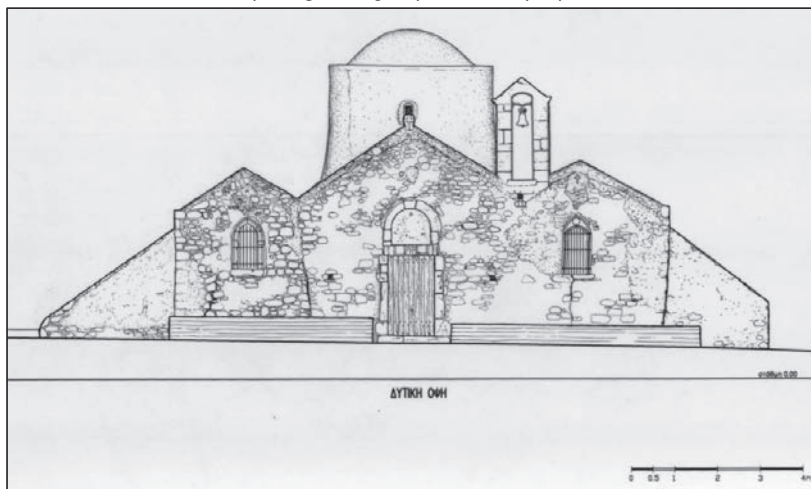
During the 14th century, the single nave domed church of Panaghia Kera was radically renovated and extended with two lateral aisles. At the

same time, Ai Giorgis (Saint George) church at Kroustas and Aghio Pneuma (Holy Spirit) at Limnakaro were erected. They have plain construction, tiled roofs, small dimensions, low and small entrances without special ornaments. The construction techniques at Kroustas and Limnakaro are closer to the local architectural tradition. At Kera, Venetian influence is ascertained on the lateral aisle windows and the dome windows.

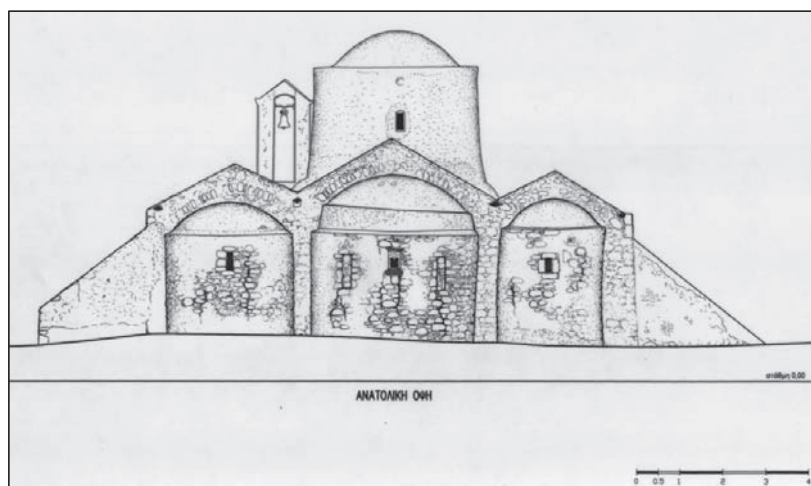
During the 16th and 17th centuries, there is a general tendency to adapt older buildings to the aesthetic of Cretan Renaissance. Whatever was representative of past practice and aesthetic has been removed and modified. Tiled roofs turned to plaster covered vaults. Low buildings got imposing volume by raising their walls. At Kera the new gables remind of Renaissance patterns. Plain exteriors got stone carving decoration. Such interventions destroyed great part of the wall paintings, which were no longer estimated. A prominent aesthetic feature of the past was thus discredited. The art of wall painting declined as icons prevailed.

Εικ. 1. Κερά Κριτσάς. Η δυτική όψη μετά τις καθαυρέσεις των εξωτερικών επιχρισμάτων.

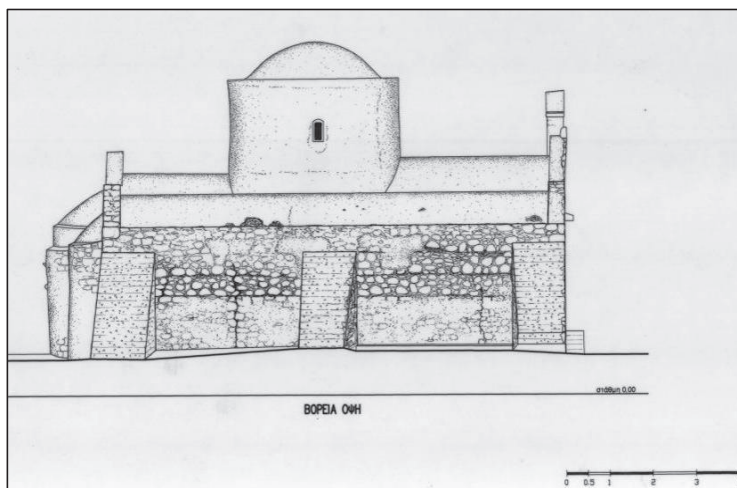

Σχ. 1. Κερά Κριτσάς. Σχεδιαστική αποτύπωση της δυτικής όψης μετά τις καθαυρέσεις (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

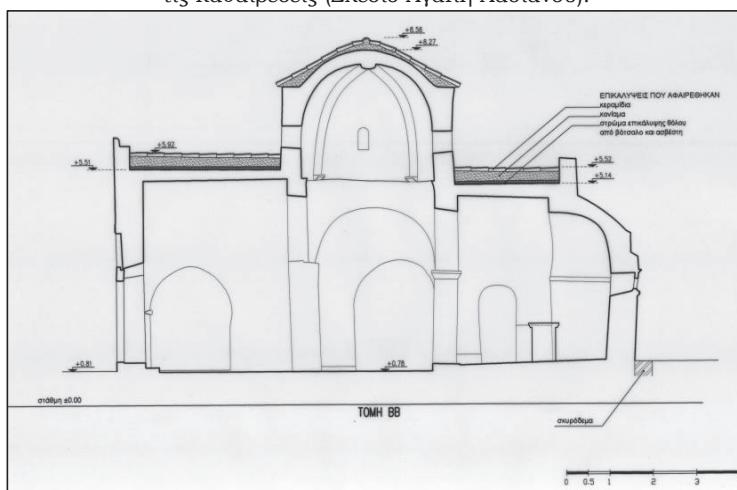

Σχ. 2. Κερά Κριτσάς. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανατολικής όψης μετά τις καθαυρέσεις (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΕ ΝΑΟΥΣ
ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΞΙΘΙΟΥ

Σχ. 3. Κερά Κριτσάς. Σχεδιαστική αποτύπωση της βόρειας όψης μετά τις καθαυρέσεις (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

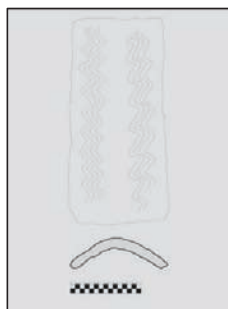
Σχ. 4. Κερά Κριτσάς. Σχεδιαστική αποτύπωση της τομής του ναού (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

Εικ. 2. Κερά Κριτσάς. Το δυτικό παράθυρο του τρούλλου με το λωβόσχημο πλαίσιο σε εσοχή. Η κεραμίδα χρησιμοποιήθηκε σε β' χρήση για το κλείσιμο της εσοχής.

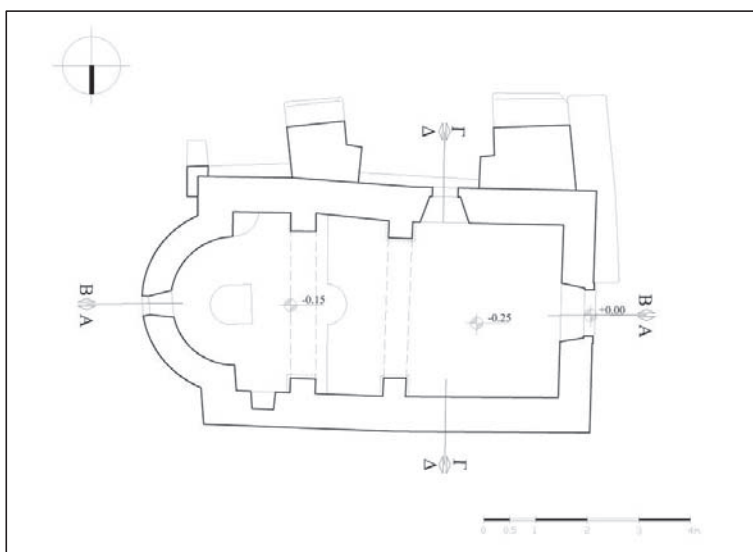
Εικ. 3. Κερά Κριτσάς. Η δυτική όψη του ναού μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αναστήλωσης.

Σχ. 5. Κερά Κριτσάς
Σχεδιαστική αποτύπωση
κεραμίδας (Σχέδιο
Αγάπη Λαδιανού).

Εικ. 4. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Ο ναός πριν
τις εργασίες αναστήλωσης.

Σχ. 6. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Κάτοψη του ναού
(Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

Εικ. 5. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Ο ναός
μετά τις εργασίες αναστήλωσης.

Εικ. 6. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Το
σηθαιό της ανατολικής πλευράς του ναού.

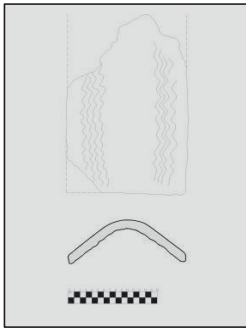
ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΕ ΝΑΟΥΣ
ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΞΙΘΙΟΥ

Εικ. 7. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Ο θόλος με την αστρακάβεστο.

Εικ. 8. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Οι κεραμίδες της αρχικής κεράμωσης του 14^{ου} αιώνα κάτω από την αστρακάβεστο.

Σχ. 7. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Σχεδιαστική απεικόνιση της κεραμίδας (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

Εικ. 9. Κάτω Άη Γιώργης Κρούστα. Το αγιοθύριδο του ναού χαρακτηριστικό δείγμα της τοπικής λιθογλυπτικής δημιουργίας του 16^{ου} αιώνα.

Εικ. 10. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Νοτιοανατολική άποψη.

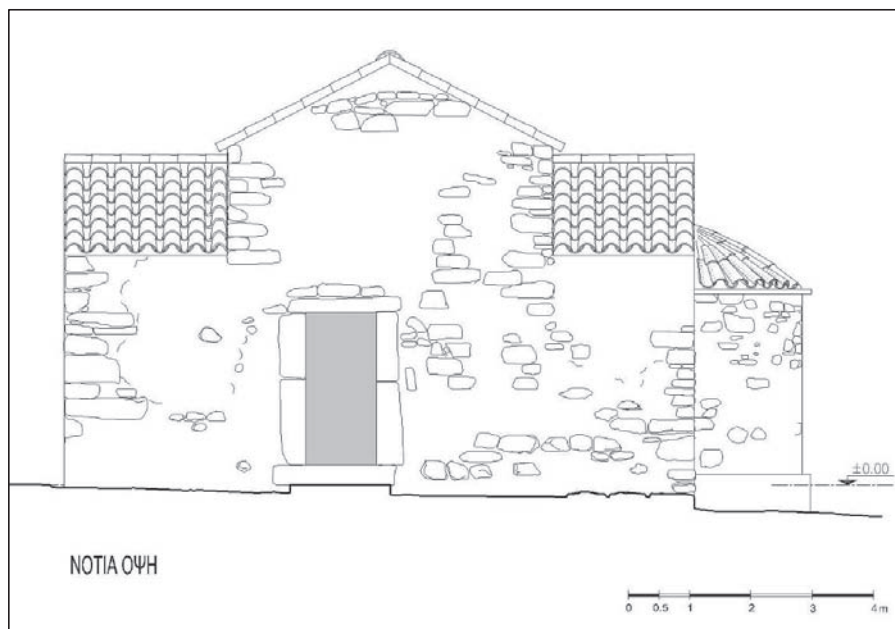
Εικ. 11. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Η νότια όψη του ναού μετά τις καθαυρέσεις των επιχρισμάτων. Διακρίνονται οι ραφές στην τοικοποιία που τεκμηριώνουν την ανύψωση του ναού.

Εικ. 12. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Η δυτική όψη του νότιου κλίτους μετά τις καθαιρέσεις και την αφαίρεση των στηθαίων. Διακρίνεται η τοιχισμένη αρχική θύρα του ναού.

Εικ. 13. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Ο εγκάρσιος θόλος του ναού κατασκευασμένος σε δύο φάσεις.

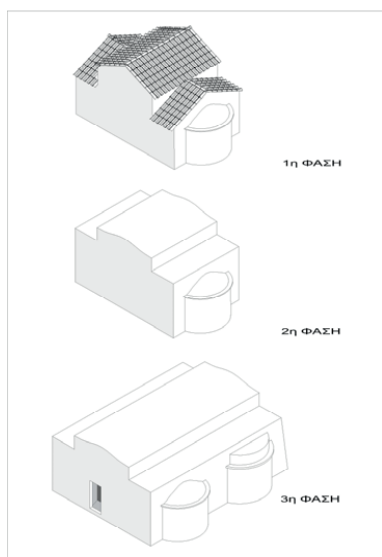

Σχ. 8. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Πρόταση αποκατάστασης του νότιου κλίτους.

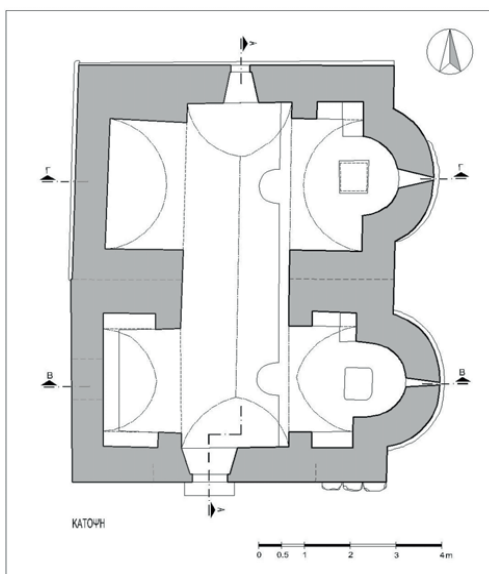
ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΕ ΝΑΟΥΣ
ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΞΙΘΙΟΥ

Εικ. 14. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο.
Η δυτική όψη μετά τις εργασίες αναστήλωσης.

Σχ. 9. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Οι φάσεις κατασκευής του ναού (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

Σχ. 10. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο. Η κάτοψη του ναού (Σχέδιο Αγάπη Λαδιανού).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΡΗΝΗΣ ΤΟΥ ΤΖΑΜΙΟΥ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

ΜΟΥΝΤΡΑΚΗ ΕΥΑ & ΛΕΓΑΚΗΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Η κρήνη που βρίσκεται λίγα μέτρα νοτιοδυτικά του τζαμιού της Ιεράπετρας, μαζί με το μουσουλμανικό τέμενος και το μιναρέ του, αποτελούν ένα αξιόλογο σύμπλεγμα οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη (εικ. 1). Σύμφωνα με την εντοιχισμένη στο μνημείο επιγραφή¹, η κρήνη οικοδομήθηκε το 1872 και κτήτοράς της ήταν «ο ιδρυτής φιλανθρωπικών και αγαθοεργών καθιδρυμάτων Μακαρονάκης Αλί, ευεργέτης με τη χάρη του Θεού».

Το μνημείο ανήκει στο τύπο των κρηνών *Şadirvan*, δηλαδή των περιόπτων, θολωτών κατασκευών που χρησιμοποιούνταν από τους πιστούς για τον καθαρισμό πριν τη λατρεία (ΙΤΕ Ψηφιακή Κρήτη 2009) αν και αναφέρεται και ως ανήκουσα στον τύπο της δημόσιας κρήνης σεμπίλ (*sebil*) (Παπαδάκης 1992, 13) (σχ. 1). Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων από την πόλη, η κρήνη μετασκευάστηκε προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για την ύδρευση των κατοίκων της συνοικίας. Το νερό πρέπει να έφτανε στην κρήνη μέσω αγωγού και κατέληγε στο εσωτερικό της μέσω υπόγειας κεραμικής σωλήνας, η έξοδος της οποίας διατηρείται στο κέντρο του δαπέδου, το οποίο ήταν υπερυψωμένο σε σχέση με το εξωτερικό δάπεδο. Το νερό, από το εσωτερικό της κρήνης που αποτελούσε τη δεξαμενή συγκέντρωσής του, κυλούσε έξω από στρογγυλές οπές, που βρίσκονταν στις πλευρές της στο ύψος του δαπέδου, στις οποίες προφανώς ήταν προσαρτημένοι μεταλλικοί κρουνοί (εικ. 2).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η κρήνη του τζαμιού αποτελεί ένα εκλεκτικιστικό, οκταγωνικό κτίσμα διαμέτρου 4 μ. με τρούλλο που αγγίζει τα 4 μ. ύψος. Η τοιχοποιία του αποτελείται εξωτερικά από κατεργασμένους, ορθογωνισμένους λίθους υπόλευκου χρώματος, διαφόρων μεγεθών και συνδετικό κονίαμα από ασβέστη με λεπτόκκοκα αδρανή (εικ. 3). Εσωτερικά διαμορφώνεται από επιμελημένη λιθοδομή, η οποία είναι επιχρισμένη μέχρι το ύψος της ποδιάς των παραθύρων με υδραυλικό κονίαμα που σώζεται τμηματικά (εικ. 4). Στο μέσον κάθε μιας από τις οκτώ πλευρές ανοίγεται παράθυρο στη συνέχεια της ημικυκλικής κόγχης που γεννάται στη βάση του κτηρίου. Τα παράθυρα περιβάλλονται από τρίφυλλα, οξυκόρυφα τόξα διπλής καμπυλότητας. Τις γωνίες του οκταγώνου ορίζουν ημικίονες τριφυλλόσχημης διατομής, οι οποίοι επιστέφονται με κιονόκρανα κοσμημένα με φύλλα, άνθη και καρπούς ποικίλων φυτών, όπως άκανθας και αγγινάρας και πατούν σε παρομοίως διακοσμημένες βάσεις (εικ. 5-6).

¹ Μετάφραση: Ηλίας Κολοβός, Λέκτορας Οθωμανικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Την ανώτερη ζώνη του κτηρίου περιτρέχει κορδόνι πάνω από το οποίο διαμορφώνεται βαθμιδωτό, λοξότιμητο γείσο, που τονίζει ιδιαίτερα τις γωνίες του οκταγώνου. Δύο ανάγλυφες κεφαλές φιδιών κοσμούν τις απολήξεις του κορδονιού, στη νότια πλευρά της κρήνης (εικ. 7). Ανάμεσά τους είναι εντοιχισμένη η επιγραφή που αναφέρει τη χρονολογία ανέγερσης και τον κτήτορα. Ο τρούλλος εξωτερικά στην απόληξή του στέφεται με μια λίθινη κορωνίδα. Η επικάλυψή του από κονίαμα τύπου αστρακαοβέστου πιθανόν αποτελεί νεότερη επέμβαση, η οποία έχει πραγματοποιηθεί πριν από την επέμβαση αποκατάστασης της δεκαετίας του 1970. Εσωτερικά τον περιτρέχουν λίθινες νευρώσεις, ημικυκλικής διατομής, που απολήγουν σε ανάγλυφα φυτικά κοσμήματα ή ζωόμορφες κεφαλές (εικ. 8-9). Κατά τις επεμβάσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο τρούλλος, μεταξύ των νευρώσεων, καλύφθηκε με τσιμεντοκονίαμα και κουρασάνι.

Η οθωμανική επιγραφή έχει λαξευτεί στην πλευρά έδρασης μιας μαρμάρινης βάσης κίονα, που προφανώς προέρχεται από κάποιο οικοδόμημα της ελληνορωμαϊκής πόλης και είναι εγγεγραμμένη σε κύκλο που περιβάλλεται από ανάγλυφη στεφάνη. Στο οικοδόμημα εντοπίστηκαν σε δεύτερη χρήση ακόμα δύο μαρμάρια, αρχιτεκτονικά μέλη (εικ. 10).

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

Όσο εντυπωσιακή είναι η αισθητική του μνημείου, άλλο τόσο ιδιαίτερη είναι η καλά κρυμμένη κατασκευαστική του πολυπλοκότητα. Η κρήνη, όταν κτίστηκε, αποτελούσε ένα ενιαίο κατασκευαστικό σύνολο με στατική επάρκεια, καθώς όλα τα μέλη του κτηρίου συνδέονταν μεταξύ τους με μεταλλικά στοιχεία. Για τη σύνδεση των λίθων είχαν χρησιμοποιηθεί, εκτός του κονιάματος, γόμφοι από σφυρηλατημένο σίδηρο και σύνδεσμοι σχήματος Π (εικ. 11). Παράλληλα, τα μεταλλικά πλαίσια των παραθύρων που συνδέονταν διαδοχικά σε δύο στάθμες, στο κατώτερο και στο ανώτερο τμήμα τους, αποτελούσαν το σιδερένιο οπλισμό, που περιέτρεχε την κρήνη οριζόντια στη ζώνη των παραθύρων (εικ. 12). Επιπλέον, κάθε κιονόκρανο συνδεόταν με τα διπλανά του με ράβδο πολυγωνικής (κυκλικής) διατομής πάχους περίπου 1,8 εκ., η οποία διέτρεχε εντός αυλάκωσης και τους παρακείμενους λίθους της τοικοποιίας των πλευρών. Τέσσερις ακόμα ράβδοι, τετραγωνικής διατομής και κυμαινόμενου πάχους, συνέδεαν κάθε κιονόκρανο με το αντιδιαμετρικό του ανά ζεύγη, διατρέχοντας επίσης τα λίθινα τόξα των σταυροθολίων στο εσωτερικό της κατασκευής, λειτουργώντας ως ελκυστήρες για την εξουδετέρωση των πιέσεων του τρούλλου (σχ. 2).

ΒΛΑΒΕΣ

Η κατασκευαστική, όμως, πολυπλοκότητα που περιγράφεται παραπάνω αποτέλεσε και τον κύριο παράγοντα φθοράς του μνημείου. Η εκτεταμένη χρήση των σιδερένιων συνδέσμων και του οπλισμού χωρίς μολυβδοχώση, με την οξειδωση και τη διόγκωσή τους, προκάλεσαν εκτεταμένες θραύσεις στους λίθους, μέχρι και την πλήρη καταστροφή τους (εικ. 13). Επίσης, όσον αφορά στη στατικότητα του κτηρίου παρατηρήθηκε ότι μερικά κιονόκρανα έχουν μετατοπιστεί στο οριζόντιο επίπεδο λόγω της πίεσης του τρούλλου, παρόλο που οι ελκυστήρες τα συγκράτησαν στη θέση τους. Επίσης, τα κατώτερα μέλη των

κιόνων και ιδιαίτερα οι οπόνδυλοι, από τη μέση των ημικιόνων και άνω, είχαν μετακινηθεί από τον κατακόρυφο άξονα λόγω των τάσεων που ασκούσε ο τρούλλος (εικ. 14).

Βλάβη προκάλεσε ακόμα στο μνημείο η εκτεταμένη χρήση τοιμενοκονιαμάτων που έγινε σε παλαιότερες επισκευές, πιθανότατα στις αρχές της δεκαετίας του 1980, για την πλήρωση των αρμών και των κατεστραμμένων λίθων. Η χρήση του τοιμέντου απέτυχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της συνεχιζόμενης διάβρωσης του οπλισμού και είναι πολύ πιθανό να επέτεινε και το φαινόμενο των θραύσεων παρεμβάλλοντας ένα μηχανικώς ισχυρότερο υλικό μέσα στον ιστό των παραδοσιακών υλικών, επιφορτίζοντάς τα με περισσότερες μηχανικές τάσεις.

Επιπρόσθετα, στην προηγούμενη μεγάλη επέμβαση, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το κτήριο είχε εξ ολοκλήρου επιχρισθεί με αραιό διάλυμα τοιμέντου και χρωστικής προκειμένου να εξομαλυνθούν οι χρωματικές διαφορές μεταξύ των αυθεντικών υλικών και των νέων που χρησιμοποιήθηκαν. Αυτή η ενέργεια είχε ως αποτέλεσμα να καλυφθούν όλες οι επιφάνειες με μια σκληρή κρούστα τοπικά >1 κιλ., της οποίας η απομάκρυνση χωρίς τον τραυματισμό της επιφάνειας των λίθων αποτέλεσε πραγματική πρόκληση για τους συντηρητές (εικ. 15).

Παράλληλα, φθορές στις όψεις των λίθων που δεν ηλιάζονται επαρκώς κατά τους χειμερινούς μήνες έχει προκαλέσει η παρακράτηση υγρασίας και η κατ' επέκταση ανάπτυξη μικρόφυτων στις επιφάνειες αυτές.

Στα παραπάνω έρχονται να προστεθούν και οι αισθητικές βλάβες που προκαλούν τα graffiti και τα σκουπίδια από τους περαστικούς.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Λόγω της προαναφερθείσας κατασκευαστικής πολυπλοκότητας αλλά και των εκτεταμένων ζημιών, η αναστήλωση της κρήνης του τζαμιού αποδείχτηκε ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Κατά την εκπόνηση της μελέτης αποκατάστασης, ήταν αδύνατο να εκτιμηθεί η έκταση της φθοράς από τη χρήση τοιμενοκονιαμάτων, κυρίως λόγω της πετυχημένης οπτικά αλλά δυστυχώς καταστρεπτικής μεθόδου του ρετούς που χρησιμοποιήθηκε κατά την προηγούμενη επέμβαση. Το κτήριο έπασχε από εκτεταμένες θραύσεις και απώλειες υλικού, διάβρωση των επιφανειών από τη δράση κυρίως των διαλυτών αλάτων και διάβρωση του σιδερένιου οπλισμού και των συνδέσμων. Έτσι, λοιπόν, η εφαρμογή της αρχικής μακροσκοπικής μελέτης αναστήλωσης, η οποία προέβλεπε την αφαίρεση λίθων τοπικά και μεμονωμένα, δεδομένου ότι το εύρος και η πολυπλοκότητα του οπλισμού δεν ήταν εμφανή, αποδείχτηκε ανέφικτη, γιατί θα άφηνε μεγάλο μέρος των μεταλλικών στοιχείων στην ίδια κατάσταση. Η οξείδωση και η διόγκωση, λοιπόν, των μεταλλικών συνδέσμων οδήγησε αναγκαστικά στην πλήρη αποδόμηση της κατασκευής για την αντικατάστασή τους. Για στατικούς λόγους, η καθαίρεση και η αναδόμηση έπρεπε να γίνει ανά όψη και με παράλληλη στήριξη των τόξων εσωτερικά. Για το λόγο αυτό ήταν απαραίτητη η λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση και η εκτεταμένη φωτογράφιση για την ορθή αναστήλωση του κτηρίου (σχ. 3-4). Έγινε λήψη σημείων με γεωδαιτικό σταθμό και ακολούθησε συμβατική

μέθοδος αποτύπωσης και σχεδίαση λεπτομερειών των μορφολογικών χαρακτηριστικών του κτηρίου, των προβλημάτων και των φθορών του.

Επίσης, πριν από τις εργασίες συντήρησης και κατά τη διάρκειά τους πραγματοποιήθηκαν λεπτομερείς καταγραφές της κατάστασης διατήρησης και άλλων στοιχείων χρήσιμων για τη σωστή αναδόμηση του μνημείου, οι οποίες περιλάμβαναν:

- α) τη καρτογράφηση των φθορών και της κατάστασης διατήρησης για όλες τις όψεις
- β) τη καρτογράφηση των προτεινόμενων επεμβάσεων
- γ) την καταγραφή των υψών για τη διευκόλυνση της αναδόμησης
- δ) την αριθμοδότηση των λίθων και την καταγραφή τους στα σκαριφήματα
- ε) και τέλος τη φωτογράφιση των όψεων και φυσικά των σταδίων της εργασίας.

Την τεκμηρίωση² ακολούθησαν οι παρακάτω εργασίες συντήρησης ³:

A) ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ

Ο καθαρισμός πραγματοποιήθηκε επί το πλείστον με μηχανικά μέσα, κυρίως εργαλεία χειρός, όπως νυστέρια και βελόνες, αλλά και λιθοξοϊκά εργαλεία και ηλεκτρικό τουρ για την απομάκρυνση του τσιμέντου ή άλλων σκληρών επικαθίσεων (εικ. 16). Μεγάλη πρόκληση αποτέλεσε η απομάκρυνση του στρώματος τσιμεντοκονιάματος που κάλυπτε ολόκληρη την κατασκευή. Όπως διαφάνηκε κατά τον καθαρισμό, το στρώμα αυτό δεν τοποθετήθηκε απλά για να καλύψει τις χρωματικές ανομοιογένειες, αλλά και για να στερεώσει ή να συγκρατήσει σε μερικές περιπτώσεις επιφάνειες που είχαν διαβρωθεί εκτενώς. Στις περιπτώσεις που η απομάκρυνση αυτού του στρώματος θα κατέστρεφε τις επιφάνειες του αρχικού υλικού ή στην καλύτερη περίπτωση θα εξέθετε μια βαθύτερη από την αρχική λόγω διάβρωσης εύθραυστη επιφάνεια, αποφασίστηκε η διατήρηση του υπερκείμενου αυτού στρώματος, διαμορφώνοντας όμως την επιφάνειά του με τα λιθοξοϊκά εργαλεία, ώστε να ομοιάζει περισσότερο προς την επεξεργασία της αυθεντικής πέτρας. Κατά την τελική φάση του καθαρισμού για την απομάκρυνση των χαλαρών επικαθίσεων από τους πόρους της πέτρας χρησιμοποιήθηκαν επιθέματα σεπιόλιθου και με αυτή τη μέθοδο περιορίστηκε η χρήση βούρτσας.

B) ΣΥΓΚΟΛΛΗΣΗ

Η συγκόλληση των λίθων έγινε με εποξειδική ρητίνη (εικ. 17-18). Για τη συγκόλληση μεγάλων θραυσμάτων χρησιμοποιήθηκαν και σύνδεσμοι από ανοξείδωτο κάλυβα σε διατομές που κυμαίνονταν ανάλογα με το μέγεθος των θραυσμάτων. Σημειώνεται πως αρχικά δοκιμάστηκαν ηπιότερα και πιο συγγενικά προς το υλικό συγκολλητικά, πιο συγκεκριμένα, λευκό τσιμέντο και Chaux Blanche, αλλά η χρήση τους κρίθηκε εξαιρετικά χρονοβόρα και απαιτητική σε εξοπλισμό και υποδομή.

² Μέλη της ομάδας τεκμηρίωσης: Μαρή Μαρία, Χρονάκη Δάφνη, Μουντράκη Ευα, Κατηφόρη Μαριάννα, Δημόπουλος Θανάσης.

³ Μέλη της ομάδας συντήρησης: Λεγάκης Αγαπητός, Αξιώτη Αλίκη, Πατεδάκης Κωστής, Τερεζάκη Ελευθερία.

Γ) ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ – ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΛΙΘΩΝ

Οι συμπληρώσεις μπορούν να διακριθούν σε αυτές που κατασκευάστηκαν από λίθο και σε αυτές που κατασκευάστηκαν από κονίαμα. Στη δεύτερη περίπτωση το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε σχεδιάστηκε με βάση τα κονιάματα που πρότεινε η Διεύθυνση Τεχνικών Ερευνών Αναστήλωσης (ΔΙ.Τ.Ε.Α) με την προσθήκη ενός κιτρινωπού, ασβεστολιθικού αδρανούς για την προσέγγιση του χρώματος του λίθου. Με λίθο συμπληρώθηκαν τέσσερα κιονόκρανα, των οποίων έλειπαν μεγάλα τμήματα και οι λίθοι δόμησης, που είχαν υποστεί φθορά που δεν επιδεχόταν απλά συγκόλληση (εικ. 19). Η κατασκευή των λίθινων συμπληρωμάτων έγινε από ασβεστόλιθο Ρεθύμνου, που, αν και είναι λίγο σκληρότερος, ταιριάζει πολύ από άποψη υψής και χρώματος με τον ασβεστόλιθο του μνημείου. Η επεξεργασία των δομικών λίθων και των ανάγλυφων τμημάτων των κιονοκρανών ανατέθηκε σε τοπικό μαρμαροτεχνίτη. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην απόδοση του αναγλύφου των συμπληρώσεων, ώστε εκτός από το διαφορετικό υλικό και η τελική επεξεργασία να τις καθιστά εύκολα διακριτές από τα πρωτότυπα μέλη (εικ. 20).

Δ) ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ

Η σχεδίαση του κονιάματος αναδόμησης έγινε από τη ΔΙ.Τ.Ε.Α. με βάση δείγματα λίθων και αδρανών από την κρήνη. Για τη σύνδεση των λίθων μεταξύ τους κατασκευάστηκαν νέοι σύνδεσμοι σχήματος Π από ανοξείδωτη ντίζα διαμέτρου 1 εκ. Παρομοίως, αντικαταστάθηκαν και τα πλαίσια των παραθύρων με νέα από ανοξείδωτο ατσάλι (εικ. 20-22).

Ε) ΣΤΕΡΕΩΣΗ

Τέλος, η στερέωση των επιφανειών έγινε με διάλυμα υδροξειδίου του ασβεστίου, ένα ήπιες δράσης στερεωτικό που είναι απόλυτα συμβατό με τα παραδοσιακά υλικά κατασκευής (Λαμπρόπουλος *et al.* 2004, 191). Πραγματοποιήθηκαν 40 ψεκασμοί καθ' υπόδειξη της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεοτέρων Μνημείων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η αποκατάσταση της κρήνης αποτέλεσε έργο πολυσύνθετο, προκλητικό και αναστηλωτικά ενδιαφέρον. Επιδίωξη της αναστηλωτικής ομάδας ήταν η ανάδειξη της αρχιτεκτονικής ποιότητας του ιδιαίτερου αυτού μνημείου του 19^{ου} αιώνα μέσω μιας επέμβασης που θα το διατηρήσει στο χρόνο, σεβόμενη όμως κατά το δυνατόν τις παραδοσιακές τεχνικές και τα αρχικά υλικά δόμησης (εικ. 23-24).

Οι γράφοντες ευχαριστούν θερμά όλα τα μέλη της ομάδας για την επιμελή εργασία τους, τις συμβουλές τους και την επιμονή τους για την ολοκλήρωση του έργου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι.Τ.Ε. - Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 2009. *Ψηφιακή Κρήνη – Στα χρόνια των Οθωμανών – Οθωμανικά μνημεία.* Στο:

http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_monuments_display.php?id=174 [επίσκεψη στις 29/3/2009]

- Λαμπρόπουλος, Β., Νταλούκα, Ε., Παπαθανασίου, Θ. & Χατζηδάκη, Μ., 2004. *Συντήρηση Έργων Τέχνης*, τόμ. 1. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Πατεράκης, Μ.Ε., 1990. *Κρήνες και Κάστρα της Κρήτης*, τόμ. Α'. Ηράκλειο: Σφακιανός.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1992. *Οι κρήνες της Σητείας: Ενετοκρατία, Τουρκοκρατία, Αυτονομία, Ένωση*. Σητεία: Ελληνική Περιηγητική Λέσχη - Τμήμα Σητείας.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1982. *Ιεράπετρα: Η ύψη του Λιβυκού. Οδηγός για την ιστορία, αρχαιολογία και πολιτισμό της*. Ιεράπετρα: Έκδοση Δήμου Ιεράπετρας.

THE RESTORATION OF A 19TH CENTURY OTTOMAN FOUNTAIN

IN ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ, CRETE

ΜΟΥΝΤΡΑΚΙ ΕΥΑ & ΛΕΓΑΚΙΣ ΑΓΑΠΙΤΟΣ

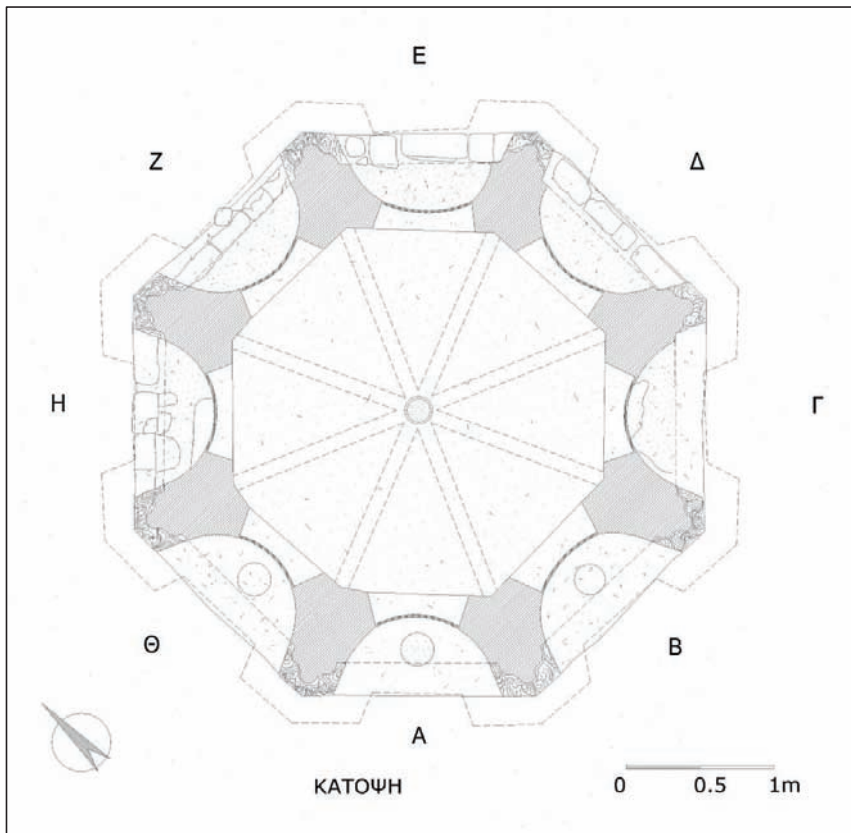
Adjoining the 19th century Mosque, the Ottoman fountain of Ierapetra is located on the northern outskirts of the town's old district. It is a Şadirvan fountain, namely an ablution fountain used for cleaning before worship. The octagonal plan structure with a foliated arch window on each side flanked by columns with ornate capitals that carry a circular dome, served as a basin that stored water which was channeled through underwater pipes from a nearby source. The building was braced by a complex system of reinforcement rods and pins made of wrought iron which had extensively corroded leading to serious damage of the masonry. An early 1980s restoration campaign failed to address the corroding metal reinforcement issue and probably contributed to further deterioration of the original fabric. After an exhaustive preliminary analysis of the existing condition it was decided that the best approach for a new intervention would be the removal of all masonry beneath the dome, its conservation and rebuilding. In order to maintain the integrity of the dome all removal and rebuilding would have to be implemented sequentially, by elevation. A thorough survey and recording of the building was carried out. Building stones were removed and restored. Stones that were beyond repair or were structurally unsound were replaced. All iron reinforcing and joining elements were removed and replaced by stainless steel. Masonry was rebuilt with new, more compatible to the original materials mortar. The project was completed in the fall of 2008.

Εικ. 1. Άποψη της πλατείας του Τζαμιού.

Εικ. 2. Η έξοδος του νερού από το εσωτερικό της Κρήνης.

Σχ. 1. Σχέδιο κάτοψης της Κρήνης.

Εικ. 3. Η εξωτερική όψη της Κρήνης.

Εικ. 4. Η εσωτερική όψη της Κρήνης.

Εικ. 5. Κιονόκρανο ημικίονα.

Εικ. 6. Βάση του ημικίονα.

Εικ. 7. Η απόληξη του κορδονιού που περιτρέχει την ανώτερη ζώνη του κτηρίου.

Εικ. 8. Οι λίθινες νευρώσεις εσωτερικά του τρούλλου.

Εικ. 9. Οι απολήξεις των νευρώσεων (ζωόμορφες κεφαλές – φυτικά κοσμήματα).

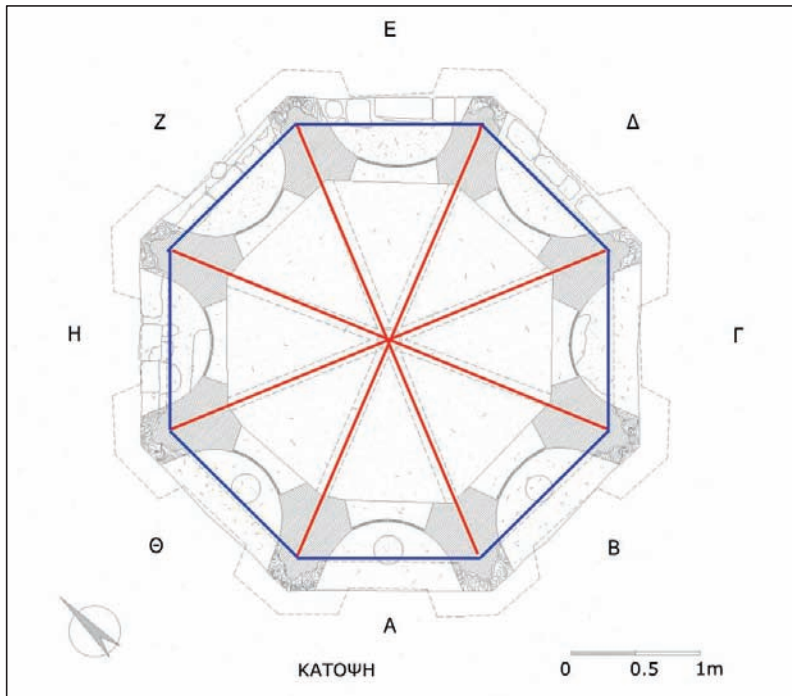
Εικ. 10. Αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 11. Γόμφιο από σφυρηλατημένο σίδηρο.

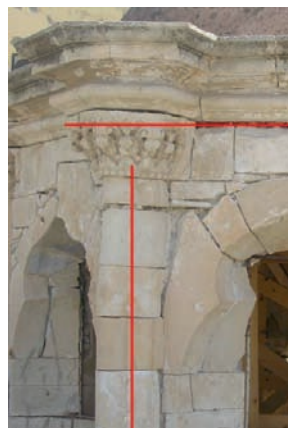
Εικ. 12. Μεταλλικά πλαίσια παραθύρων.

Σχ. 2. Σύνδεση διαδοχικών (μπλε) και αντιδιαμετρικών (κόκκινο) κτινοκράνων με μεταλλικές ράβδους.

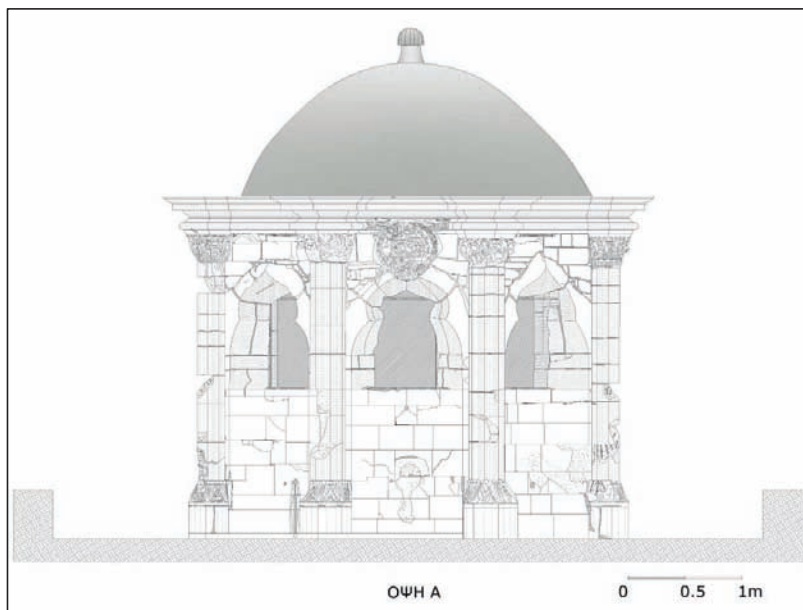
Εικ. 13. Θραύσεις λίθων.

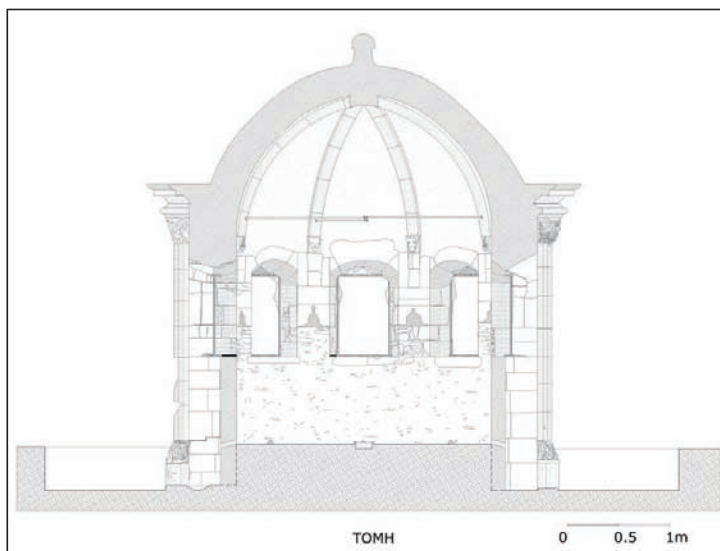
Εικ. 14. Μετατόπιση κιονοκράνου και ημικίονα σε οριζόντιο και κατακόρυφο επίπεδο αντίστοιχα.

Εικ. 15. Παράδειγμα αποκάλυψης φθορών κατά τον καθαρισμό των επιχρισμάτων τμήματος της όψης.

Σχ. 3. Σχέδιο Όψης Α.

Σχ. 4. Σχέδιο Τομής.

Εικ. 16. Τμήμα κιονοκράνου πριν και μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 17. Επιστροφή ρητίνης για τη συγκόλληση.

Εικ. 18. Συγκράτηση θραυσμάτων με νταβιδία κατά τη συγκόλληση.

Εικ. 19. Συμπλήρωση κιονοκράνου με νέο ανάγλυφο τμήμα.

Εικ. 20. Συμπλήρωση με νέους λίθους και τοποθέτηση ανοξειδωτων συνδέσιμων για τη συγκόλληση.

Εικ. 21. Αναδόμηση πλευράς της Κρήνης.

Εικ. 22. Τοποθέτηση νέων μεταλλικών πλαισίων παραθύρων.

Εικ. 23 & 24. Άποψη της Κρήνης πριν την αποκατάστασή της και μετά την αποκατάσταση και ανάδειξή της.